कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

M - 2673

शिर्षक	ग्रंथकार	विषय	विस्तार (पुर्ण/ अपूर्ण)	टिकाकार	आकार	पृष्ठे	लिपी	सामग्री	Lines per page	Letters per line	Condition & age (शके/विक्रम सवंत)	Additional Particulars / Remark
शिव तंत्र	–	मंत्र	पुर्ण	–	3/12	86	संस्कृत	कागद	10	54		

शिव तत्वं

श्रीसिद्धिविनायकायनमः यस्याहुरागमविदःपरिपूर्णशक्तेरंशेकियत्यपिनिविष्टममुंप्रपंचं॥तस्मैतमालविभास्वरकंधराय
नारायणीसहचरायनमःशिवाय १ आकर्णकृष्टधनुराहितमोहनास्त्रमारात्त्रिरीस्त्समरदनेकुपितस्यकिंचित्तद्धांभोःसमा
धिसमयेविकसत्कृशानुज्वालाकलापजटिलंनयनंस्मरामि शास्त्राणिसर्वविद्यालत्तोपमयापिज्ञातमहीहहान् महाशुरूल
मस्याभिसारहरंसर्वविदः ३ निगमनिरसितनिष्ठानिस्वतत्कमभीप्साभवच्चरणसरोजेभक्तिरत्यानमिष्टु त्वयमपिहृदिहृदये
योत्रात्मसंसारशोकात्सहजमुपगतंतेसंततःसमन्तात् ४ यद्धेषष्मापमुपतिमहंदेवमत्त्वाविषयेरंतस्सारैरखिल
जगतामेतदात्मतमेकं भावंतेषांप्रविशतिहृपिजंभयवाचास्वावांचर्तित्रैकवैविषमविहृतिंहेउद्वत्मीहगानां ५ इ
हयपमिनिष्कलंनिःक्रियंशांतंनिरवद्यंनिरंजनं यद्वनान्यन्यदपितिनाम्यघृणोतिनाम्यछिन्नानातिसभ्यायपद्रत्वस्यस
र्वमात्मैवचाभत्तत्केनकंपश्येपर यस्यस्तमितभेदंयत्सत्तामात्रमगोचरं वचसामात्मसंवेद्यंतज्ज्ञानंब्रह्मसंज्ञितमित्या
दिश्रुतिस्मृतिसंदोहसंप्रतिपन्नंनिरस्तसमस्तकर्तृकर्मादिभेदप्रपंचमविद्याध्यनस्तपयातीतंनिर्गुणंशिवतत्त्वं
नत्वतिगोचरीकर्तुंप्रकांतस्यापिमायातुग्रहीतविद्यास्मापिंतनुमहेश्वरं उमासहायंपरमेश्वरंप्रभुंत्रिलोचनंनीलकंठं

ॐ प्रशांतं अमर्त्त्यं पसरं वस्त्वं सार्द्रं श्रुतिचोदितं सर्वव्यापि सदानित्यं सत्यं द्वैतविवर्जितं तस्येदमैश्वरं रूपं चंद्रचूडं चंद्रेव नस्तकं
नमालक्ष्मपाममलगलं लसभूतलविलोचं इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतप्रतिपन्नस्वाधिष्ठितानिर्वचनीयमायाकल्पितगुणात्रि
विभागमसंगामपाघनंतमंगलगुणमणिगणरत्नाकरं नीलकंठत्वविरूपाक्षत्वादिविशिष्टमूर्तिमत्त्वमपविविधविग्र
हविभ्राजमानं शिवभवरुद्रमहेश्वरमहादेवाघनेतर्पापविद्यापिनमहिमविलासं सकलभुवनसृष्टिस्थितिसंहारका
रिणं राजसादिहरूपाधिपरिकल्पितस्वांशरूपाणां विधिहरिगिरीशानामपि विंयंतृस्वं तमुन्मनीनं सकलभुवनातीत
सोमलोकाख्यपरशिवपुरनिपनविहिताविभवविमर्शविलजनत्वेश्वरयशोहाचासमर्पितनियतशेषकर्मफलदातारं तत्त्वं तत्त्वं सक
विप्रकुलदेववंतमुमासहायपरमशिवशब्दितं तस्येदं सगुणरूपं गोतमदधीचादिमापनिमंलितपरमशिवपदस्मलि
नभक्तिलेशकलिमलमलीमसहृदयकुहरविश्रांतदुरंतदुरितानुवंधितनिद्रामुद्वरमत्रविलकुमतिकुलमलापा
हरीकरणोन्निद्राधिकृत्वविश्वसेव्यवत्स्यत्व्यापनपरैः सव्यापयैः स्तोतुकामः परमशिवस्वरूपप्रदिमविषयत्र्प्य
निर्मलातरवबोधं विनानधिकारात्तस्य रूपमेवे सगुणं तेननलभ्यास्तनो कुरू प्रभयां संपुनक्त ईश्वराद्ज्ञानमन्विष्टेन्नि

श्री
२

स्यादिष्क्रतिस्मृतिभिस्तत्वमसादैकवाम्प्यत्वम विद्याहृनान्त्रचयपर्यंतरोपचारेणानरस्त्रीषुप्रसीदृति तथांतुरेणाध्यानेनम
सीदृतिमहेप्वरः स्मादिस्मृतिभिरंतरत्नसंधानस्मेतरंगोपायत्वोपदेशादिदमेवसर्वोत्कृष्टं मंगलमिति हृदयेनाहोरू
तध्यानेनश्लोकेननिबध्नन्नारिप्सिततत्तोत्रव्यवस्थापनीयमप्यर्थंसूचयति श्रीकांतद्रुहिणोपमन्युतपनस्कंदेंद्रनंद्याद्यः
प्राचीनागुरवोपियस्यकरुणालेशाद्गतागौरवं तंसर्वादिगुरुंमनोज्ञवपुषंमंदस्मितालंकृतं चिन्मुद्राकृतमुद्रपाणि
नलिनंचित्ते शिवंकुर्महे १ तस्मात्सहजयाभक्त्याहृदिपदंपतिये शिवे तेषां प्राप्नोति कीर्त्यंतानिनंतरेषामितिष्क
तिः ध्यायेद्धनादिनिधनमानंदादिगुरुपंपलयं इत्यादिपुराणवचनानुरोधात ब्रह्मविद्याधिदैवतपासहाशिवो कमा
रुद्धापाकि छाद्भ्याशिवेति शिवपुराणोक्तेर्भगवतरछायाशक्तिरूपयाभगवत्याहेमवत्यासहितत्वेनानंतकल्याण
गुणानिधित्वेनचभगवंतमनुसंदधानः सकलदमनस्कसंकीर्त्तनेनापिदुरितनिकृंतनंजनानामपिवापक्षेडालः शि
वइतिवाचंवदेत्तेनसहसंवदेत्तेनसहसंवसेत्तेनसहभुंजीत यधनरेनामगिरेतंनरणां सहस्रसंगाइत्येवमाणुद्द
तितर विद्यास्पष्क्रतिरुक्तायाः ह्दरेकादशिनीष्क्रतो तत्रपंचाक्षरीतस्याः शिवइत्यक्षरद्वयमित्यादिष्क्रतिपुराणा

एम०
२

भिप्रुक्तसक्तिसमर्थितेनसकलदुरितसंहरणसामर्थ्योत्कर्षेणनाम्ना विशेष्यं निर्दिशति शिवमिति वमित्वातोरिच्छाप
न्कृतस्मिन्नर्थे वर्णव्यत्ययेनार्षत्वाद्दीर्घ इति गणत्वाच्छिवः कल्याणगुणानिकरोऽस्मात्तीन्यस्मिन्नर्थे च प्रत्यये नते
न सुतरां शब्दरूपमिहानुसंधेयं तथा सर्वधिमुमाहृतेनाभिप्रक्तवचने हिंसिधातोः सिंहः पृषोदरवत् कांतोऽशिवः स्मृतः वर्णा
व्यत्ययतः सिंहोपश्यकः कश्यपोपश्यतीति द्वितीयेवापूर्वीयेवचने अथवाऽनंतकल्याणगुणैकनिधिः स्वरः शिव इत्यस्मृतेनसाधुः
शिवतत्वार्थवेदिभिरिति एवं समेधयति पत्रित्वं सर्वार्थानामुपक्रमे शिवमिच्छन्नतुष्टानां तस्माद्देवः शिवः स्मृतः इत्यादि
भारताद्विवचनसिद्धानियुत्यन्यत्रापपर्यायोह विवक्षिताभिप्रेतव्यम् लिंगवचनानुसाराल्लौकिक एवाख्यानाद्युक्रमनेकार्थपर
त्वं प्रसन्नवचनंचारुहभकेयस्माषितमित्याद्वियानगुणविधिमनुस्मृत्य विशेषयति मनोज्ञवपुषमिति निर्वेदस्यचेतः
प्रेमांगआरार्थमनुक्रमान् धारयेद्दहनाभोजे प्रसन्नस्मिन्नकोमलेक्षणगुणविधिमनुस्मृत्यविशेषयतिमंदस्मितेनेति रथ्या
प्राणाशिवमहिदेवोवसिष्ठेयगुरुपर्यालयानुसंधत्ते सदैवेति सर्वेषामपि शिवज्ञानवतां गुरूणां गुरुपरंपराविश्रांतिभू
मिमिमर्थः उक्तं हि पातंजले स एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदादिति उक्तं च शिवपुराणे प्रतिसर्गं ब्रह्मादीनां
ब्रह्मणां शास्त्रविस्तरं उपदेष्टा स एवादौ कालावच्छेदवर्जिनां कालावच्छेदयुक्तानां गुरूणामप्यसौ गुरुः सर्वेषामेवसर्वे

मः कालावच्छेदवर्जितत्वादिति ईशानः सर्वविद्यानां स एवादिगुरुर्बुधाः तस्मिन्निष्ठो महाविष्णुः सर्वज्ञानमहोदधिरिति च एतावच्छ
तरशाशिवनामं मंत्रोपनिषदि च यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मा इति यद्यप्ययं मंत्रः शिवपरः स्पष्टं न
प्रतीयते तथापि मंत्रोपनिषद्व्याख्यानेन शिवपरत्वस्य व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् कौर्मे निवेदयीत चात्मानं यो ब्रह्माणमि
तीश्वर इति शिवप्रज्ञायामात्मार्पणे विनियोगविधानात् यो यं मां विदधे पूर्वं ज्ञानं च प्रहिणोति मे यत्प्रसादान्मया प्राप्त
प्राजापत्यमिदं पदं ब्रह्माणमनयः पूर्वं स्पष्टात्मे स महेश्वरः ईजं वा नन्दिलान्वेदानात्मन्येव स्थितानिमान् इत्यादिशिक्षा
त्स्यादिष्क तद्ब्रह्मादिवचनेरूपबृंहणाच्चास्य शिवपरत्वं बोद्धव्यं उक्तमेवार्थं तत्तन्महानुभाववाक्यादिप्रदेशोपन्यासे
न स्फुटीकरोतीति श्रीकान्तेत्यादिना श्रीकान्तादयः शिवज्ञानिन उपदेष्टारः प्रसिद्धाः महाभारते कौर्मे च वसोरस्कन्दे ल
गशिवधर्मादिषु आदिशब्देन स्वायंभुवदापवसिष्ठपराशरव्यासजैमिनिकाश्यपादयो गृह्यन्ते गुरुसमत्वेनेति विद्धेन वि
शेषयति चिन्मुद्रेति पाणिनानुलिनमिवेत्सुपामि तत्समासः चिन्मुद्राभिनयसंबंधस्वरूपकप्रतिपत्तृत्वात् सर्वभक्तशिवंचि
नेकुर्महेध्यायामः अत्र श्रीकान्तेत्यादिना विशेषणेन स्तोत्रे रत्नत्रयव्यवस्थापयिष्यमाणशिवस्य विष्ण्वाधिकत्वं विष्णुसेव्यत्वं चोप
क्षिप्तं द्रष्टव्यं २ एवं परदेवतामनुसंधाय व्यवस्थापयिष्यमाणस्य कल्यार्थप्रमाणभक्ता परविद्यामनुसंधत्ते परशिवप

रोत्कर्षप्रख्यापनेनैवपरायणः पवनतनयसाधुत्तमुत्कारैरुपबृंहिताः कुमतिपरिषच्चेतःकौतूलाधितार्थतिर्वंधना
जपतु नितरामाद्याविद्याजनस्यहिते स्थिरो २ मर्मज्ञेपानीतः मायीशिवः परमपिवः तद्दीपनिरतिशयोत्कर्षप्रख्या
पनैकप्रवणाः पवनोज्जित्वाघुसंहितानामहापुराणेतिहाससमृतिकल्पसूत्रशिवागमैरुपबृंहिताः अतएव शब्दस्फारस्योप
बृंहणाभ्यामनन्यथासिद्धतयाभ्युपायानपनेयपर्यायनानाम वैदिकानां तदृदयशंकुभूतार्थसंदर्भास्तस्मागौपदेशेन सक
लजन्महिता बहुपराविद्याः श्रेयोविस्वावाहिरूपास्तेलोकेसर्वोत्कर्षेण प्रचरन्त्विस्यर्थः अनेन स्तोत्रेणाप्यवस्थापरिपुष्य
माणांसर्व—तिमवलंब्यैवस्वप्रवस्थापयिष्यते श्रुतिवाक्यानां वकुदृष्ट्युन्नीतार्थान्तरपरत्वनिरासः अबद्धस्फारस्योद
हृतोपबृंहा——णेध्याभ्याकरिष्यतइतिसूचितं १ अथ पर्यमाहिम्नोनवेदेत्यादिश्रवणाद्भगैरप्यपरिच्छेद्यवैभवस्य
परब्रह्मणः स्तोतृत्वस्य नाधिकारइत्याशिष्यसमाधत्ते प्रभावं तेनाल्पपरिशिवपरिच्छेद्यमम महानरजोऽतुर्वाध्यत्वकथ
मपहास्यत्वमपत्तौ तथापितत्त्वमस्मानिगुणानुकाषणप्रभजनानारकुतोप्यस्त्वकृतात्दृतिनतिरिह प्रेरयति मां
२ आसीन्मेपूर्वदग्धुस्फुटीकरणायनेपद्मिवस्तोत्रनिर्माणेप्रवृत्तिः येन ब्रह्मादिभिरप्यपरिच्छेद्यवैभवेतत्र म
हानांस्तुतिस्वलिप्सयावर्जनीयत्वेनावश्यमपहास्यताभवेदितितत्परिहारायपतितव्येस्यान किंतु संसारवक्रे

श्री
५

परिभ्रमतां विविधदुःखापारविहितसचेतसां विना किं विहारं शिवतन्नामचिंतनानुवृत्तिर्दुर्लभेति येनकेनाप्युपायेन शिवे चित्त
नि वेशयेदित्याहिंसन्नेवेत्याकथं वन शिवचिंतनं तन्नामसंकीर्तनस्यानुवृत्ते येऽनतः सुर्दुर्ध्यास्वहिनमित्याहिमायमनुसरतो नस्या
दोषायेतिसमाप्यभिप्रायः ३ अथ यतोऽत्र प्रतिपाद्यविषयशिवोत्कर्षसहिष्णवो शिवनिंदावासनिनामवैदिकानां विमति
मपनयस्यते षांसन्निर्वाहित्वार्यत्वं जन्मवैफल्यं च शास्त्रसिद्धं तावद्दर्शयति त्वमेवात्मन्निष्कोधिकृतिं जगत्सेव्यमिति
— स्फुटं ब्रूते वेदस्तदपि विवदंते वत खलाः किमेषां त्वद्रोहव्यसनमतिहतं जीवनमिदं यदुक्तिश्रोतॄणां मरणाम
हितं निष्कृतिरिति तं जने हृद्रे परणे मीषयाग्रह्मणाणीतिजिह्वयासममिति जनेषु तपोभिभावे नितरां तेन परः परं सर्वोत्कृ
ष्टं हृद्रे पेमनीषयावध्यायंतिसाहरंतं समस्य विकारभूतमनोभिह्वयागृह्णंतीति मंत्रस्पशश्चार्थः येतु कुतर्कव्यसनिनन
स्तमंत नैषुतित्तिपुरीषमेवजिह्वयाग्रहीतीति धम्याः खलु वैनवानाञ्स्पादिरिवापस्कृत प्रशंसागमेष्वर्थ कटाक्षः तथा
स्तुपतृंहितं परशरेण अतरिष्णुतियो हृद्रे सदावंध्यमनीषया गृह्णंतीजिह्वयासोयं रसघ्नोम्नतो दृकं अन्तनै
ष्णुतिये हृद्रे मदानीसहितं भव पुरीषमेवगृह्णतीजिह्वयातेनसंशय इति अत्राधितन्श्लोकेन मंत्रस्पवाच्योर्थो हृष्टिः
द्वितीयेन गम्यार्थः सचेत्केस्वयं बाधितत्वात तेषां गर्हितत्वजित्वे पर्यवस्पतिमह्याभार ते वहर्शितोयमर्थः प्रिंतेषां प्रिमं

एम०
५

जन्माधिगतस्तु तेषां येषां मवसति हृदये कुमतिपथविमोचकौ रुद्र इति अयमेवार्थो भागवते शिवं प्रस्तुत्य सहसंतियस्या
चरितं हि दुर्भगाद्वरतिदर्शितः दुष्टभगोत्पन्नाः संकीर्णा हेत्रोम्सन्धारस्पर्थः एवं साकर्पौप्रोकामेवत्त्वहिनिधापोर्क्कनागरखं
डे माभज्ज त्र्कुले जन्म शंभुपंत्र नैहेवतमिति एवं कुत्सितजीवमत्वोक्ता तेषां सद्विहिः कार्पत्वमेव सत्त्वचिंतं तत्त्वबहुधा प्रप
चितं कोमोदिषु निहृतमिति विफलमित्यर्थः इह वहिष्कार्यत्वात्परत्र च सर्वथैवासिद्धेरिति भावः उक्तमर्थं केमुत्येनापि
व्यवस्थापयति यद्गुक्तेति उक्तं हि भागवते कर्णौ पिधाय निरियाधदकल्प ईशे धर्मावितर्यसृणिभिर्नृभिरस्यमाने
छिंद्यात्प्रसह्य रुशतीमसतीं प्रभुश्चेज्जिह्वामसूनपि ततो विसृजेत्स धर्म इति अस्यार्थः धर्मगोप्तरि ईशे निरंकुश
रुद्धे घितमर्यादैर्नराधमैर्दूष्यमाणे यथा एकस्यापि दूषणवादस्य श्रवणं न भवति तथा कर्णौ पिधाय सत्वरं निर्ग
छेत् नचियदैषघशक्तः शक्तश्चेत्तेषामसतां दूषणनिरतानां रसनामाछिद्यात् बुद्धिरेवं शिवदूषणश्रवणशीलस्तु
प्राणानपि विविसृजेत् स च प्राणत्यागः स्वराणपानादिनिमित्तप्राणत्यागवद्धर्म एवेति एवं शिवदूषणश्रोतृणां मरणां
तं प्रायश्चित्तमिति स्थिते स्वयं शिवदूषणरतानां प्रायश्चित्तविधानं प्रकरणे देवतांतरनिंदाप्रायश्चित्तविधानानंतरं शि
वनिंदायां प्रायश्चित्ताभावः यः सर्वभूतपतिं विश्वेशं तु विनिंदति न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपीति यद्यप्य

श्री॰
५

नयाभंग्याशिवदूषणेोस्मरणांतमेवप्रायश्चित्तंसंचितंभवति कामतोवाप्तणावधेनिष्कृतिःशक्याकर्त्तुंवर्षशतैरपीतिर्नविधीयत
इत्यादौमरणांतप्रायश्चित्तमित्ययुक्तम्‌ नरणांनिष्कृत्यभावव्यवहारदर्शनात्तथापिशिवदूषणाद्यवरोयत्प्रायश्चित्तंतद्दूषणाकर
णेतज्ञानतोधिकंन्यायमितिमरणांत ––– श्चित्तंविधास्विहल्केष्वतिशयपुनःमोपतितोइतिद्रष्टव्य यजुकोमेएवशि
वनिंदायांप्रायश्चित्तांतरविधानंचांद्रायणा –– एवंदुष्कृतंचैवातिकृच्छ्रंकोप्रपन्नःशरणंदेवंकृत्वापापात्ममुच्यतेइति
यतुपापेऽच्छप्राजिःश्रिकरणावेरणनछवरोपायीत्वन्यांतरविधानं शिवनिंदापरंस्मरंदेयदिशासितुमत्क्रमः स्वकर्णौ
तौदृयेजोचैरितिगणहुस्पतिश्चपरइति एवमारिकंसर्वमधिकारिविशेषविषयत्वेनयथान्यायंव्यवस्थापनीयं ४ एव
मवैदिकान्भगवद्वेषिणोमत्वाच्चिनिंदाएषुस्वयंवसाधुकर्मकारयति अतोजंतुरनीशोयमित्यादिश्रुतिस्मृत्य
नुस्मरस्वदत्तोननतेनिंदाइति वचनमंन्यातानेवापालभते॥ ॥वयकेनैतैःकिंद्विपद्पशुभिःकार्यमयथवानस्वल्वी
ष्टेनंतुर्निजहिततत्संप्राचरणयोः समस्तांतर्यामीशिवाशिवयथाप्रेम्यसियंतथाकुर्वन्निग्रःस्वकर्मविनिंघाःप
सुपते ५ उक्तमर्थमुपपन्नापिद्रढयति विलोमाखेकेवंध्रातिषुविधिवाकीविद्धधत्तेमरवदोविधासंतिनिविसानि
मीतेषुविहिते तवैभ्यपंताराधिपशकलचडालभवगनकृथंकुर्यन्नेतेपदिहिनमवेयुःपरवशोहि शिवक्लसादुख

एभ॰
५

धारणात्विनकर्मवैलक्षण्यमाह्यमस्तीतिमंदभाग्याइतिप्रतिपादयन्दुःखधारणात्मेवकैमुत्येनव्यवस्थापयति यमन्येरस्कु
पिस्मरहरविमुखःशतधात्मवतिहरेर्वाचाज्ञासीत्तत्तिनिधरस्तनायाःशतमखः किमस्यैववैकुंठस्तवविधियुनस्तत्रविमतोक
घीकैवत्वामिनृजडनरवराकेस्यमवति ७ यमन्येरस्कापिविमुखइतिविशेषणांशतमखववैकुंठयोरपिक्रियाकरणा
योरुक्तरवाकायोरष्युपगः पुराकिलनारायणाभिमानलिनहिनःप्रजापतिर्भुवनस्रष्टित्वात्अभिमानविवशौत्वा
नुग हार्थमायातमप्राकतरूपंमहादेवंदृष्ट्वाप्यनपगतन्महिमावबोधःश्रीनारायणोपदेशात्कथंचिन्महिमावमत्ता
सीदितिलैंगकौर्मसोपदिपुराणोपुष्कपतेदृढः कदाचिद्देवर्षीमिवरुनापृजेनास्मविजयनसभामध्येदहाद्दूष्यशमने
नतदनुग्रहायाविर्भूतपरत्वोरूपंमहादेवंदृष्ट्वाप्यनयेतमोहस्तत्कालसन्निहितपाहेमवत्योपदिष्टःशिवमहिमानम
वेदीदृतितल्लवकारिणामुपनिषदिस्कोरपेगसेपुराणादिषुचोपाख्यायते हरिःकदाचकमलासनेनश्रेष्ठ्येविव
दमानस्तयोस्तत्वावबोधायमहालिंगरूपेणप्रादुर्भूतमनमनुपलभ्यमानमन्त्याग्रंशिवमाकाशेव्याप्यप्राप्ततन्महिमावि
भ्रमसःपरमकारुणिकस्यतस्यैवोपदेशात्स्ववीतिशापिताहैत्यैर्वेधसासहनिरस्तावाहितिशैलवकौर्मादिषुपद्यते
तद्दिदमाख्यानत्रयमिहहतिवद्धं ७ अयवाशिवप्रसादैकलभ्यत्तन्महिमविश्वासःनवेदाभ्यासादिलभ्यः अतस्तद्वे

श्रीं
६

र्यीनेषांतरमुद्यदस्तुमम र्थ्ये नायमात्मेत्याद्विमनुसत्याह त्वयि प्रच्छानाप्य प्रवचनबलात्रैवसल्लभानमेधावाहृत्यात्मचीव
विधृशाह्लेषु ह्ब्टनात् प्रसादाहाद्वैवेनांभवतवल्लभं ते सत्कृतिनस्ततस्ते दुर्ह्रीताः कथमिहलभेरन् कुमतयः ९ अपवर्गाग्निवभक्ते
निखिलानर्थ्यानिरत्निहेतुत पासकपुलरूषार्थ्यप्राप्तिहेतुतपावपरं मश्रेयोरूपत्वात् ह्रादे ग्रपि श्रेयःस्ववङ्मरविघ्नानीन
नानाहेवकृतेविप्रस्तत्रावश्यंभावीतितत्त्वतिबंधानैत्रिवर्त्तनकृमाभिकम्भवसंचिनरकृतनिकरहीनानांतस्करोप
धाननियनशिवमहिमविश्वासात् उद्दपरत्माशयेनाह नवधीपाहाऊं कथमपिवभक्तिर्नेतल्लभानिहेत्लीढुःखानांनि
खिलपुरुषार्थैकवसतिः विनाधुरघ्रैर्नुसौनरशतसहस्रेष्वपि हि तेधुनःप्रयोमात्रैस्तल्लवहुलविघ्नैर्नलभने ९ क
मपिचयत्किंचित्फलाभिलाषेणापीन्यपर्थ्यः पद्यपिफलोद्देशेन देवेशिलग्रुमेमृत्समाप्रपत्रफलाद्यैीनहभावेमोप
शित्यन्नेकुत्त्वमोपनरत्निफलोद्देशेनप्रवृत्तिर्लेघकृता तथापि सापिप्रतिलंधकरहितस्य पुंसः फलसंपादनेन विश्वा
सातिशयजननन द्वाराक्रमेणामस्यक्तिवृद्धा चकोपेतंसानिकभक्तिं प्रसूजरतिसापिदुर्लभेत्युक्तं ९ दधीचादि
शापनिरूपवाद्कलिदोषाभ्यां तेषांपिवोत्कर्षविश्वासाभानदयहत्याह चिथ्रतांतधौता विविधमवसंपत्त्रसक
तापनं तेवोईुत्वांपमनियमसत्कर्मनिवृत्ताः दधीचाद्यैः शप्ता गिरिशहटसप्रकृतयः कथं त्वंजभीथः कलि

राम०
६

मलिनचित्ताहतधियः ८० अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः आस
नि च सत्कर्माणि कलिदोषाणामपवादकानि एवंविधे कलियुगे दोषाणामेकशोधनं महादेवनमस्कारो ध्यानं दानमिति स्मृ
तिरित्याद्युक्तव्यासवचनप्रतिपादितानि नित्यमुनिरता इत्यर्थः दधीचशापः कौर्मे दर्शितः एवमुक्त्वा तु विप्रर्षिः शशापेश्वरवि
द्विषः समागतान्ब्राह्मणांस्तान्दक्षसाहाय्यकारिणः यस्माद्बहिष्कृतो वेदो भवद्भिः परमेश्वरः विनिंदितो महादेवः शं
करो लोकवंदितः भविष्यध्वं त्रयीबाह्याः सर्वेपीश्वरविद्विषः निंदंतो ह्यैश्वरं मार्गं कुशास्त्रासक्तमानसाः मिथ्याधीतस
माचारा मिथ्याज्ञानप्रलोभिनः प्राप्य घोरं कलियुगं कलिजैः किल पीडिताः त्यक्त्वा तपोबलं कृत्स्नं गच्छध्वं नरकान्पुनः भ
विष्यति हृषीकेशः स्वाश्रितोपि पराङ्मुख इति तत्रैव कलिदोषकीर्तनप्रकरणे कुर्वंति चावताराणि ब्राह्मणानां कुले
षु वै दधीचशापनिर्दग्धाः पुरा दक्षाध्वरे द्विजाः निंदंति च महादेवं तमसाविष्टचेतसः इति तानेवाभिप्रेत्य सौरपुराणे पद्मे ते
पुरुषोत्तमम् श्रित्वा शिवनिंदापरा द्विजाः कलौ युगे भविष्यंति ज्ञाता तेषां न माधव इति स्कांदे शंकरसंहितायां शिवज्ञा
विधौ नैरुक्तेन श्रद्धावेलायां नरं वत्स दर्बहिष्कृतमिति उक्ता केऽसौ बहिष्कृत इति जिज्ञासायामुक्तं दधीचिना गौतमेन च श
प्ता ब्राह्मणाधमाः कलाववतरिष्यंति निंद्यकास्ते बहिष्कृता इति एवं स्कांदादिप्रतिपादितानामस्मादिशापात्रप्रपिटद्रष्टयाः द

श्री॰
८

उत्सवितिनमो गुणनिधि तया कलिदोषापवादकानि कर्माण्यपनीद्रिप्रमाणाद्यस्यार्थः कलीति कलौ रुद्रो महादेवो देवानामीश्वरः प
रः न देवनाम्भेदः त्र्यणां देवतानां च देवतम्भिनिकलिदोषप्रतिपादनान्न दोषापाद्ित नमो होधीकृताद्यस्यार्थः १० ननु किमिवेसर्वान्मनापि
वमहिम्न विष्णासस्तत्त्वगुणभक्त्याराधनं तदुचितफललाभश्च कस्यापि नास्ति अस्ति भगवन्तो नारायणस्येति वदन्नपरिसंख्यापाभि
वमहिम्न विष्णासादीनामतिविरलत्वं सूचयति अपारविज्ञातुं गिरिशाम हिमानं व पर विधातुं भक्तिं वा तन्वचरणो पो निस्यम
चलो प्रसारं चालुब्धं वरदन वप जामित्यधिकं जगत्येकः शक्तो नयति व नमी लीस भगवान् ११ प्रमाद्यहणत्वेन ततः सक
लवांछितलाभोप्यर्थसिद्धेरिति नश्यत्युक्तं कृष्णद्वैपायनः साक्षाद्विष्णुरेव सनातनः को ह्यन्यस्त्वत्तो रुद्र इवेनितं परमेष्ठ
रे नार्जुनेन समः शंभोर्भक्त्या भक्तो भविष्यति भक्तास्यप्यवतीसन्तुं कस्य वादे वकी हन्तमित्यादिकौर्मादि वचनसिद्धौ वि
ष्णोः शिवमहिम्नपरिज्ञानं तदनुक्त तिश्रेयो यत्रुभागवतेन चतुर्थस्कंधे दक्षाध्वरे कुपितस्य शिवस्य शान्तिं प्रार्थयमानेन देवान्प्र
ति ब्राह्मणो वचनं नाहं न यज्ञो न च यूयमन्ये ये देहभाजो मुनयश्च तत्वं विदुः प्रमाणं बलवीर्ययोर्वा यस्यात्मतंत्रस्य कउ
पायं विधित्सेदिति यद्वाष्टम स्कंधेपि वंशप्रति देवानां च वचनं न ते गिरित्राखिललोकपालविरिंचवैकुंठसुरेन्द्रगम्यं ज्यो
तिः परं यत्र रजस्तमश्च सत्वं न यद्ब्रह्म निरस्तभेदमिति एवमादीनि वचनानि कर्मविकल्पायेन शिवतत्वस्येतरपुरुषदुरव

एम०
८

गाहत्वपराणि तद्वहेरन्तःकरणवबोधपराणीति न विरोधः सर्वोन्नत्यपि शिवाराधनपरत्वं तस्य तस्मिन्नु शिवस्य प्रसादाद्धिकं च अहं यथा
वहमाध्यः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा तस्मात् द्विष्टतमः कृष्णादन्यो मम न विद्यत इति सौप्तिके शिववचनात् देवदेवस्तु विश्वात्मा अज
यो विश्वरूपः सर्वरूपं भवं ज्ञात्वा लिंगे त्र्यर्चयति तं मयं तस्मिन्नभ्यधिकां प्रीतिं करोति वृषभध्वज इति द्रोणपर्वणि व्यासवचनाच्च
सिद्धं शिवप्रसादात्तस्य सर्वोत्तरपदलाभस्तत्र वर्णिपमहत्तोमन्यत रुद्रं यत्तेजोनमश्चारु चित्रमिति शिवाभिव्यक्तिस्थानं लिं
गप्रकृष्टस्य तद्विशेषयतो मे त्वं वरो नरेश्वर इति पपरं पदं ह्लोकस्य मन्निधास्यतीति अस्यार्थः परम्परापुराणानां श्रेष्ठीकृतः एतद्धि लि
गमहाविश्वं भक्त्या लिंगं शिलामयं दारुचित्रं समभ्यर्च्य लभेत्त्वं वानरपरमं पदमिति काशीखण्डे च चतुर्मुखाभिषेकाध्याये प
द्माभिषेकपूर्वकं वैकुण्ठस्थानमखिलजगत्प्रभुत्वमात्मनोऽप्यधिकं शौर्यमप्याप्नोतीति तारकलभवरज्ञानं शिवेन विष्णवे दत्त
मिति सप्तपर्वणीति आरण्यपर्वणि चतीर्थयात्राविधौ ततो गच्छेत्स्वर्णाक्षं त्रिषु लोकेषु विश्रुतं यत्र विष्णुः प्रसादार्थं रुद्रमा
राधयत्सुरा वरांश्च सुबहून् लेभे दैवतैरपि दुर्लभान् उक्तं च त्रिपुरघ्नेन परितुष्टेन भारत अपि चास्मि प्रियतमो लोके कृ
ष्ण भविष्यसि त्वन्मुखं च जगत्सर्वं भविष्यति न संशय इति प्रतिपादितं द्रोणपर्वणि च तत्र योद्धारो ये मैनाकेषु च वर्ष
सहस्राणि तपस्तपः प्रसादितवतो नारायणो भगवतः सर्वोत्तरं शौर्यादिकं दत्तमिति प्रपंचितं हरिवंशे पारिजातसंहितायां

श्री
८

निसंस्य समालक्ष्य भगवान्गोवृषध्वजः प्रसार्य दक्षिणं हस्तं वासुदेवमथाब्रवीत् मनीषितानामर्थानामाशिषोस्तु सरोजनम पा
रिजातेवहत्तोसि मामनेमनसोऽथवा पुरा मैनाकमाश्रित्य तत्तपस्त्वमकरोर्यदा तदा मम वचः कृष्ण संस्मर स्मरसे धर्ममामुहि अ
वध्यमस्त्वमजय्यश्च मत्तः परतरस्तथा भवितासीत्यवोचं यत्तत्तथा न तदन्यथेत्युक्तं एवं शैवलिंगादिप्रतिपादितमपि द्रष्ट
व्यं ११ अथ शिवस्य विश्वाधिकत्वव्यवस्थापनाय तदुपाधिं तत्प्रयुक्तगुणादिकं च दिदर्शयिषुरुपाधिविनिर्मुक्तं तात्विकं
तावद्रूपमाह अनंतं पत्याहुर्निरतिशायसच्चित्सुखवपुः पराभवत्यद्वैतप्रकारविशदं प्रत्यग्यदितं अखंडार्थैर्वेद्यं वचननि
करैरौपनिषदैर्महादेवस्योतित्तदसिपरमात्मेति विदितं १२ द्विविधास्तावद्वेदांताः परं ब्रह्म प्रतिपादयंति केचित्सदार्थेति
ष्ठः सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म अस्थूलमनण्वित्यादयः तत्पदार्थनिष्ठाः योयं विज्ञानमय इत्यादयस्तु त्वंपदार्थनिष्ठाः केचि
त्तदार्थैक्यपाभेदनिष्ठा महावाक्यरूपाः यथा तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मीति अयमात्मा ब्रह्म प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यादयः तदीति मनु
रसस्त्वंपदार्थः प्रत्यगित्यनेन दर्शितः तेनात्माभिमानविषयेषु देहेंद्रियादिषु हंतया वहिर्भविमायमानेषु प्रातिलो
म्येनांतर्मुखनयागच्छती वचितेद्यु नेत्थागमनादिति मितिनष्टाहंकारो जीव उच्यते अथ शिष्टविशेषणोस्तत्पदार्थोद
र्शितः तत्रापि सच्चित्सुखवपुरात्मानंतमिति विशेषणैरानंदादयः प्रधानस्येति सत्वे उपसंहर्तव्यत्वेन प्रतिपादितानां पंचानां

गम०
८

उपसंहारो दर्शितः परामृतेत्यादिनाऽऽत्मस्वरूपाभिमत्यादिस्त्रे उपसंहर्तृत्वेन निर्णीतानाम् स्थूलत्वादीनामिति विवेकः उपसं
हर्तृत्वेऽपि निष्प्रपंचब्रह्मप्रतिपत्त्युपायतयेति त्रिपुरातापनमुपपादितमाचार्यैः अस्मिन्नुपासनार्थे इति मन्त्रमंते प्रस्पष्टं दर्शितं उक्तरूप
ज्ञापनैरिति सामानाधिकरण्येन महावाक्यार्थो दर्शितः निष्प्रपंचब्रह्मलनसंसर्गैः प्रमाणोः सिद्धेरित्यतउक्तं मरवेतङ्गार्थे
रिति १२ एवंभूतस्यापि ब्रह्मणो लोकानुग्रहैकरसिकतया कस्मिंतगुणादिविभागमायोपाधिकं सर्वोत्तरं सगुणं रूपं निरू
पयति गुणातीतोऽपि त्वं सगुण एव मायापाशवल्लिनः परिस्फुर्तेन्सं वक्ष्यपरसिकतकं ठत्रिमयन्यात्रीभिरखाभिख्यातः शिवभवत्
राभिर्विजयसे नियंता लोकानां सहहरिहरण्येकेरुहभुवां १३ स्वकारेण गुणानां कस्मिन्नविन तत्वानुप्रवेशणभावं द्योतयति र
तएव नामरूपसंबंधस्यापि कल्पितत्वेनाभूतिनेत्यर्थः सार्वज्ञ्यादिभिरगुणसंस्तेज्ञोऽन्नैवैरण्यादिभिरुपसंहृतेश्वर्यादि
भिर्गुणसुहितैरस्यैषु सत्यकामादिभिर्गुणगरोरस्वेहनरत्यर्थः निर्गुणस्य गुणादीनामुपपादकगुणाधिमाह मायेत्यादि वि
त्मति विंबोपाधिभूतया गविद्यात्मिकया मायया पार्थिवव्यावृत्यायत्वेनोपहितः विमलसत्वप्रधानत्वेनाविद्योपाधिभिन्नया मा
यया प्रतिबद्धभावेनोपहितं इति वार्थः शिवेति तद्गुणासंविद्यानेन प्रकृतिस्मृतिपुराणकोशादिप्रसिद्धानि सर्वाणि प्रभो
रभिधानानि गृह्यते पद्माशिवादिभिरख्याभिर्भवादिभिरख्याभिरित्यर्थः यद्यप्यन्यान्यपि शंभुर्गांकरादीनि भगवतः प

रुद्रशतानि संति नामानि तथापि शिवो महेश्वरश्च रुद्रो विष्णुः पितामहः संसारवैद्यः सर्वज्ञः परमात्मेत्युदाहृतः एतन्नामाष्टकं मुख्यं शि
वस्य परमात्मनः रुद्रस्य सर्वशास्त्रेभ्यः सारभूतं समुद्धृतमित्यादिना रुद्रस्यागमेषु शिवादिनामाष्टकस्यैव शिवस्य प्रतिपादनात् भवा
दिनामाष्टकस्य चापस्तंबीयानां मंत्रेष्वाम्नानेनापस्तंबसूत्रे ईशानबलौ बोधायनाश्वलायनसूत्रयोः शूलगवहोमे बोधायनसूत्रे
महादेवस्य प्रतिष्ठाविधौ तिस्यपूजाविधौ प्रदोषपूजाविधौ वप्रदोषपूजाविधौ च होमतर्पणाद्येषु विनियोगदर्शनाच्चैवं शिष्टा
वगमात् प्राधान्यमभिप्रेत्य सविशिष्य ग्रहणं अत्र केचिद्गुणमूर्तिभ्यः परं सकलकारणभूतं तत्त्वांतरं नेच्छंति अन्ये तु माया
मात्रोपहितमशरीरं शारीरकसूत्रभवत्द्वैतपरभाष्यादिषु ब्रह्ममात्रवाच्यं तदिति मन्यंते तदुभयपक्षव्यामोहसाहित्यमुक्तमस्य
विग्रहणं भगवच्छिवादिशब्दवाच्यत्वं च विभज्यंते तर्गतस्य गुणाहंकस्यैवेति तेनैव रूपेण ब्रह्मोऽप्रतिपाद्यं ब्रह्मनिर्दिष्टमिति
स्यान्मतिः तदृर्थं विशेषयति सद्धिरिति अयमाशयः ब्रह्मोपनिषदि तावत् अथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवंति नाभि
र्हृदयं कंठं मूर्धा च तत्र चतुष्पादं ब्रह्म विभाति जागरिते ब्रह्मा स्वप्ने विष्णुः सुषुप्तौ रुद्रः तुरीयमक्षरं आदित्यो विष्णुश्चेश्वरश्च
नि ब्रह्मादिभ्यः परमतत्त्वं शाश्वतं सर्वदेवतात्मकं तत्त्वांतरं दर्शितं तत्स्यैव पुनर्न तत्र देवा ऋषयः पितर ईशते तरस्य नेम्प्रस्वरत्वेमेको
देवः सर्वभूतेषु गूढ इत्यादिना सर्वांतर्यामित्वं सकलकर्मफलप्रदत्वं च दर्शितं तापनीयोपनिषदि च अकारं ब्रह्माणं ना

भौउकारंविष्णुंहृदयेभ्रूमध्येषुकारादिमात्रात्रयवाच्यानांब्रह्मविष्णुरुद्राणामुपासनाविधानानंतरंॐकारंसर्वेश्वरंद्वादशांतइति
समष्टिप्रणववाच्यंद्वादशांतोपास्यंसर्वेश्वरंद्वादशांतंर्यशूलिनेभ्यःपरंतत्त्वांतरंदर्शितं मैत्रेयोपनिषदिचतमावाइदमेकमास
स्यात्तत्परेणेरितंविषमत्वंप्रयात्येतद्वैरजसोरूपंभिस्मादिजातमोधिष्ठातुःपरस्यसंकल्पेनत्रिविधाखल्वेतस्यमासोगुणविभा
गंनिरूप्यतस्यप्रोक्ताआस्तनवोब्रह्मारुद्रोविष्णुरितियोहखलुवावास्यराजसोंशोऽसौसयोयंब्रह्मायोहखलुवावास्य
तामसोंशोऽसौसयोयंरुद्रोयोहखलुवावास्यसात्त्विकोंशोऽसौसयोयंविष्णुरितितमोधिष्ठातुःपरस्यरजोगुणाद्युपहि
ताच्छ्रेष्ठभेदश्चब्रह्मादयइतिप्रतिपादनेनतेभ्यःपरंतत्त्वांतरंस्पष्टीकृतंयोगयाज्ञवल्क्येचप्रणवतन्मात्रास्वतनिरूपणेऽ
हारत्रयमेनतुकारत्रयमभिष्यतेत्रयाणांकारणंब्रह्मरूपंसर्वकारणंएकाक्षरंज्योतिस्तदाहुःप्रणवंबुधाइतिमात्रा
त्रयंदैवतेभ्योऽर्धंब्रह्माचशर्वेश्वजगतःकारणत्रयमितिभागवतादिपठितंभागवतेचवचनादिभिःकारणत्रयमितिप्रसिद्धेभ्यो
गुणाभिमानिभ्यःपरंप्रणवदेवतंतत्त्वांतरंस्पष्टीकृतं भागवतविष्णुपुराणादिषुचसत्त्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः
पुरुषएकइहास्यधत्ते स्थित्यादयेहरिविरिंचिहरेतिसंज्ञाःश्रेयांसितत्रखलुसत्त्वतनोर्नृणांस्युः ब्रह्मविष्णुशिवावा
सम्प्रधानाब्रह्मेशजन्मपदस्पर्धिद्युचनेमस्तित्रपातीनंपरंब्रह्मविभावितं अपिचजगत्कारणंब्रह्मतावन्मायोपाधि

श्री:
२०

कथं चैतन्मयमित्यविचारे ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मकतदीयगुणादिविशेषोपाधिवैचित्र्यरूपाद्वस्तुहात्तत्तस्मै देयोपनिषद्वाक्यैः सैषा विचित्रा सद
शावकं कुर्यात् स्वयं गुणाभिन्नांकुरेष्वपि गुणाभिन्ना सर्वत्र ब्रह्मा विष्णु शिवरूपिणी नितापनीयोपनिषद्वि सकलगुणादि
सुधाविवादेन प्रतिपन्नं तत्र सत्वोपाधिभेदेउपहितमेदृश्यो चिन्मात्रगुणमन्तिभ्यः परमात्मोपाधिकं जगत्कारणं ब्रह्मेति च
न्द्रोपायप्तने तस्य चोमासहितस्य मुक्तरूपं तत्पुच्छामासहायं परमेश्वरं प्रभुं तत्तं सत्तं परं ब्रह्मेत्याद्विकैवल्योपनिषद्वाक्यैर्मे त्रे
भ्यः प्रतिपन्नं शिवशंभुरुद्रेशानमहेश्वरमहादेवादिशब्दवाच्यपत्त्वं चाथर्वशिरः शिवादिरुद्रप्रयोगनिर्वचना
भ्यां निर्णीतं न चोक्तात्तत्तोपनिषद्भिकुरखप्रतिपाद्यगुणादिरुद्र इति शंकनीयं तत्र सर्वत्रापि नाभिभूतिषु ब्रह्मनारायणापो
शिवगुणिरुद्रस्यापिपाठात् न च तत्र विभूतिमध्याम्नातरुद्रपरशब्दो गुणी रुद्रो शमन्तरुद्रो नरपरोत्वि निवाच्य ब्रह्म
नारायणाये शिवगुणिरुद्रस्यापि पाठात् न च तत्र विभूतिमध्याम्नातरु विष्णुसन्निध्याम्नातरुद्रशब्दस्य संहरे त्मे
न रुद्रपरत्वस्यो विस्मात् पत्यापेक्षपतेयत्व तन्नाहृगवगम्यतेरनिम्नायात् ननु तथापि कैवल्यादिमंत्राणामुपास
नापरत्वाद्वारोपितनविग्रहेण व्युपासनोपपत्ते च परस्य वर्णितविग्रहसिद्धिरिति चेन्न उपासनापरत्वेऽप्यविरोधदेव
नाधिकरणन्यायेन प्रतीयमानार्थस्य सिद्धे निवार्यत्वात् न चापाणिपादरितिष्फ्रतिविरोधोस्तीति शंकनीयं । बहिर्निर्गुणा

ए म०
२०

श्रुतिविरोधात्सत्यकामादिगुणानामपानभ्युपगमापत्तेः दृश्यपत्तिरिति चेद्दृष्टांतीयपद्याख्यानार्थोऽपि सत्यकामादिगुणोपदेशे
तद्गुणाईश्वरःसिध्यतीतिध्यतिहाराधिकरणभाष्यविरोधःमायाकल्पिताश्गुणाःतत्वतोनिर्गुणत्वंनविघ्नंतीतिसमाधानस्या
पत्तिहापितुल्यः पञ्चरूपोपन्यासार्थोंतिसत्वे विग्रहोपन्यासपरस्य सूत्रव्याख्यानानंतरं ब्रह्मणो विग्रहाभावात्तव्याख्यानम
युक्तं मत्स्यमानानापरेषामन्यथा व्याख्यानमुपन्यस्तं भाष्यकारैस्तन्मते प्रकृते निर्विशेषब्रह्मपरोपक्रमविरोधात्
विग्रहोपन्यासः संगच्छतइत्यभिप्रायेणोक्तं सूत्रे तेषामब्रविग्रहसद्भावः स्यात्परमेश्वरस्यापीछावशान्मायामयं रूपं
साधकानुग्रहार्थमितितिसन्नकारेण च गमात्रसाम्यलिंगाच्चेत्यहं विग्रहोपासकानां ब्रह्मनराध्वभोगसाम्यं वदतां स्फो
कृतं शरीरसापेक्ष्यं वैषयिकानंदभोगशास्त्रप्रसिद्धेः नन्वसति मानांतरे विरोधेऽन्यपरशास्त्रेभ्योऽप्यर्थसिद्धिः अस्तित्वि
ह विरिंच्यादिविग्रहत्रयव्यतिरेकेण ब्राह्मणाः चिरंतनतुरीयविग्रहाभ्युपगमे कृत्स्नेन रविरोधः मैत्र्योपनिषदि मा
योपाधिकपरं ब्रह्मप्रस्तुत्य तस्य प्रोक्ता अग्र्यातनवो ब्रह्माख्यो विष्णुरिति परविग्रहाणां मध्ये विरिंचादिविग्रहत्रयस्य
वाच्यत्वश्रवणात् परिहितत्तोपि प्राचीनमत्र्यंतरस्य पानत्र्यलणाः कथं तेषामस्तत्वे भवेत अग्र्यभवात्प्रपाउच्यते ततो
ब्रह्मादिभिर्भिन्नेत्रयातिरेकेण परस्य तुरीयामूर्तिरस्ति न हृत्यनेन च वृद्धानां ब्रह्मणो विग्रहवत्त्वव्यवहारस्य बसीयते अमुने

श्री
११

वार्थमुपोद्बलयेत्पत्तिं तपश्चर्यायां भागवतवचनानि तत्र त्वयैतत्पञ्चर्यांप्रश्नस्तस्य शरणं प्रपन्नमघघ्नं हं यस्य कंजगद्दीश्वरः प्रजाम्या
त्मसमोमसर्वप्रपञ्चविद्वित्रिविंनयन्निति तिनस्पतत्फलाभिसंधिश्चोत्कार्यस्तिराह दर प्रद्दानार्थ्यवस्त्ने विहंगु ह द्वाणां त्रयाणां तन्नस
न्निधाने सति सक्ति प्रणामाद्युपचारानंतरं तानप्रति अत्रैव कामये हभगवान्विविधप्रधानपृच्छे जे कृते तः प्रजननानायकत्थ
नरूपं अत्रागेनाऽऽस्तनुष्टतामनसोऽपिद्दूराद्भूतप्रसीद्दृतमहानिह विस्मयोमेऽतिप्रश्नेयप्याकृतत्सेसंक्रम्यो भावंये ते
नैवनान्यथ्या सत्संकल्पस्यतेत्र त्र्यह्नन पठेध्यायपप्ति तेनवपमि तिनेषां प्रतिवद्धनोपन्यासेन तत्त्वविद्विसंख्यादिमर्ति त्रया
तिरेकेण परस्य सर्वैश्वर्याभिव्यक्तिस्थानेभ तंतुरीयमनर्थनिरंजन स्त्वीति व्यक्तीकृततत्त्वस्त्वेतेते नैवरूपशापरस्य
त त्रप्रादुर्भावापत्तेः अन्यथा त्वपेः सत्संकल्पत्वविशेषणाव्याघातगर्जेद्रमोचनस्थरनरु वश्यात्भावग्रहीतेनरूपेण
प्रादुर्भावइत्युपीहव क्तुमशक्यत्वात्तथा सतिएकोमय्यपिस्याद्यिप्रश्नापोगात्ततस्मात्तनुरिपस्वीक्रियेहाभ्युपगमोयुक्ते
इति अभिज्ञाधीयते प्रत्तीयतेतावदुमासहायमित्यादिमंत्रवर्णोपपक्रम्यतेयामासहापत्वादिविशिष्टमर्तिसापि
नत्य्यानार्थमारोपितेति वाच्यं वक्तुं साद्देगेपसमानप्रकरणोगुणोपसंहारन्यायेनवपास्यस्य वलराउद्दाहृतंमंत्र
वर्णोसिद्धमर्तिसिद्धवत्कारणात्र आत्मापहतपाप्मेत्यादिनाशरीरवत्त्वे सामान्येन प्रसक्तानां जरामरणजिघत्सा

एम०
११

पिपासादीनां प्रतिषेधदर्शनात् अन्यथा तेषामप्रसक्तप्रतिषेधत्वापातात् नवमन्त्रेऽविद्वज्जरत्वादयोऽपि केवलमुपा
सनार्थमारोपिता एवोपन्यस्यं तद्दन्यस्त्विति वाच्यं तत्रैवास्मिन् कामाः समाहिता इत्यादिना तेषामनारोपितेष्वगुण
त्वस्वीकरणात् न च विजरत्वादिना विग्रहगुहात्वेनोपास्य एष आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिनात्मगुणत्वोक्तेस्तद्गुणो
सत्यकामत्वादिभिः सह पाठाच्चात्मनि च जरादिप्रसक्त्यभावेऽपि तत्त्वतः सिद्धमजरत्वाद्यस्य चिन्तितदेवोपास्यत्वेनोक्तेर्गु
णप्रकरणाच्च। तो जरत्वादिवृद्धातिथ्याद्यावनपाजादिनिषेधवद्वस्तुतत्त्वपर्यत्वेन वाभिनिर्दिश्यत इति चेन्न सर्ववेदांत
प्रत्ययन्यायेन तत्र विग्रहविशिष्टस्यैव ब्रह्मण उपास्यत्वे सिद्धे औचित्यात् तस्योपरि शिवं ध्यायेत्सांबं सर्वमनोहरं
सर्वलक्षणसंपन्नं गाढपीवनशोभनमित्याद्युपबृंहणानुरोधाच्चाजरत्वादेर्विग्रहगुणत्वेनैवान्वयात् तथा तेऽपि
नद्वारा आत्मगुणसंबंधभवेन तत्र प्रदेशस्य नवद्वैरोः सह पाठस्य च त्रिलोचनं नीलकंठं प्रशांतं बुद्धिमाजातिमान्वा
गमीश्रीमान् शत्रुनिबर्हणः विपुलांसो महाबाहुरित्यादाविवोपपत्तेश्च तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमित्यादिनाविधा
नापानघमानस्य तत्त्वपर्यत्वायोगाच्च तस्मात् विग्रहगुणस्याजरत्वादेः स्वरूपतो विद्यमानत्वेन निर्दिश्योपास्यतस्य नपा
विधानेनारोपितत्वावसायात्तस्मिन्नणोविग्रहस्यापि अनारोपितानानित्यस्थापितेरुपगन्तव्ये वेतुरीपस्यापि मन्त्रैः

श्रीः
१२

उक्तंचमत्स्यसंहितायांनुमार्द्धविग्रहाश्शुछात्रिनेत्राश्चंद्रशेषरा नीलग्रीवापरानंदप्रमोदानंदताण्डवप्रिया ब्राह्मविस्नुमहा
देवैरूपास्यागुणमूर्त्तिभिः सर्वमूर्त्तिविहीनस्यसर्वभूताधिपस्यच तथाप्येषापरामूर्त्तिरित्येषाशास्त्रनिश्चितिरिति
पराशरपुराणे साक्षात्परतरस्यैववस्तुनःसर्वसाक्षिणः आविर्मूर्त्तिःपराशुद्धासर्वत्रापापनाशिनी तस्यासाधारणी
मूर्त्तिःसावाचेंद्रार्द्धशेखराइत्यादिब्रह्मविष्णुमहेशानामंतोध्यायेतिनिरंतरंसूतेनोक्तं एवंपरएवं तमादित्येहि एष
यःपुरुषोदृश्यतइतिरविबिंबमध्यवर्त्तित्वेनप्रसिद्धस्यविग्रहस्यतत्त्वकारीयश्रुत्यावथर्वशिरसिचश्रुतस्यब्रह्म
णोदेहैः संवादस्यानानुपपत्ति अजातमित्यमेवैकेमत्वाजन्मनिभीरवः रुद्रस्यास्यप्रपद्यंतेरक्षार्थं दक्षिणंसत्वमिति
वाक्येनपद्धतिरभावेऽह्यदेनजन्मराहित्यप्रतिपादनेनसूरीकृतविग्रहाभ्युदितत्वेनाप्यपि अजातदस्येवकश्चिद्भीरुः
प्रपद्यतेरुद्रयजेदक्षिणांभवंतेनमांपाहिनित्यमितिश्वेताश्वतरोपनिषन्मंत्रस्यभगवतोहिव्यक्तविग्रहसद्भावेप्रमा
णं एषांचतुरीयविषयत्वंतत्रस्फुटीकरिष्यते किंचपुराणेषुसर्वत्रपरमशिवनिरूपणप्रकरणेनस्यमूर्त्तिमत्वेन
प्रतिपादनाद्विग्रहसिद्धिः नचतत्रगुणिद्विविषयत्वेनान्यथासिद्धिःशंकाहार्या सर्वेष्वपिशिवपदहिमपुराणेषु
शिवस्यकारणत्रयपरत्वोपवर्णनदर्शनात् वतेपिपुनरुक्तरीयस्यब्रह्मातिरिक्तस्यनायंप्रमाणाभावात्तथाहिकैमेत

रम०
१२

वसर्वमरीर्गंब्रह्मविष्णुरुद्रान्ब्रह्मलोकं एभ्यपरतरो देवस्त्रिमूर्तिःपरमात्मवः माहेश्वरीत्रिगुणप्यतापोतिनांशांतिहास
द्वैति उत्तरभागेप्युक्तं सर्वासामेवशक्तीनांब्रह्मविष्णुमिवात्मकाः प्रधानाःसंस्मृतादेवाःशांकरूपःपरमात्मनः आम्यः
परस्तात्भगवान्परमात्मासनातनः गीयतेसर्वशास्त्रेषुआत्मस्वरूपशिवमहेश्वरः एवमेकेवदंत्यग्निंनारायणमथाप
रे रुद्रमेकेपरेप्राणमपरेब्रह्माणमपरेज्येष्ठः ब्रह्मविष्णुशिवरुद्राःसर्वेदेवास्तथार्थपः एकस्यैवात्यरुद्रस्यमेदास्तेपरिकीर्ति
ताइतिशिवपुराणेस्कंधेःब्रह्मजेकोब्रह्मादिस्थितेर्विष्णुर्विमोहकः संहारस्यतथारुद्रस्तेषांनिसंनिपायकः तस्मात्त्र्यस्तेकथं
तेजगतःकारणात्रयो कारणत्रयहेतुश्चशिवःपरमकारणमिति ---हे--- त्रिष्वत्रु रुद्रश्चपरतत्वविभूतयः ए
षांत्रयाणामधिकःसर्वकारणमीश्वरइति लैंगसौरपाद्मगारुडब्रह्मा ---वैधर्मोद्विशपिवचनानिद्रष्टव्यानिविस्तरभ
यात्रत्रनत्रकेषांचिद्दुराग्रहभिष्यमाणत्वात्तत्रैकमत्यस्यसुत्वाबुनेहल्लिख्यते तस्मादनेकप्रमाणादिसिद्धत्वात्रप
रब्रह्मणोविग्रहवत्वस्यतेद्विशेषायमैत्रापणाक्रांतोनदेहत्वाद्विराजसोशब्दस्पादिवचनस्वारस्याद्धंशपरोऽयमश
ब्दःसादिब्रह्मण्यर्पतरापेक्षयाप्यत्वपुररीतिर्व्याख्येयं यद्वा अथ्याख्यापामुरामटसाहाव्ययगाद्वृत्सप्रधानेप्रसिद्धः प्र
धानेपरमशिवविग्रहेभवादितिव्याख्येयांत्रिमूर्तीनांपरमशिवविग्रहेजननात् यद्यपिभवेद्धंदसीत्यधिकारे अथदित्ति

पत्यत्यपसृतिः भवार्थमप्रसूतजातजन्म नत्रजातस्तत्त्वभवइतिप्रत्याधिकारात्त नमः कार्याप्रचनीयायच नमः सुघायचसास्या
यचइत्याद्दौल्कदादिषुपरमेश्वरस्यसम्भवमात्रेणभवार्थप्रत्ययदर्शनाच्च तथापितुनासतोविद्यतेभावइतिस्मृतेर्जन्मस्थले
सतएवकार्यस्योत्पत्तिरितिनुजातेपिभवार्थप्रत्ययेनविरुध्यतेऽरव्याकरुजोइतिजातेभवार्थप्रत्ययस्यान्यत्रापिदर्शनात्
दर्शितंचनिस्त्रैगुण्योमर्जीनापरमशिवस्यविग्रहेजननेपिशिवपुराणएवसंवादे यएकःशाश्वतोदेवोब्रह्मवद्यःसदाशिवःत्रिरूपो
चेनोगुणाधारीगुणातीतोहरोऽव्ययः जानामिसर्वज्ञातस्यापृथवीहान्तस्थगुणात्रयं वेदत्रयमिदंज्ञेयंगुणत्रयमिदंहि
पतू एषवक्तास्यान्तनस्तुष्ठितत्रसारेविभज्यच हृदिर्णोनासृजत्सुत्रैब्रह्मांगंवामतोहरिं एषदेवोमहेशान्त्रीनपुत्रो
नरजत्वमसीति एवंभगवतवचनजातमुदाहृत्तेतदपिपरमशिवमत्रैरनिरहस्यत्वेनोलभ्यदर्शनतयात्र्यत्रैःकार्यवि
त्संकल्पितप्राप्त्यर्थेसोमाधवतारत्रयेणालोकंतत्रानिर्वाहायचमत्रैत्रयेणप्रादुर्भावइत्येतदभिप्रायमितिनवि
ऐधः अलम्भदर्शनत्वंचपरमशिवमत्रैर्दर्शितंशिवपुराणे अप्राकृतवपुःश्रीमान्लक्ष्यलक्षणवर्जितःस्यादि
नातन्महिमविशेषानुपवर्णयताकमलासनेनहरिब्रह्माहंचरुद्रश्चमेपानन्त्यात्मेवस्तरामराः तपोभिरुग्रैरपापि
तस्यदर्शनंकांक्षिणइति नन्वत्वेवंपरस्यविग्रहस्याभावस्तिघोपिशिवभवादिशब्दानांगुणिरुद्रवाचिनामेववत्स

ए॰म॰
२३

भेदहष्टान्तत्वापि प्रयोगोपपत्तेरनन्यत्वाच्चत्वमङ्गीकरणीयमिति चेन्न नीलकण्ठत्वादिविशिष्टमूर्तिशबलिते
षां ब्रह्मणि श्रुत्यन्तैः प्रसिद्धत्वादस्य च शिवः शिवादिषु महेश्वरमहादेवादिशब्दानां तन्नामत्वेन निर्वचनाच्चैतस्य
शिवादिशब्दवाच्यत्वस्याप्युपपन्नत्वात् ननु पशुमासहायपञ्चलोचनत्वादिविशिष्टमूर्तिशबलितः शिवपरेषु
पुराणेषु विविधमहिमाकरत्वेन लिङ्गादिरूपास्यत्वेन च प्रतिपाद्यमानः पुरुषविशेषमर्पयतीति तं परमेव ब्रह्म किन्नाम रूप
स्तर्हि स्रष्टृपालकयोर्ब्रह्मनारायणयोरन्तरीयः संहर्ता किं चास्य प्रतिपादकं पुराणादि उच्यते पाद्मं परमशिवस्य
रूपं यानि नामानि तादृशमेव तस्यापि रूपं तान्येव च नामानि तदुक्तं सूतसंहितायां तत्रापि पिण्डब्रह्माण्डमूर्तिः
परस्य तु मूर्तीस्तुल्यान्यमूर्तिभ्यो ब्रह्मणोऽपि निसर्गतः परतत्त्वस्य नामानि प्रत्यासत्त्या मुनीश्वराः त्रिमूर्तीनां तु रुद्रस्य
प्यभिधानानि सर्वशः इति शिवपुराणेऽपि संहारकृद्रुद्रमाहात्म्यप्रस्तुत्योक्तं स एष भगवानीशस्तेजोराशिरनामयः अनादि
निधनो धाता भूतसंकोचको विभुः परमेश्वरसंयुक्तः परमेश्वरभावितः तदधिष्ठितः शश्वत्तच्छिद्रैरपि वर्जितः न
त्वा मनुष्यमात्ररूपस्तत्कार्यकरणात्मकः तत्तुल्यव्यवहारश्च तद्वत्तत्परिपालनकरस्यादि यद्यपि तस्यासाधारण्येन प्रति
पादकं पुराणं नाभिमतं तथापि प्रत्यासत्त्यातिशयात् परमशिवपरे शैवपुराणे प्रतिपादनं यथानुपदमेवोदाहृतं

शिवपुराणे उक्तंचपराशरेण माहेश्वरपुराणानिसमस्तानिमहामुने असाधारणपामर्त्यानाम्नासाधारणेनच वदंतिपरमं
तत्त्वंशिवंसांबंत्रिलोचनं त्रिमूर्तीनांहरस्यापिनरंशंतस्यवैभवं तदंशस्याभिमानेनचवदंतिचमहामुनेइति एवमाराधन
मपितस्यपरमशिवाभिव्यक्तिस्थानेष्वेवलिंगादिषु एवंपरमशिवस्यगुणादिरूपस्यचनामरूपादिसाम्यादेवस्फुटंध्येल वि
स्लभ्यांश्रमासमूर्तिश्रयादेगमाडिशिष्यपरमशिवाभेदेनगुणादिरूपस्यव्यवहारःपुराणादिषुशैवानांचतत्राभिमानाति
शायेगुणाच्चरितादिसाधारणपदपदेशश्चततत्रवकेषांचिद्व्यापिनयोर्विवेकाभिहः अचपुराणादिप्रसिद्धासशैवाशूमनि
श्रुकापरमशिवमज्ञेयःकाश्रगुणादिरूपमर्त्यायः केचिदाहुः आनंदतांडवविग्रहोदक्षिणामूर्तिविग्रहस्तांडवपरामा
हुविग्रहश्चेतिविग्रहत्रयमेवपरमशिवस्य अन्येतुगुणादिरूपस्येतिनऐशचपामहेशयोगिनाहृदवद्येः चर्षिश्चोवासमारोप्य
लकारेणसमन्वितं ध्यायस्तुभुजाकांधस्लानांपरमेष्ठिनं धारयेसंचवृद्धिकांधारणात्सिद्धिमाप्नुयात् वारुणंवाघ
मारोप्यवकारेणसमन्वितं स्मरन्नारायणंसौम्यंचतुर्बाहुंकिरीटिनं शुद्धस्फटिकसंकाशंपीतवाससमच्युतं धार
येत्पंचघाटिकाःसर्वपापैःप्रमुच्यते वह्नौचापिनिलमारोप्यरेफाक्षरसमन्वितं त्रिनेत्रंवरदंरुद्रंतरुणादित्यसन्नि
भं भस्मोद्धूलितसर्वांगंसुप्रसन्नमनुस्मरन्निसाघुन्काश्रा काशेवायुमारोप्यहकारेणसमन्वितंरूपंमहादेवं

माकारं सदाशिवं शुद्धस्फटिकसंकाशं दांतं चंद्रकृतशेखरं पंचवक्त्रधरं सौम्यं दशबाहुं त्रिलोचनं सर्वायुधोद्यतकरं
सर्वभूषणाभूषितं उमार्द्धदेहं वरदं सर्वकारणं । विनयनाविनतविमलं मुहूर्त्तमपि ध्यायेत सुखदुःखकरं सुकर्मणां त्रिकेष
पिशिविहितैरिति परमशिवस्य पंचवक्त्रस्य सदाशिवमूर्त्तेरपि प्रतिपादनात् वा सर्वहितोपायभगो सुरासुरगीविधा
नेनैवं नमः प्रतिपादनात् कर्मपुराणे चूर्णी लोहितकाशितब्रह्मपंचमशिरो लवनपतावे अथान्वपरपद्विशिरोमं
लांतरसंस्थितं समासीनं महादेवं सनातनमित्यादिना प्रकाशनस्थितो मासहाय मलधरमनैरापितदीपापाः प्रति
पादनात् तस्मादपयागमाचार्योपदेशमस्मे पिपियहोः परमशिवस्य प्रतिपत्तयोः तेषां तु परिच्छेदो तिरदहसत्वात्
गुरूपदेशैकगम्यानात्र प्रदर्श्यते एवं मायाव्यपुः ब्रह्म तुरीयं विश्वकारणं उपासहायोभगवानिंदुमौलिरितिस्थि
तं न तु मूर्त्तिस्थयाती तं मायोपाधिकं ब्रह्म नारायणाद्युपिकेम्प स्थितं च तेभ्यो वसीपतेतणाधिश्चिद्धघरोणि नारबर
ब्रह्मादकृत्यकाल स्थैवाखिलं जगतः विभ्रतयो हरेरेतानगतः स्थितिहेतवः विश्वमूर्भत्वाहस्यकाल स्तपवाखिल
जेनवः स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरतातिमतयः रुद्रः कालांतकाख्यास्तु समस्तास्य जगतः वतद्धो थलत्यायेते
जनार्दनं विमतपरति एवं भगवान् ब्रह्मा नारदीयादिषु पिवचनानि दृश्यचिन्ह. विदुमतम्यन्ते प्रपंचसारोपक्रमेव

म्रा०
२५

त्रिमूर्तीनां शेषशायिनः पुरुषोत्तमस्य च प्रधानत्वं ब्रह्मवैनेनस्य स्वीकृत्तोपमर्दः उत्तरतापनीये नृसिंहस्य तुरीयत्वेन अपदेशात्तु
र्यंतस्मै ते नमः स्यते नब्रह्मादीनां तापनीये ब्रह्मा विष्णुर्महेश्वरः पुरुषईश्वरः सरस्वती श्रीगौरी प्रकृतिर्विघ्नसारस्य संवेद्यो वै
श्रीनृसिंहो वै भगवान् यश्च सर्वं तस्मै नेनमः स्तुते नब्रह्मादीनां नृसिंहे विभूतिषु पाठाच्च प्रमस्तत्त्वप्रकृतिमस्तता व्यस्तापर्यस्य प्र
तीयते तथा स्कंधे तुरीयः परमशिवद्युतिनीलायुः अत्राभिधीयते पादैर्वैश्वानरादीनां तुरीयो निर्गुणः स्मृतः उत्तरसिं
तापनीये न गुणाभ्यः परो हरिः पूर्वतापनीयमंत्रत्वात् अथर्वशिखायां चैवमुक्तं स्यंतरसिंहमेव सा परशक्तिर्देवी वैध
निसंहेतिश्रि एव च नसिंह विद्याभिधानपाठसादृश्यगम्यसंबंधो भावबंधस्यैषस्वरस्यात्रिमंत्रिप्रायो जपामि प्रकृत्या
हं पुरुषं पंचविंशकमिति केचित्केः प्रकृत्या विद्या तत्पंचविंशात्तु पृथक् पीस्सरणेन स्वाजेम ते च पृष्ठे भोत्त्रिमस्यैते
तमायोपहितेन ब्रह्मरूपत्वं प्रतिहितं पुनर्विष्णोः स्तत्यत्वं विधान तमः अतस्त्रिमूर्त्यंतर्गतस्य वस्तुतः स्वरूपस्य सावीत्यर्थः
पनायप्रवृत्तेः सर्वत्र स्त्रीनां वा सह देवोस्मीति स्कंदवचनवत्तमर्पितहि भूतिमध्ये गणापतीति वा अथर्वके मंत्रैः स्तुतो देवः
प्रीतो भवति एतैर्मंत्रैस्त्रिरूपं दृष्टं स्तुतव स्वमिस्तुष्टप्रवृत्तोपसंहाराभ्यां स्तुतिपरत्वात् सा प्रात्तहवनार स्वरूपन सिंहे चिरं विना
एपराणां करात्मन रतिवचने सविनीवस्तुस्पर्श ब्रह्माधात्मत्वं व्यपदिशतीति नानेनाथः एवं च पुराणवचनानि वि

एम०
२५

सोऽपि निरस्ताहिंपरतत्त्वतास्पर्धेणापि चरितार्थो निर्मितिं न्यपरत्वं व्यवस्थापयितुं ह्मन्मते। तथाहि शिवस्य रुद्रविष्णुविधसत्त्व
तेषामपि संतिष्ठ्य महाजगतां हरणभरणासमृत्सारणे च विकृता वायुसंहिता दिमसिद्धावृद्धारणे विराट्काम्यपुरुषाख्यास्व
पः विष्णोः संकर्षणोप्रद्युम्नानिरुद्धाख्याः रुद्रस्य हरस्मरभवाख्याः एते चतुर्व्यूहमन्त्रनकादि वृद्धस्यादि शिवौ तताधिकारि
णः एवं च विष्णोस्त्रिमूर्तिपरत्वपराणि वचनानि स्वव्यूहपरत्वपराण्युपपद्यन्ते तद्व्यूहनामपि रहस्याद्यधिकाराद्द्वि
मात्मानं व्यूहादिष्वपदेशोपपत्तेः। एका भगवती मूर्तित्रयानन्तरूपा शिवामला वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सर्वनि
ष्कला द्वितीया रुद्रसंज्ञा सा तामसी शेषसंज्ञिता निहन्ति सकलं वा सा वैष्णवी परमात्मनः सत्त्वोद्रिक्ता तृतीया मा
प्रद्युम्नेति च संज्ञिता जगत्पालयते सर्वं सा तिष्ठ प्रकृतिर्ध्रुवा चतुर्थी वासुदेवस्य मूर्तिर्ब्रह्मेति संज्ञिता राजसी
चानिरुद्धाख्या पुरुषसृष्टिकारिकेतिकौर्म्मे। तेषां तत्तद्व्यपदेशदर्शनाच्च। एवं ब्रह्मणास्त्रिमूर्तिपरत्ववचनानामप्युपपत्ति
रुक्तैषा वायुसंहितायां तद्देहे स्मिन् विवृतो भवत्येतत् च तेजो ब्रह्मसंज्ञितं इति ब्रह्मणा प्रोक्तं त्रिधा विभज्य चात्मानं त्रैलो
क्ये संप्रवर्तते सृजते ग्रसते चैव वीक्षते च त्रिभिः स्वयमित्याहिना तद्ब्रह्मणः परं रूपं सत्त्वं रजस्तमस्त्वं कालत्वं चेत्यमा
गुणं विष्णुत्वे केवलं सत्त्वगुणवृत्तिरिति द्विधा विभोर्यितितद्ब्रह्मणो गुणविभागमात्रे केतेष्वपि ब्रह्मादिशब्दप्रयोगा

च्च वस्तुतो हि शिवस्य त्रिमूर्तिपरत्ववचनान्यपि संहाररुद्रस्य ब्रह्मतन्त्रभवम्ऽदहापरत्वपराणीति संहाररुद्र एव गन्तृभिमतः शिवो
ऽस्तु तस्य गुणमूर्तिभ्यः परत्वे न मानमिति चेन्न अस्य जगतः शेषमीशस्य शासनाच्च गुणननः निस्त्यभिमूर्तिसिद्धापि पतिर्वाने
निर्हृतिर्वा विस्तः पालयते विश्वं विष्णुयोनेर्नियोगतः स जातेयमसनेचापि तत्कालमित्तनुभिस्त्रिभिः हरस्तु तज्जगत्सर्वं हरत्य
स्यैवशासनात् स जगत्पयाद्व विष्णात्मा त्रिधा भिन्नस्तः रुद्रं गतीति शिवपुराणे स्वसृष्टं तत्प्रहृत्य पद्मासेनतत्रैव पागोष्ठ
रागस्य पूजाविधौ स्वस्वस्य ब्रह्मावरणकानां तेषां शिवावरणे पूजाविधाने योगयात्तत्र कल्पोक्तं तद्रूपोपयासेनप्रसिद्धं नेव ब्रह्मा
दीनां ब्रह्मादीनां सदाशिवस्य तेभ्यः परत्वकथनेन च तत्त्वत्रिमूर्त्यतिरेकसिद्धेः एवं तर्हि विष्णुपुराणोपस्य प्रसादाद्ब्रह्म
च्युतस्य तस्मादिति ब्रह्मवचनाद्विष्णोस्त्रिमूर्त्यतिरेकः कुतो नास्ति चेत् न हि ब्रह्मवक्त्रकेवलाभिधानमत्र अहंशब्दप्रयोगउप
पद्यतऽहमितिचेन्न अहंकाराभिमानित्वादिति रुद्रस्यैव कारिकत्वेन संप्रदायसत्त्वात् ... त्रिधेमं चैव तत्रापि नामैकदेशत्वे
नाहंशब्दप्रयोगोपपत्तेः तस्यैव रूपरत्वापि परस्माद्ब्रह्मध्येपुरुषः पुरस्तात्स च पुरुषपरस्य ब्रह्मणः परत्वेनाप्युपपन्नत्वात् तत
श्च स्वनवगणे विनो विष्णोस्त्रिमूर्तिपरत्वस्यासिद्धेः विष्णुपुराणप्रतिपाद्यं नारायणो परमस्तु तस्य सपरः सर्वशक्तीनां ब्र
ह्मणः समनन्तरं इति तस्य जगत्कारणब्रह्मावतारत्वोक्तेः भागवतोपक्रमे च तस्मादेकैव नमनमाभगवान् सात्वतां पतिः

राम०
१६

श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यदा इत्यादिना भगवतः श्रवणादिकं विधाय कोऽसौ भगवानिति जिज्ञासायां स
त्त्वं रजस्तम इत्यादिश्लोकेन सत्त्वगुणोपहितं परमपुरुषं शंश्रेयस्करत्ववादेमम्नायपहितस्तथियतभजनीयत्वोपपादकं वरर्वकं
भगवंतं विधाय भेजिरे मुनयोऽथाग्रे इत्यादिना तद्भजनस्य क्रममुक्तिफलमुपपाद्य तस्य सकलवेदप्रतिपाद्यत्वादिकमन्यो
जगृहे पौरुषं रूपमित्यादिना तस्य लीलाविग्रहसम्बन्धं प्रतिपाद्य एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययमिति तत्स
सकलेष्वेवावतारेषु लौकिकविग्रहसत्त्वं अथर्वशिखायां कंतध्मानं कोवाख्यानाक स्वधेयपदस्तुपक्रमरुख्यध्यानुरोधेनध्या
स्यात्तनि स्मरणार्थं नतरं ध्येयमिति हरिरणार्थमाम्नायपतेष्वाधीतेशानं प्रस्थापितं यं सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रसूयन्ते
सर्वाणि चेन्द्रियाणि सह भूतैर्नैककारणं कारणानां धाता ध्याता कारणं तु ध्येयः सर्वैश्वर्यसंपन्नः सर्वेश्वरः शंभुराकाशम
ध्य इत्यादि शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत्परित्यज्य समाप्ताथर्वशिखेत्युक्तं तत्र योगरूढ्या परमशिववर्त्तमानस्य पा
तु श्रुत्यास्मिताच्छीघ्रार्थे वा नः अश्रुततया योगेन स्वप्रदर्शनेन सत्त्वोपहितं परमपुरुषं श्रेयस्करं विष्णुं तत्त्वमिति स्फु
टीकरणात् पुराणान्तरोपपुराणे माहेश्वरपुराणान्तर्गते इत्यादिना शैवपुराणानां परमशिवसंहाररूद्राभयपरत्वमुक्त्वा वैष्ण
वानि पुराणानि समस्तानि महामुने त्रिमूर्त्तीनां हरेरन्यो म्नाभूत्यातस्य परंपदं प्रवर्तयन्ति पुराणतो हि ब्राह्मे वैवानयादिषु

श्रीं १८

ति वेद्यत्वप्रसङ्गात्। चन्द्रिमसंसर्गे तदेव विविक्षोपर्यवसानोक्ता प्रसस्थपरं विस्मृतत्वमिति स्फुटीकरणाच्च। तस्माद्युक्त एकः शिवः परम
शिव एवेति निर्णयः। अथवात्र सकृत्तुरीयकोशादपि नारायणः परामृष्टः। न हि तुरीयकोश एव करूपेवमर्थं ब्रह्मणाः श्रुति नियमः
तत्रैवाविगीत सकलशैवपुराणे प्रसिद्धे गिरिमाहुर्देवीं दुहितरं हिमागमाद्विहरन्त्या घमिपुत्तेजोऽके उमा भवानीम् नैरपि
सम्भावात् ब्रह्मापि परिष्कृतवेन सांबवपुषि ज्ञेन तथैवाप्युपगमाच्च। किं तु परशक्तेर्भवान्याः एव वपुरूपो विलासः एकैव शक्तिः
रमेश्वरसमभिन्ना च तु द्वौ विनियोगकाले भोगे भवानी पुरुषे च विष्णुः कोपे च काली समरे समरे च दुर्गेत्याद्यागमिकोपदे
शात्। उमाया सह हरिः सा ह्याद्या हरिः सा शिवा सरस्वती साऽदित्यवचनात्। प्रकृतिस्त्वं पुमान् रुद्र त्वयि तद्वीर्यमाहितं त्वन्नाभि
पंकजाज्जातः पंचवक्त्रः पितामह इति ब्रह्माण्डपुराणोनावयोर्विघ्नेन भेदो महद्भक्तस्त्वं न संशयः। त्वं चंद्रमा अहं सूर्यः शर्व
रीत्वमहं दिनमित्यादि स्कन्दपुराणे च विष्णोः शिवशक्तित्वप्रदेशात् कौर्मवासिष्ठलैंगादिस्कन्दपुराणादिषु ह्रिष्टिचनारायणो
पार्वत्या भार्याभावेन देवदारुवनप्रवेशोपवर्णनात्। नरस्य करणे पादस्य पार्श्वगा वाला सा पार्वती संशयो हरिरित्याद्यु
क्तेः। लिंगपुराणे एवं बीजी भगवान् बीजमहं योनिः सनातनः। स एव पुत्रो विष्णुरात्मा त्वं साविष्णुमयं छत भगवान् पाति
रहं यीनेकपं वीजीमहेश्वरः एतन्मे सत्यमाख्यातं संशयं छेत्तुमर्हसि ज्ञात्वा विष्णुरात्मा त्वं साविष्णुमयं छत्वा विरिञ्चि

एम० २०

स्पर्शं ब्रह्मणो लोकं तं त्रिणः इमं परमसूक्ष्मार्थं प्रथयन्नुवह सूरिः अस्मात्महत्तरं भूतं गुह्यमन्यत्र विद्यते महतः परमं धाम शिव
मध्यात्मिनां परं द्वैधाभावेन चात्मानं प्रतिभज्य व्यवस्थितं निष्कलं सूक्ष्ममव्यक्तं सकलस्तु महेश्वरः अस्य मायाविधिज्ञस्य
अगम्यगहनस्य च पुरा लिंगारंभ इह बीजं प्रथमं तत्त्वादिसर्गिकं मम योनौ समासिक्तं तद्बीजं कालपर्ययात् हिरण्मयमकूपा
रे योन्यामंडमजायतेति विस्मोः शिवक्षेत्रत्वस्फुटीकरणात् शिवकेशवयोः शिवनाभिलिंगशिलायां लिंगक्षेत्रयोः सन्नि
धानेन हरिहरात्मके रूपे हरेर्वामार्द्धत्वेन च लिंगेनास्यार्थस्य स्फुटीकरणात् योयं च कालिगगनार्णवरत्नभिंदुर्यो यं
स्वरस्वरगुरुः पुरुषः पुराणः यद्धाममर्द्धत्वेन च लिंगेनास्यार्थस्य स्फुटीकरणात् योयं चकोलिगगनार्णवरत्नभिंदु
र्योयं स्वरास्वरगुरुः पुरुषः पुराणः यद्धाममर्द्धमिदं मंतकसदृशनस्यदैवित्वमेव तद्धितिप्रतिपादयंतीत्यभिप्रेत्योक्तेश्व ए
वं चतुरीयकोटिनिविष्टस्यापि नारायणस्य भवानीक्षेत्रवशिवोपसर्जनत्वादिहस्य चरछायनीयस्य शिवमंजेः सर्वतः
परत्वेस्याविरोधः मतद्रूपमुपन्यस्तं विस्मृतत्वविनिर्णयेत यदत्र प्रोक्तं तद्ग्राह्यं विमृश्य विबुधोत्तमैः मतद्रूपेपि भ
गवान्विकारमगणः शिवः अशेषब्रह्ममूर्तीनामादिभूतो जगत्पतिः भैरवाघाहरस्य मन्त्याघाः श्रीपतेः शिवा ब्रह्मवि
ष्णुहरस्तस्य कलाभेदा इति स्थितं ॥ १२ ॥ एवं चयद्यपीशस्य त्वंक्रवउ शिवामणेः अंकस्थैः सर्वदेवेष्वपतस्तत एवं प्रसिद्ध

श्री
१८

ति तदाश्रयाणां वचसां श्लिष्टाकोपोहितान्वयात् सर्वेषामाश्रयबलाद्बलवत्त्वावधारणात् इतरेषां च देवानां प्रकृति
षु स्मरणेषु वर्गत्त्वमात्माम्याधिकावचसां गुणवाहत्त्वकस्मात् किमग्निष्टोमतुल्यत्वे श्रुतेपि सतितत्समं अग्निहो
त्रैर्भवेत्तस्य कुम्भपत्त्वनिर्णयो भारतं सर्ववेदाच्चतुलामारोपिमाः पुराणे वेदव्यासादिभिस्तत्रात्यतिरिच्यत भारते इति
वेदेभ्य उत्कर्षे भारतस्य स्मर्तेपि च किंवा भवेत्तस्य वेदेभ्यो वेदेभ्यो बलवत्तरं मतिर्प्रधानमावेश्य येन वेदमहाह वित
प्रकाशो जनितो लोके महाभारतचंद्रमाः इत्यादिवचने ष्पीये वेदसमत्वनिर्णये भारताधिकावचसाम्यवाहत्त्वे
कल्पनात्ः तथापि भवति भ्रांतिः केषांचिन्मंदचेतसां अवैदिकमताभ्यासाद्दुष्टमनोसदुरात्मनां सत्वाद्युपहिते
म्यायं मायी भिन्नोस्तु शंकरः तथाप्यैश्वर्यविश्रांतिरस्मैत्रेव भवत्विति उक्तैषा प्रक्रिया पार्वशिवादिश्रुतिमूलिका
तसामन्यार्थकत्वं तु नैव पासिष्यतीति निश्चया अतः श्रुतीनां सर्वासां सहस्रचौपबृंहणैः परमात्मा भगवतस्तात्पर्यं कृष्ण
तेऽक्रमात् अथास्य ब्रह्मादीन मरवरसर्वानपिस्तानप्रमत्तं भक्ताधिः प्रमितिश्चिभवात्तेपरमिति निदानं त्वां सर्वे स्वर
मपि चानिर्दिष्टाप्ये विदधे शिवा सन्निर्देष्टयं शिवतदपि मुख्यन्त्वेतिन्नधुः ९७ अथ वै शिरवायां कंतस्थाने कोवाध्याता
कध्वध्येयरस्तुपक्रमस्यप्रम्नानुरोधेन ध्यानध्यात्रिरूपणानन्तरं ध्येयनिर्द्धारणा ध्येमाम्नायते ध्यायीतेशानं प्रध्या

ए०
१८

पितत्वं सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रसूयंते सर्वाणि चेंद्रियाणि सह भूतैर्न कारणं कारणानां ध्याता ध्याता कारणं तु ध्येयः स
र्वैश्वर्यसंपन्नः सर्वेश्वरः शंभुराकाशमध्ये इत्यादिषु शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत्परित्यज्य समाप्ताथर्वशिखेत्यत्र च
योगरूढ्या परमशिववचनेन मानस्येशानशब्दस्य ताच्छील्यार्थवान् शः स्वकृतप्रायोगेन स्वाभाविकनिरशेषैश्वर्यपरत्वात् रूढ्या
परमशिववाचित्वाच्च सर्वोत्कृष्टफलार्थिभिः सर्वातिशायैश्वर्यः परमशिव एव ध्यातव्य इति भावेनेशानशब्देन विशेष्य
निर्देशः कृतः अथापितत्वमित्यादिवाक्यार्थानाहत्वेनोक्तिः किमन्येन नादृशीयाः येनैवमवधारणं वादमिति चेन्नन्वेवं तु
दृश्यमनुष्याद्यूहरूपे सर्वप्रपंचे ब्रह्मादीनां चतुर्णां प्राधान्यमुक्तं तेषां मध्ये ध्येयं परिच्छेत्तुं चनायतदुपपन्नं तथाप्यध्येयत्वेनम
होत्त्माद्यभतैर्द्वियादिभिः तेष्वन्येनैव तेषामुत्पत्तिमत्त्वं दर्शितं सर्वमिदं ब्रह्मेत्यादिभिः सह भूतैरिति तेन प्रघतत्परमशिवस्यापि सा
पिस्यान्यस्यानस्यापितत्वं ध्येयत्वमित्याशंक्यो नकारणं कारणानां ध्याता ध्यातेति प्रसूयत इति वचनविपरिणामे
नानुषंगः तथा चायमर्थः ब्रह्मादीनां प्रसूत्युक्तिसामर्थ्याज्ञेषामर्थसिद्धिकारणं नेत्युपस्कारः कारणानां ब्रह्मविष्णुरु
द्राणां मंत्रोपनिषदुक्तानां कालादीनां वा ध्याता त्वादिसर्गे संकल्पकर्ता एवंभूत ईशानः कृतोऽपि न संप्रसूयत इति
पद्यप्यनेन ब्रह्मादीनां पदार्थत्वं कारणं तत्र संप्रसूयंत इत्येतावतैनैव प्रतीयते न त्वीशान इति तथापि तस्याध्येयत्वादि

धापत्रलादीनां ध्येपत्तु व्यवच्छेदापत्तेश्च दोषोऽभावनानंतरं तर्हि तद्दोषसत्त्वे तस्याप्रतिष्ठेपत्वं तस्यादित्यवसरप्राप्तशंका
व्यवच्छेदाय तत्रैव तस्य हेतोः पक्षप्रत्यासत्त्याप्तत्वात्वाहस्य यांतरालवाक्यं परिसंख्याविस्तरूपा युपच्छेद्यस्मादिवाक्यानां प्राग
विधायकत्वस्वीकारेऽपक्रमसंकोचिति पुरोडाशाद्यैवप्रनैरंतर्यप्रयुक्तनामितादोषपरिहारलाभाजत्रवाक्यापाया
इदेहाप्यसांगत्यापत्तेः प्रागेववाक्यप्रवृत्तिभंग्या इष्टाने व्रात्तालोहित्य इष्टौ चितद्दोषपरिहारेतात्स्वपावसायात्प्रत्रासादी
नामर्थलब्धकारणेतत्परिहारस्याम ध्यपादीशानेव व्रतादीनां कारणमिति गम्यते इति तस्यैव तत्प्रसक्तस्य भावउ
नतत्रवाक्यारंभप्रतीतेर्हि हेववाक्येन्वितयोस्त्वतोऽलिंगत्वव्यवस्थापकत्वपत्तयाऽन्यार्थलिंगग्राहित्वेनानुष्ठानशक्योर्लकारणाचित्मत्रतुशब्दस्त्वास्य
वस्थितलिंगकारणशब्दलिंगग्राहित्वेन वसकलिंगापत्तेः प्रत्यक्षलिंगनिर्वाहायपुल्लिंगविशेषाप्येद्धायामाकांक्षि
तार्थसंघटनानुकूलसन्निधिप्रकृतस्याहान्नुषंगेसंभवतितदाह प्रापणशक्तरकाव्याहाराप्रयोगादीशान शब्दानुषंगस्या
वश्यकत्वेनप्रत्रावस्यैव सामर्थ्यसिद्धं व्रतादिकारणत्वसिद्धवत्कारेणतत्र प्रसक्तस्य भावश्च्यत्त इति निर्दिश्यते त्र
तएवानंतरवाक्येकारणमित्यस्यशंभुपदस्यासमानाधिकरणपदस्यपतेतत्रचाकाशमध्य इति उपासनस्थानकथनंप

स्माकाशरूपपरशिवलाकाभिप्रायं तेन हृदयकमलरविविंवारिधुपत्रयत्रशिवस्यध्यानं तत्त्वसर्वत्रापिज्योतिर्मयं केवला
संविभाव्य तन्मध्यवर्तित्वेन शिवो ध्येय इति विहितं भवति सर्वेश्वर इति तु शिवनामत्वेन प्रयोग ॐकारं सर्वेश्वरं रुद्रमीशं
तर इति तापनीयोपनिषत्प्रयोगेण पुराणप्रसिद्ध्या च न स्वतन्त्रनामत्वावसायात्. न तु सर्वैश्वर्यपरत्वेन प्राचीनविशेष
णोन पौनरुक्त्यापत्तेः यद्वा यौगिकत्वेऽपि वृपदेन तद्रूपत्वेऽनन्तरपदेन योगरूढिमत्त्वे पदद्वयेन च पौनरुक्त्यापत्तेः तत्त्व
वाच्यं त्वल्लत्त्वपतिरश्मिकिरणाद्युग्रहीतानि कमलानि कमलानीत्यत्र छित्त यकमलपदमिव कमलगुणजातं तत
तश्च शंभुर्नैव केवलं प्रसृतिरहितब्रह्मादिकारणानामत्वादपरिच्छिन्नैश्वर्ये अपि त्वनन्यसाधारणसर्वैश्वर्यरणाद्वाच्यत्वा
हृपीति सर्वेश्वरश्चेत्यस्याभिप्राय इति सोपपत्तिकसर्वैश्वर्यानुवादः एक मुक्ति मांग्या ब्रह्मादीन् परित्यज्य शिव एव
ध्येय इति दर्शितं भवति अनुमेवार्थमाहरणार्थकठोन्यापि मुमुक्षुस्पति श्रुतिः शिव एको ध्येयः परत्यादिना एवमस्याः श्रु
तेरर्थमुपबृंहणान्ये च स्फुटयति तथा हि शिवपुराणोत्तरावच्छिवस्य सर्वोत्कर्षं निर्धारणप्रकरणोपक्रमे तस्मात्सर्वमि
दं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रपूर्वकं सहभूतेन्द्रियैः सर्वैः प्रथमं संप्रसूयते कारणानां च यो धाता ध्याता परमकारणं न संप
संपन्नोऽन्यस्मात्कुतश्चन कदाचन सर्वैश्वर्येण संपन्नो नाम्ना सर्वेश्वरः स्वयं सर्वैर्मुमुक्षुभिर्ध्येयः शंभुराकाशमध्यग

श्री०
२०

ध्येति अत्र सर्वस्मिन्हरिपक्षे महिम्नः पारम्प सहमत्तेर्पितस्यार्थस्य हरिपक्षे प्रथमश्लोके मल्लवाकोरण्यं गृहीतोपि पिशाचादुन्यथेतद्
स्यथमार्थ उक्तरवाक्यपर्यालोचनया सामर्थ्यात्सिद्ध इति सिद्धं कृत्वा यस्मादिति निर्दिष्टं द्वितीयश्लोके ननकारणानां
धातानामपिताचहेदं वाक्यं क्रियानुषंगश्चेति हरिपक्षे तृतीयश्लोके ननानास वैश्वरः स्वयमिति सर्वेश्वरणस्य शि
वनाम्बोपन्यासेन त्वियं सर्वेश्वरणस्य वाच्यत्वेन न सामान्यनाभेवत्तस्य सर्वेश्वरत्वं स्थापयतीहर्थं परत्वप्रदर्शनेन
वा पुनः किः परिहृतो हरिर्वं शं च कस्मान्नपि वक्तात्रे पठ्यते । अहं ब्रह्म कपिलोप्यापत्यमेनः पुत्राः सर्वे ब्रह्मणास्त्वाति वी
रः त्वत्तः सर्वे देवदेवदेव प्रसूता एवं सर्वेशः कारणात्मात्वमीश्वर इति अत्र कपिलादिग्रहणाज्जपि प्रसन्ने कपिल
पत्तमये वा नैर्विभक्ति जायमानेन च पक्षे दिग्मादिशक्त्यंतरपर्याप संहारेण एवं कारणात्मत्स्य त्वयप कारणात्वप्रका
रस्येव प्रदर्शनान्तेथा च ब्रह्मादि कारणात्मकत्वात्तत्व सर्वेश्वरत्तस्य सर्वैरीश्वरति कारणात्वादीनामुपपाद्योपपाद
कभावेनान्वयः स्फुटीकृतः । एवं ब्रह्मविष्णुशिवशक्ताके गतल्लक्ष्मि पुरोगाः सुरास्तुताः संप्रसन्ना त्तनः सर्वं महेश्वरादि
त्याहीति ब्रह्मादेरगणादि दृष्ट्वान्य उपरहृणाम्युदाहते पानिं तहेवं प्रकत्तावेचब्रह्मादि निरिव लदेवताद्यवच्छेदेनाशि
वस्य सर्वेश्वरत्वं व्यवस्थापनीनहविष्कदेवतांतरजल्पेनं वालिशानां व्यामोहएवेत्यर्थः । ननु हिरण्यगर्भः समवनेतायेभे

एम०
२०

तस्य ज्ञातः पतिरेक आसीत् इन्द्रोपातोऽवसितस्य राजविष्वक्सा दिक् उक्तः अथिस्येयम यमोदेवतानां इतिमक्ष तिथि देवतानां तरागा
मध्यपरिच्छिन्नस्वरूपं उपपते उच्यते बहूनां विकल्पो सर्वेष्वत्र वसंभवः वस्तुनि विकल्पायोगात् नापि सगुणपेन परस्परे
श्रित्तत्वापत्तेः नापि कल्पमिदेन नमवस्थितस्य वैषाम यैवयेस्यकालतः परिच्छिन्नतया नेकस्यापि सर्वैः नरेत्व मिति रोषा
यातात् तस्मात्तानाह श्रेष्ठवचनेषु कानिचित् त्वमेतानाथपराणि कानिचिदन्यथानियानीति सर्वैरभ्युपगतव्यं तत्रेदं पराणि
वचनानि प्रतीतार्थपराणि अन्यपराणि अन्यथानेयानीत्यस्य दृष्टिकल्पितेन्द्रियापेक्षया वस्त्वापनादुपहरणं हरण्यं सारेण
व्यवस्थापनं न्यायः पुरुषबुद्धी नाम अव्यवस्थितमयोत्वेन तदत्रीतेन्द्रियापेक्षयाथार्थ्यमवस्थितत्यसिद्धेः विमिस्मुत्यस्य न छिन्न
नाम्नप्रमत्तरिभवति इति हास्योरगाम्यावेदार्थ्यम् उपहंहयति विहायोपः स्वयं ज्ञानत्तत्त्रातानेभवेदिवि कुषिभिन्नि
स्थिते तस्मिन् कोऽशंकास्यान्महात्मनामिति व्यासवचना च्रतथा चोदाहृतो हरिष्यमाणेवहूपरेहया दार्ष्यादृष्येवेतित्वा
याप्रनीतार्थ्यपरत्वेनाह श्रेयोपदे हुणार हितान्नोदेवतानरेश्वर्यविषयाणां अस्येतराणामानो नराविरुद्धं सकुचितत्त
नरेश्वर्य्येपरत्वे चक्षुरुत्तमपगेठे २४ वस्तुस्थितिन्नाबदियेष स्कस्यापि नबलाबलविचारे विनानपरित्रष्यति नंप्र
तिनेनोप्यस्याः अतेवलवत्त्वमवसाऽप्यपति अतेष्टीं ज्वर्यक्षे चिद्दपिहियत्के वलमिदं विरोधे संकोचे क्षिमसगण

प्रकंगमयितुं नउत्तैर्वेकारंनखिन त्तमुखोहेवमगणाद्यवच्छिन्नैतस्यां भवति धैतस्यां भवति भववित्स्थापयिषितं २५ अयंभा
वः विस्तरूपेरननस्यथासिद्धमनस्यासिद्धाल्लवदितिसवेत्तिरूहत्तेनावघतीत्याद्यवनन्यथासिद्धलिंगविरोधेनानयाभ्युतापाः
श्रुतेरपिमकोवाभ्युपगमात् अन्यथासिद्धं वदेवतांनरैश्चर्यपरमहात्त्वमन्यदुक्तत्वकारापन्नवचनजातेन छिवावर्पास्यक
लित्तयिस्त्वस्यहाय्यत्वव्यपदेशावळवकासकुशैनायंपरत्वनेतुं पतुब्रह्मादीनांध्येयत्वमवच्छेदायत्तेषु परिच्छिन्नेष्वर्पत्वंदो
षमुक्तावातत्वपरिजिहीर्षया ध्येयत्वेनोपनिषस्यशंभोरपरिच्छिन्नेश्वर्यंप्रतिपादयितुं मह्यत्तत्संकुचितैश्वर्यपरत्वेन
स्तुतोभ्राविततोषपरीहारलाभेन सकोचासहिष्णुत्वात् स्पलोकस्य कागतिरितिसामगतिपरं परा विश्रांतिभूमित्वम
वर्जनायतत्रीनवत्वदोषोद्भावनानंतरत्वयात्वेनप्रतिपादितस्याकाशस्यतद्दोषपरिजिहीर्षया अनंतत्वप्रतिपादना
परमहत्त्वं सएवानंततरंशिवाकामिवानन्यासिद्धं अनंतएवतत्प्रतिपादितानंतत्वलिंगस्य चिरदशामरत्वन्यायेनानेतुमश
कतयाउपक्रमस्थत्वात् स्वतन्त्रवलवतीमपिभूतैमहत्त्वमिध्यानश्रुतिसंभाविनहेत्वंतरत्वेनान्यथासिद्धं सविरणाप्यत
त्राकाशशब्दादितेपरमात्मेतिनिर्णीतमाकाशस्तल्लिंगादित्यत्रपदेवमन्यथासिद्धं लिंगस्यवाकोपक्रमस्थायाः
श्रुतेरपिवाधकंतदाकाकयानादृष्टशिवैश्वर्यप्रतिपादनेदेवतांतरोत्कर्षपराणामश्रुत्यंतराणां कोसंचकमितित

देवंवलावलैर्देवनगणाद्यवच्छिन्नविषयापयिषितत्वे केवलंस्कृतमिति दर्शिते किंच योगुणोपनतोऽवच्छिन्नपत्रप्रदर्शनेस
तयोः समानदर्शितवाविपरीतस्थानगतोत्कर्षापकर्षदर्शितिवानपुक्रमभ्युपगंतुमिविचित्रस्यादिभ्यस्तावदैश्वर्योत्कर्षः शिवस्य
दुर्वारः तथा च तत्सैव निरतिशयो समानदर्शितवाविपरीतस्थानगतोत्कर्षापकर्षदर्शितिवानपुक्रमभ्युपगंतुमितिश्चा
न्यूनोत्कर्षसिद्धिः देवतानां तएणां तेभ्योपकृष्टैश्वर्यत्वात्तन्मेषामैश्वर्यं तु शिवाद्यावत्पुनःप्रतिपादनमितितंतत्रैनाह
शंवलवत्वंतेतरेतरत्नलिनजपुराणादितिविशेषणेन दर्शितं अपि चेह ब्रह्मादीनां परिमितैश्वर्यत्वं शिवस्यापरिमितैश्व
र्यत्वंचोपपत्तिमुखेनोपन्यस्तमुपपत्तिश्च प्रवर्ततेतान्यर्यलिंगनन्तयान्यत्रदेवतानराणामिति अतो यस्यावलंवत्वं त
ह्विदमुक्तं पुनर्योजितं अस्यवाद्यवच्छिन्नविषयापयिषितमित्युभयोरप्यन्यूनः केवलंप्रकृतमित्यस्यान्यत्राभ्यावितहोषपरिज्ञि
हीर्षोशिवावावच्छेदस्तुपपत्त्युपन्यासंचविनेत्यर्थः किंचेह शिवस्यैश्वर्यमोत्तमस्त्वरूपतपापुष्पस्तूपास्यपरदेवतानि
र्दुरेणाभ्यस्तानाद्यमुपनिषदि प्रकृतं इतरेषां तु कर्मान्यपि देवताप्रकाशनादि प्रधानेषु मंत्रादिष्विमतोप्यस्याः प्रावल्यं
अपि च कारणं तु ध्येयः परस्पराद्युत्मानंतरमिसमोप्तार्थदेवशिरेवेतिप्रकृतस्तरणामिवविपमादेवेनानुशवकापाः स्वसम
सः कंठोक्तिरितः परवक्तृकाभावस्फोरणेनप्रतिपादितस्यशिवस्यानिरतिशयैश्वर्यस्यदृष्टान्तरव्यवच्छेदेननद्यानीयेष्या

श्री॰
२२

नसम्प्र॰ त्वार्थे निष्कर्षरूपत्वं परमेष्ठिनो परेशरूपत्वं च परमेष्ठिनो पदेशरूपत्वं च व्यंजयितुमिच्छतोप्यस्याः अपलंभस्तत्र श्रुत एवं
हि देवतांतरेभ्यः श्रैष्ठ्यं पार्वणेन सम्भवतार्थ्य वा इत्यादिनाभिव्यंजितमिति तद्धैवं प्रावस्थ्यपमेतत्सांख्यचिद्रपीतिमहरोनन्युनितं एतेन
पीतंविम्बस्यात्मेश्वर मितिनारायणोपनिषदि अवरागात् अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमस्तदंतरेण सर्वा अन्या देवता
इति पृथक्त्व चवासेण सर्वदेवतोत्कर्षोपदेशाद्ब्रह्माकाग्नि के आभेपर्यंथप्रथमाधिपत्य पत्वाहृत्स्वारम्भ ब्रह्मणो लोकाधिपत्य पत्वाद्धि
संतेमे त्रेरपि सोसवायुसर्पेंद्रपमवरुणकुबेरमहासेनरुद्रब्रह्मणां पृथिवीनक्षत्राणीरित्यपुस्तरे प्रेतसलिलत्वे त्यसेनाभ्र
भतल्लोकानामेकैकाधिपत्यप्रदर्शनापंतरं विश्वेसर्वाधिपत्यप्रदर्शनाच्चु नारायणामज्ञोवेवनिर्शितस्यपेश्वर्य विश्रां
तिरितिमतेनिरस्तां वतिं विष्णस्यैतस्य विम्बसमादिं द्ध उत्तर इत्यादौ इवसंकोचसहिष्णुत्वात् अग्निरवमस्त्यादेरप्यावे
स्लवपुरोडाशार्थवादत्वाग्निर्मुखं प्रथमो देवतानामित्यये प्रथमो देवतानां अग्निर्हि प्रथमो देवतानां अग्निः सर्वा देवताः
एतानो एतेदेवतानांपरं ग्निष्टोमादित्याद्यग्निमि येथाभिर्देवतानांस्यात् कृतनांच्युग्निरेतप्रथमोदेवकुसमाकारः
हि पद्मं वालयानेश्वरत्यादि स्मृतिभिः हुताशनपुरोगमा इत्यादि विष्णुपुराणादिलिंगे हपां मुपाजपष्ठमदेवतादिवा
सुरख्यन्वादग्निर्देवतेतिपरूदर्शनपरेणजैमिनिसूत्रे गावाथेहत्वार्ष प्रतीतेः सर्वदेवतान्यतनत्वायोगात् अग्निरवमस्त

राम॰
२२

संशे कांश्चिद्देवताविशेषान् प्रत्यग्नेरेव मन्त्रपरतया संकल्पितार्थत्वस्यासद्भावात्वेनार्थवादरूपत्वस्याभावकृत्स्नतया [illegible]
योगहोमे विष्णुः परमः इत्यंशेऽपि तथात्वस्य सुवचत्वात् न देवं सत्तित्यहणार्थं चरुं वेमि द्वेत्तदर्थत्वादिति प्रसंगच्चरणे सोमां
गभक्ता स्विष्टिकृद्ग्रग्न्यन्वाधानं कार्यं न वेति संशये ममाग्ने वर्चो इति शब्दं मन्त्रिंग हत्वा ति देवताएव चरुं वेषु गृहीत्वा प्रोभ तेयं जत
रतिप्रकृतौ तस्य देवतापरिग्रहार्थत्वात् केवलस्यापि पदस्य मारादेवतापरिग्रहार्थं तत्कर्तव्यमिति स्वपक्षे प्राप्ते अग्नेर्वेभ
वमेकादशकपालं निर्वपदिति श्रूयमाणोऽग्निरेवं मोदेना नोक्ष्मिण्पुर मो देवयो हे सर्वे देवतासमवायात् तागत तुभय तः परिग्र
हादि वृणीयायापवृश्यमाणा देवतापरिग्रहार्थं त्वन्नवरणान्तरीहा सोमस्य निष्क्रनेन तस्याः प्रधानभूतसोमयागार्थत्वे
पिवैप्यहेवत्रहे सर्वदेवतापरिग्रहस्यापि सिद्धेः कृततकार्यत्वान्नतासत्त्व कर्तव्यमिति सिद्धांति तस्यार्थस्याग्निरेव मत्सा
दे संकल्पितार्थपरत्वेऽत्र सद्भावेनार्थवादरूपत्वे बाध्यसंभवात् प्राप्रणीयादिष्वपि त्वग्न्यन्वाधानानुष्ठानप्रसंगाद्
तिवात्वीविहरणानंतरभूमीनामानुष्ठाने ग्रवत्वं हिंक्षनाधानरूपस्य तेस्याग्निधारणाद्द्वे प्रयोजने संभवतित्यापविरुद्धं
वाक्यशेष्यमात्रमवलंब्य अहण्दे वतापरिग्रहार्थत्वकल्पनायोगात् सोमे सोमार्थं विहितस्याग्नेर्द्धारितस्य प्रसक्त्वेनप्रसं
गसिद्धाग्निधारणरूपस्य कार्यत्वाद्देवतं देगे स्विष्टकृदग्न्यन्वाधानामाप्रेर्वहिर्होष्णदाहृताधिकरणानपूर्वं तत्तने

धारणार्थत्वात्सोमे त्र्यम्बकाधानेन विघातद्रव्याधिकरणोत्तरेष्वेव च्छिन्नेः अत्राहुः तात्त्विकरणस्य चाविवक्षितार्थवाक्यशेषत्वमुक्तं यूपन
राद्धेपेताद्वचमेव वाक्यशेषान्तरमालंब्य तत्समानार्थत्वापत्त्या पेन्मवाद्वरूपत्वस्य मीमांसकैस्तत्रैव व्यवस्थापनात् त्र्यम्बकमन्त्रादि
वचनस्य चोभयतः परिग्रहेऽपि सर्वपरिग्रहासंभवेनाप्यव मन्त्राद्युपयोगे न वा। विवक्षितार्थत्वस्य सम्भवत्वात्तल्लोकाहिग्ग्रहणान्मन्त
मंत्राणां च रुद्रोगेषु रुद्रशब्देमेषु प्रत्येकं विनियुक्तानामार्थैकत्वादेकं वाक्यमिति त्रियजुःपरिमाणानि ज्ञोयकस त्र्योक्तन्याये
न भिन्नभिन्नत्वाकृतया संभवे कार्यपरत्वाभावात्प्रत्येकं च नर्थत्तानां ष्टविध्वविपतयरत्यादीनामन्म्यादिविशेषणपदानां
संभयाग्न्यादिभ्यो बवत्थिघ विस्मोस वेष्यैव्यवस्थापनेन सामर्थ्याभावाद्वृष्टि रवावाक्यांतर्गतपदानामिवकेभ्यश्च्छिवव
च्छिघ विद्वत्सर्वैश्वर्य्यप्रतिपादनेन तात्पर्याभावात्केवलं विस्मवे सर्वाधिपत्येरत्यस्य बलवद्विरोधेन संकोचस्य हि स्मृत्वा
त एषु मंत्रेषु रुद्रातिरिक्ताग्न्यादीनां लोकपालत्वेन रुद्रस्याधिकोलोकपालत्वावगमात् लोकपाल रुद्रस्य च कू
र्मपुराणे मेरुपरिस्थितलोकपालपुर्ष्वेष्टकपरिगणनप्रस्तावे तस्याप्यूर्ध्वदिग्भागे शंकरस्य शुभापुरी नामान्नाय शो
वतीवरापा सर्वेषां स्तुतराम् सदा। तत्रेशानस्य भवनं रुद्रा विवतनोः शुभं गणेशस्य विपुलं तत्रास्ते सगणोऽहं तदतिशि
वकलाविधिवयुक्तगणनाय विशेषत्तो जेरिहशिवाद्व च्छिघ विस्मोरैश्वर्यप्रतिपादिनमिति शंकानवकाशात्तु नस्मा

इत्यर्थवशित्वानुसारेण शिवस्यैव निरतिशयैश्वर्यसिद्धिरिति निरवद्यं अस्याः सर्वतो बलीयस्त्वात् २५ ननु भवत्येवमेवा वल्ली
पसीत तथाप्येतत्प्रतिपाद्यः पुरुषो न भवति तेन तस्यैव निरतिशयैश्वर्यसिद्धिरित्यत आह तथा हि परे कल्पयंति अस्या उपक्रमे
प्रणवस्य तिसृणां मात्राणामपि नकारमकारोकारवर्णानां त्रिभिर्जितदैवतत्वं चोक्त्वा चतुर्थ्या अर्धमात्रायाः सर्ववर्णत्वं पुरुषदैव
त्वं चोक्त्वा स च पुरुषः पुरुषोत्तम एव तस्य पुरुषशब्दाभिधेयत्वप्रसिद्धेः सर्ववर्णत्वलिंगाच्च तदीयविश्वरूपविग्रहस्य नाना
वर्णाकृतीनि चेति सर्ववर्णत्वप्रसिद्धेः तस्यैव तस्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजनं वासो यथा पाण्डुर्विकं यथेंद्रगोप इ
त्यादिश्रुत्या योगादिना प्रणवस्य ते शिवमुच्यतमित्यादिवत् तत्रैव वर्णयितव्याः किं च तस्यापि ईशानः सर्वभूतेश्वरः अभि
धायकाः तत्रापि सहस्रपदे ईशानः प्राणदः प्राण इत्यादिपाठात् अपि चोपसंहारेऽपि कारणं तु ध्येयः परतिव चनेमानो न तरसि
द्ध कारणानुवादेन तत्स्थेयत्वविधिपरं न तु कस्यचित्कारणत्वविधिपरं कस्य ध्येय इति प्रश्ने प्रसक्तत्वात् कार
णत्वेनास्य वाक्योपनिषदादिषु नारायणस्य सिद्धमिति कारणपदस्य तदनुवादकत्वता इति स्वरूपात् तत्समानाधिकरणशंभो
शिवशब्दान्तं तत्स्वरूपमात्रपरकं न च विष्णुरूढेन्द्रादि इति विशेषाः कार्यत्वश्रवणान्नेतस्य परमकारणत्वं संभवतीति शंकां
नस्याद्दित्यानामहं विष्णुरित्यादि सिद्ध तद्विभूतिपरत्वसंभवादिति तत्र यद्यपि स्वरूपाख्यानमेवास्य प्रत्याख्याने

श्रीः
२५

प्रतीयते तथापि मायायानांस्फुटं दृष्टं बलमाधिरोधाद्वोपबृंहणेः अनंतशाखासापेक्षो विदिकार्थविनिर्णयो स्वबुद्धिकल्पितान्मा
हरीपोरूपबृंहणं अधास्मादृशितं नन्वहं हि खंडशादिमुपकृतं कुहचित्कृत तदुःशंकानिमेलोन्मूलनत्वमे किंच शैवेमहालिंग
प्रादुर्भावोपवर्णने शैवत्वमस्मात्कांतर्मनप्रपंचेन स्फुटीकृतं प्रणवः शतरुद्रीयं तत्पाथर्वशिरः शिखा. एतेषां तु नयः प्र
त्रस्वाध्यायइतिकीर्तितः इत्यादि सपुराणेऽपि शिवयोगनिरूपणे श्रीरुद्रादिवेदे तस्याः शैवत्वं प्रकटीकृतं शैवपाराशर
स्कांदेष्वनपायं प्रतिपादितः शिवएवेति विस्पष्टं कंठोक्त्यामुपवर्णितं सर्वमन्यत्परित्यज्य शिव एव शिवंकरः परोध्येयोऽधि
देवेशः समाप्ताथर्वणी श्रुतिः सर्वमन्यत्परित्यज्य शिव एव शिवंकरः ध्येयपद्याह परमाश्रुतिपराथर्वणीखलु शिवाचा
थर्वणीसाध्वी सर्ववेदान्तमोत्तमा अस्मिन्नर्थे समाप्तास्वाश्रुतपञ्चपराण्यपि एषां तु वचसां प्राचां नामापार्थत्वोपपादनाप्र
स्तस्य शिवमाहात्म्यं तस्य तस्य प्रवर्तनेनात् तथापि न्यायेन मयैव व्याख्यानं तद्भासी कृतिं विना नष्टाम्येदल्पबुद्धीनामुप
बृंहणगौरवात् इत्यं हि लाघविमख्यविषष्टाष्यां अपि प्रकृतीः नयं तो व्याकुलीभाव वमस्माले निरपत्रपं उपबृंहण
जातं च सहस्रकरणादिना साहसिकान्कथंनैतेन येमुःपश्यतोहराः अनेनानैराप्यसिद्धार्थं नेषां पंडितमानिनां सम
लमुन्मूलयतिन्यायाभासानुद्रोहतान् उपक्रान्ति साधारणगुणपदाभ्यां हरिपराम्नात्वपर्याहृधिगमित्यपाका

एम०
२४

रुणतया अमुष्यानिश्चिन्वन्नसमसमुपसंहारमपि चस्वयं संस्यत्येकः कथमिवतममेष्यनुगताः ॥ २६ ॥ अत्रयद्यप्युपक्रमस्य
योः श्रुतिर्लिंगयोरसाधारणोपपत्तिनेहोपक्रमप्रावल्यावकाशः उपसंहारे ईशानः शंभुः शिवस्वेर्ष्यश्रुतीनां चतत्त्वेषां शिवा
भिधायिकानां श्रवणात् अस्यप्रमाणात् उपक्रमात् बहुप्रमाणकस्योपसंहारस्यैव बलवत्वात् अत्र एककारणं हवे
नामेतीत्यादिवाक्यस्योपक्रमस्थाभ्यामाकाशश्रुतिप्रसिद्धलिंगाभ्यां प्राप्तानाम प्यसंकुचितनामत्वमनिवोद्धृत्वा
तद्वर्णितत्वात्तत्वलिंगब्रह्मत्वश्रुतीनां भयत्त्याप्राबल्यात् नेदनुरोधेन उपक्रमप्रापितमपितमपि भूताकाशपरत्व
मयोस्यब्रह्मपरत्वेवावलम्बितमाकाशशब्दोऽपितत्वादित्यपदेशादित्यत्र एवं तत्रापि कस्मिंश्चित्कार्येपि विशेषेणं इत्य
एकादृश्यकपालः प्राजापत्ये दधिमधुसर्पिरपरतिप्रचारणी हविषामाधयोरुं ऊर्ध्वं सान्नाय्यविकारत्वेनामावास्याविधंगम
प्राप्ताबुपांश्वपाजविकाराणामध्यइकथतानां तस्मिन्नेवपि भूयस्त्वात्तद्ग्रहायपौर्णमासविधस्त्वद्यतिनिर्णीतेति
प्रतिषिद्धधर्माणां समवायेभूयसांस्यात्सधर्मत्वमिति परे रप्युपपन्नेरिन्याधिकरणोदर्शितो न्यायः उपक्रमस्थ
मेकं लिंगेषुपरित्तनानेकयणविरोधे दुर्बलमिति एवमिहापि उपसंहारस्थप्रमाणावाहुल्यबलादुपक्रममन्यथाकृत्वा
ब्रूवंशिवपरत्वं व्यवस्थापयितुं अपिवोपक्रमानुरोधेप्यस्याः शिवपरत्वमेवसिद्ध्यतीति तथाहि मात्राणावर्णे इवनाचि

मागात्स्वर्गापवर्गलोकादिविभागोपदेशेऽपृथिव्यंतरिक्षद्यौरिति मात्रात्रयस्य लोकत्रयदृष्टेः पदिष्टं चावसाने स्वश्चतुर्थ्यर्द्धमात्रा
सा सोमलोकः इति तत्र सोमलोकशब्देन रुद्रलोकपरः तस्य द्युलोकांतर्गतत्वेन पृथग्ग्रहणायोगात् किंतु उमासहायाधि
ष्ठितसकलभुवनातीतमहाकैलासापरनामकशिवधर्मोक्तदृष्टिप्रतिदिनपरशिवपुरपरः अतएव शैवे महालिंगप्रादु
र्भावाध्याये अयं दर्शितः स्वार्थे मत्वर्थीयः शिवमहिमवर्णनप्रकरणे सोमलोकशब्दविवरणं दृश्यते नहि धुर्भुवनान्नालोकात्सोम
लोकमलौकिकं सोमः सहोमया यत्र विस्तीर्णे निवसतीत्युरइति एवं च उपक्रमोपसंहारयोरेकार्थ्ये मध्यस्थं चैतन्नीतर
लिंगादिकं भर्तृहरिनारव्याप्यिका यं जीवमुख्यप्राणलिंगमित्यात्मप्याने यमिति तथापि वस्तुगतिप्रदर्शनाय पुरपत्तस्पुस
व्योमलक्षन सिद्धये च परोपम्यतान्श्रुतिलिंगयोः साधारण्येन निर्णायकत्वं दर्शयति लिंगाधारणत्वमुभयोः प्राकृते
रपि हि स्फुटं विनाज्ञो स्पष्टवृद्धि रीस्तैः सम्यग्धिगम्यते तथाहि पूर्षपिपुरुषोऽहवेना यथायोगो कामयत सहस्रशीर्षा पुरु
षः स्याद्दिष्कृतिषु न यस्मदेवी न पितामहो वा नैं द्रोन चाग्निर्वरुणो न रुद्रः प्रभावमस्यापि विदं तितद्वदत्मादिदेवं पुरुषोऽपरं शे
स्वादिपुराणे पुमंस्तत्पलोकान् पुरुषोऽधिष्ठाने त्वादिमपञ्चककाले उपुरुषग्राहस्यविस्मोप्रयोगो दृश्यते तथापि पु
रुषो चात्ममानवादिस्याघभिधानकाशास्त्रैः लौकिकवैदिकप्रयोगप्रादुर्याच्च आत्मसामान्यपजस्पष्टज्ञेरावश्यकत्वे

ननत एव तदुपपत्तेः न चिस्तोतस्य विशिष्टव्यापिशक्तिः कस्यापि तु शक्या बहिरङ्ग्याधिकरणविरोधात् तत्र हि स्वेच्छेस्तत्र साधुत्व
द्विजातिमात्रे आर्षःसंस्कृतत्वरणाद्दावेव प्रयुज्यमानां बहिरङ्ग्यादिशब्दानां एवं ग्राह्याधिकरणाम्नाये न शास्त्राद्य प्रसिद्धेः वस्त
वत्वात् संस्कारनिमित्तत्वमापांकाशगस्तस्य प्रयोगस्य जात्यव्यभिचारात् तत्र अव्यभिचारिजातिशक्तिमाहात्म्य सर्वप्रयोगोपपाद
न संभवेन विरोधाभावात् जातिवाचित्वे नैवेति सिद्धमिति उक्तं च तेन वार्त्तिके एकदेशेऽपि योदृष्टः शब्दो जातिनिबंधनः तद
स्यागान्त तस्याशक्तिनिमित्तांतरकल्पनेति एवं च यदा स्वेच्छागतयापि सामान्याप्रसिद्ध्या सामान्यशक्तिसिद्धो न द्वारैवाय
व्यवहारसिद्ध्य विशिष्टताभङ्ग इति न विशेषशक्तिकल्पनं तदाकाकथाप्रकृतविषयेऽपि ह सामान्यप्रतिरेकपार्यगतत्वेन दो
वेल्पर्शकाया अप्यनवकाशात् ननु व्यक्तिप्रयोगान्तराणामन्यथासिद्धिः इहेव ब्रह्मन्हेवन्माचिरन्देवन्या इन्द्रदेवत्येति मात्रा
त्रपदेवताविधानानन्तरं पुरुषदेवस्येन्द्रमात्राद्देवताविधाने पुरुषसामान्यस्य देवतान्वाययोगात्रिमर्त्तिभ्यः परस्मिन्देवता
विशेषपुरुषशब्दप्रयोगस्तत्र द्वाचिशदृष्टे दैवताविधानप्रापपाचत्ना स्वरूपशब्दस्य न तत्र विशिष्टव्यापिशक्तिं कल्पयन्त्र
नेकशब्दस्यादिप्रतिपन्नेनारायणपरप्रयोगानुरोधान्नैव तात्पर्यवसायपि ष्यतीति चेत् न सामान्यशक्त्या प्यभिमतविशेषप
र्यवसानसंभवे प्रायपाठमात्रस्य गौरवपराहतशक्त्यन्तरकल्पकत्वायोग्यत्वात् एकादेश्याद्दृष्टा देयाप्यतु वैशस्ते द्वा पाः स

श्री.
२६

हघेहेयमपरिमितिहेयमित्याधानदक्षिणाकल्पभेदेष्क्रनौ अपरिमितशब्दस्यापस्मिरणे शिष्टस्येत्याद्यधिकरणे एकादितुल्य
कल्पांतरपरत्वेन स्थितस्याधिकंवास्यात् वक्तव्यत्वादित्तैः सन्निधानादिति विधिविधित्सितसंख्याविशेषवाचाविशब्दप्राय
पाठे पिवहुत्वसामान्यप्राज्ञेवस्यापलभ्ये सहस्राधिकवहुत्वे पर्यवसाननिर्णयात् नन्वेवं त्वे चंप्रयोगमात्रस्यान्यथासिद्धेःन
था पि एवं सत्ते एतीरस्मिन् स्त्रायनात्पुरुषोहि शिरितिपोशेतीकानांतस्यतन्नामत्वेनमिवंचमवत्वस्यथासिद्धं विशिष्यापिप्रक्लि
कल्पपिष्यनीतिचेन्न सामान्यशक्तस्यापिपुरुषपथशब्दस्य पुस्पादि शुक्लविन्यकरणपक्षिमामप्यात्माराय्यणोपर्यवसानमस्ती
त्येतावह्यपनेनचत्तार्थं तया ग्येवाह प्रधानयो गणोक निर्वचनस्य चित्राधिकरणे स्तोत्रविशेषनामत्वेन सिद्धस्य एव
शब्दस्य रूढिविरुद्धरूपतिष्ठत इत्याहौ तत्साधनेरथंतरा हावपिलच्च गायाम्रहृ निरस्तीपितहो हेगव्वरितार्थस्य रथंतरा
हौ एवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रतिपादनपरस्यायोवाक्त त्विषमाछन्नात्स्यैवापुरुष्य प्रष्ठे प्यवर्जनेन स्याहोशै श्रैता घ्ये वाहस्य वा
न्यथासिद्धत्वेनान्यथासिद्धाभिधानके शस्य त्यादिवत्कृतस्य णत्मो पपादनीयप्रयोगविषयेणान्यतरकल्पकत्व
योगात् नहि स्तोत्रनामत्वेनासिद्धस्य एव शब्दस्य रथंतरादौ वडिप्रवृत्तिरनुष्ठानायोग्यप्रवृत्तिनिमित्तप्रतिपादनपरो
र्थवन्होऽस्तीत्येतावतानत्रापि पान्नांतरसपेयते भगवता जैमिनिनैव सत्यमनन्नी पातिवछरूपतिष्ठत इत्यत्र एवशब्दाः।

एम०
२६

मसंशतिपन्नत्वात्सेकाज्ञानोपादानकत्वेभ्रमप्रमतद्विषययोरवच्छेद्यावच्छेदकभावोपचारसंभावाच्च। अपरोक्ष
त्वपरोक्षत्वेतु प्रमायाऽत्रैव भ्रमस्याप्यावृतचित्संबंधवद्विषयनिरूपितत्वं। आवृतचित्संबंधवद्विषयनिरूपि
तत्वरूपेएव। अपरोक्षभ्रमविषयऽत्रैवपरोक्षभ्रमविषये भातीतिव्यवहाराभावेनाभानापादकावरणस्वी
कारादस्तु मित्याद्या विवेच्छाद्यावपरोक्षत्वादिव्यवहारेक्षतिविरहात्। अथवाऽज्ञाननिरूपितत्वविशिष्टधीत्वरूपे
तिधात्वंचधर्मारित्यादिश्रुस्फुरत्तमिच्छादिव्यावृत्तमेवकामादीनांपृथगुक्तेः। प्रत्यक्षप्रमामात्रनिवर्त्यज्ञानजन्यत्वप्र
मामात्रनिवर्त्याज्ञानजन्यत्वाभ्यांवा भ्रमेप्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वयोर्व्यवहारः। तथा च भ्रमसूक्ष्मावस्थेवसंस्कारो भ्रमविष
येषुवाच्यः। यद्वानिरूपकतारब्यसंबंधेनभ्रमे प्रतिस्वपरिणामाव्यवहितपूर्ववर्त्यवस्थाज्ञानत्वेनभ्रमान्यस्वपरिणा
मनिष्टविषयतासंबंधेनहेतुत्वंभिन्नकालीनयोरपिविषयतायाः संबंधात्। रजतादेरुत्पत्तिर्वक्षरोऽत्तुक्तसंबंधे
नानाज्ञानसहरजतादेरपिसंभवत्पेवननुसमुत्पन्नस्यभ्रमस्यबाधेताहशसंस्कारस्यापिवा

घात्कप्रमग्रेस्मृतिरितिचेत् वाधोत्तरमिदं रजतमासीदित्यादिस्मृतिर्नजायत एवजायमानायाश्चात्र भेरजतमासीदि
त्यादिस्मृतेरंतःकरणपरिणामरूपसंस्कारजन्यत्वाननुपपत्तिः। अथ प्रमाभ्रमवृत्तिसंस्कारद्वारकस्मृतिजनक
त्वस्येच्छादिजनकत्वस्य वासंभवः भ्रमस्थले इदमादिप्रमावृत्तेरजतावगाहित्वाद्रजतादिभ्रमवृत्तेरिदमा
घनवगाहित्वात् सुखादिवृत्तिसामान्याभावात् इदं रजतमित्यादिप्रमास्थले द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित
रजतत्वावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेन परमते हेतुत्वेपि सिद्धांते तदसंभवः चित्सैक्यचैतन्यसंबंधावच्छेदेनापर
चैतन्याध्यासाधिष्ठानचैतन्यसंबंधानामवच्छेद्यावच्छेदकभावाख्यनिरूप्यनिरूपकभावांगीकारेपि निरूपकत्वाख्यवृ
त्तिविषयसंबंधानां तदंगीकारे मानाभावात्। अथ समूहालंबनाद्विशिष्टवृत्तेर्वैलक्षण्यानुरोधेन समूहालंब
नेविशेषणादेः प्रत्येकं निरूपकत्वं विशिष्टवृत्तौ च विशेषणविशिष्टविशेष्यस्यैव विशिष्टवृत्तिनिरूपकत्वं
वा समूहालंबनवृत्तिनिरूपकत्वव्यावृत्ताखंडवैलक्षण्यात् अत एव विशिष्टवृत्तीनामपि विशेष्ये विशेष

णंतत्रापिविशेषणांतरविशिष्टस्यैवैशिष्ट्यमित्याद्यवांतरवैलक्षण्यान्युपपाद्यतन्निरूपकत्वेष्वेव निषे
ध्यावृत्तवैलक्षण्यापंगीकारात् निरूपकत्वं वाकाराद्यपरपर्यायः कश्चन संबंधस्तस्याश्च विशेषणादिविशिष्टविशेष्य
निरूपकताकायाविशेष्यादिगतवैलक्षण्यानिरूपकतायाश्चाप्रमावृत्तेः स्वस्यादिजनकत्वसंभवइतिचेन्न
तादृशावृत्तित्वमात्रस्य संशयेच्छादिसाधारण्यात्तन्निश्चयत्वस्य चज्ञानत्वव्याप्यजातिरूपस्यवृत्तावभावात्ता
दृशाप्रमात्वेन हेतुत्वे इष्टं जनकमित्याकारकभ्रमादपीच्छाद्युदयेन व्यभिचारात् । तत्र तादृशाभ्रमस्य हेतुत्वां
तरकल्पने गौरवाद्वेतिचेत्सत्यं तथापि विशिष्टस्मृतीच्छादौ विशिष्टाज्ञानाभावस्य प्रयोजकत्वसंभवः न च
सुखादौ भुक्तिरजतादौ च विशिष्टाज्ञानस्यैवाप्रसिद्धेर्नैवमिति वाच्यं स्वावच्छिन्नविषयताकत्वसुखीयाज्ञाना
श्रयतानवच्छेदकत्वं स्वावच्छेदकत्वं चेत्युभयसंबंधत्वेन विशेषणाविषयता विशिष्टायाविशेष्यसंसर्गवि
षयतानस्यास्तत्सुखीयस्मृतीच्छादेर्हेतुत्वसंभवात् विषयतावच्छिन्नेत्यसंबंधद्वयस्फुरणे तादृशाश्रयतानवच्छे

३३

एकत्वेच तादृशावच्छेदकतासंबंधेन स्वात्मताभावत्वं तथा च भुक्तिरूप्यादिविषयत्वादेस्तादृशसंबंधाप्रसिद्धा
वपि भुक्तित्वाश्रयतादिघटितयौगिकतादृशसंबंधेन भुक्तिरूप्यादिविषयत्वाद्यभावप्रसिः पिन दोषः। अज्ञाने
वप्रकृते ऽसत्त्वापादकं ग्राह्यं तेन परोक्षप्रमास्थलेऽभानापादकाज्ञानत्वस्यासत्त्वेऽपि न क्षतिरेवं विशिष्टप्रत्य
क्षत्वादिना यत्र हेतुत्वादिकं तत्राभानापादकाज्ञानं निर्विषयानिर्वाच्यं। यत्र विशिष्टचाक्षुषत्वादिना परेषां हेतु
त्वादि तत्रास्माकमप्युक्तरीत्या तथैव अज्ञानाभिभावकत्वं तु प्रमात्वेनैवानन्वेवमज्ञानविषयतया सर्वसाक्षि
भास्यमिति सिद्धांतविरोधः प्रमावृत्तिविनाभुक्तित्वमीहजानामीत्यादिव्यवहारनियामकस्य साक्षिभिन्नचि
त्संबंधस्याभावतस्य भुक्तित्वाद्यवभावात्तत्र भावे च साक्षिभास्यत्वकथनायोगादिति चेन्न उक्तव्यवहार
नियामकसंबंधाभावेऽपि भुक्तित्वमिहजानामीत्यज्ञानविशेषणतया भुक्तित्वावच्छिन्नविषयताकत्वस्य
इदमवच्छिन्नाश्रयताकत्वस्य चाज्ञानगतस्य साक्षिनाद्यतसंबंधवतो व्यवहारेणोक्तसिद्धान्तसंगतेः। नचै

राम०
३३

वमज्ञातं घटं जानामीति व्यवहारो न स्यादिति वाच्यं इष्टत्वात् सविषयकवृत्तिविशेषरागतयैव विषयारागाज्ञानत्वांगीकारा
त् न हि कश्चिद् दृष्टानुभवति व्यज्ञातो घटो ज्ञात इति अत एव घटत्वेन प्रमोत्पादे घटत्वेनेमं जानामि चैत्रीयत्वादिना तु न जाना
मीत्यनुभवः। अथ प्रमावस्तु परमेपीच्छादिविशेषतया साक्षिरागाभास्यमाने भुक्तित्वादिविशिष्टे इदमाहं जानामी
त्यनुभवः। मीति व्यवहारानुपपत्तिरनावृतचित्संबंधस्य तत्प्रयोजकत्वात् प्रमोपरमे वावरणासंभवात् इति चेन्न
मानाज्ञानपक्षे प्रमाकाले इच्छाद्वेषकृतिकालेप्यज्ञानांतरावरणानंगीकारात् साकारयोग्यवृत्तित्वेनैवास
त्वापादकाज्ञानाभिभावकत्वांगीकाराद्वा अंतरावस्थे तो प्रमात्वानंगीकारेपि तत्स्याऽसत्वापादकाज्ञानाभि
भावकत्वसंभवात् अयोग्यत्वेनैव संस्कारवारणादेकाज्ञानपक्षेपि साकारयोग्यवृत्त्यभावविशिष्टाज्ञाना
भावस्य एव जानामीत्यादिव्यवहारनियामकत्वात् प्रमादिकाले स्वाज्ञानसंबंधाबावच्छेदकत्वानंगीकाराद्वोप
पत्तेस्तस्माज्ञावरणपाज्ञानं दुरपह्नवं। नन्वज्ञानस्य व्यावर्तकधर्मे निष्प्रपस्थानीयत्वेनरजतादिभेदं तद्व्याप्यतदवच्छेद
कधर्माविच्छिन्नविषयताकस्य तस्य रजतादिभ्रमहेतुत्वसंभवेपि शुक्तित्वाद्यवच्छिन्नविषयताकस्य तस्य तद्धेतुत्वं

नस्मादुक्तेव्याप्यत्वादिविशिष्टशुक्तित्वाद्यवच्छिन्नविषयताकस्पतत्वेतस्यशुक्तिरित्याद्याकारकतादृशव्याप्यत्वा
द्यनवगाहिप्रमानभिभाव्यतापत्तिः। अथतादृशव्याप्यत्वाद्यनवगाहिन्यपिशुक्तित्वाद्यवच्छिन्नविषयताकस्पतत्वे
नस्येयंशुक्तिरित्याद्याकारकतादृशव्याप्यत्वावगाहित्वावच्छेदेनरजतादिभेदप्रकारकोद्बुद्धसंस्कारविशिष्टयोक्त
प्रमयातदभिभावसंभवइतिचेन्नतद्विशिष्टाया अपिशुक्तित्वादिप्रमायास्तदभिभावस्यशुक्तित्वादिमात्रावच्छि
न्नविषयताकाज्ञानेरजतादिभ्रमहेतुत्वस्यचाकारिषुक्तेररवंडवस्तुचिदाकारचरमवृत्तेस्तथाज्ञानाभिभावकत्वा
दिमात्रावच्छिन्नविषयताकाज्ञानेरजतादिभ्रमहेतुत्वस्यचाकारिषुक्तेररवंडवस्तुचिदाकारचरमवृत्तेस्तथाज्ञाना
भिभावकत्वानुपपत्तेश्चतयोद्योवर्जकधर्मागोचरत्वादुक्तसंस्काराविशिष्टत्वाच्चइतिचेत्‌संस्यंव्यावर्त्तकधर्मोना
कारकत्वेप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्ताज्ञानस्यभ्रमहेतुत्वात्‌उक्ताज्ञानप्रमयोश्चाभिभाव्याभिभावकभावागीका
रात्‌किंचशुक्तित्वाद्यवच्छिन्नविषयताकाज्ञानस्यरजतादिभ्रमहेतुत्वंशुक्तित्वादिप्रमायास्तदज्ञानाभिभा
वकत्वंचेवाकारेषुक्तेनवक्ताज्ञानविषयतावच्छेदकशुक्तित्वादेरजतादिभेदावच्छेदत्वाविशेषितत्वमुक्तं

नचोक्तसंस्कारोवैविध्यमुक्तप्रमाणाउक्तःअखंडचिदाकारवरमवृत्तेरखंडचिदाकाराज्ञानाभिभावकत्वेनानुपपन्नमविद्या
दिरूपसकलप्रपंचानात्मकंब्रह्मेतिप्रतिसंधानरूपतत्पदार्थशोधनजन्योद्बुद्धसंस्कारसहकृतत्वात्।नचाविद्यादिकंस
द्ब्रह्मेतिभ्रमेसद्ब्रह्मणाविद्याद्यात्मकमितिज्ञानस्यैवपरमतरीत्याविरोधित्वंनतूक्तसंस्कारसहकृतस्यशुद्धचिन्मात्र
ज्ञानस्येतिवाच्यंइदंरजतमित्यादिज्ञानेशुक्तित्वाद्यवच्छेदेनरजतान्यत्वगोचरोद्बुद्धसंस्कारविशिष्टस्यइदंपदंशुक्तिरि
त्यादिज्ञानस्यैवशुक्तित्वाद्यवच्छेदेनरजतात्यन्तत्वगोचरोद्बुद्धसंस्कारविशिष्टस्यशुक्तित्वादिज्ञानसामान्यस्यापि
शुक्तौरजतमित्यादिधीविरोधित्वौचित्यात्तन्यायेनप्रकृतेविरोधित्वसंभवात्।अपिचपूर्वैरपिघटोनघटइत्यादिभ्रमेघ
टइत्यात्स्यैवनिर्धर्मितावच्छेदकस्यविरोधित्वमुच्यतेन्यायेनशुद्धचितितदन्यत्वरूपजडत्वविशिष्टस्याविद्यादिभ्रमंप्र
तिशुद्धचिन्मात्रगोचरज्ञानस्यविरोधित्वंनिष्प्रत्यूहं।नचपरमतेतादृशभ्रमेच्छाविरहविशिष्टस्यैवतादृशज्ञानस्यविरोधि
त्वंसिद्धांतेतुउक्तज्ञानमात्रस्यविरोधित्वमितिविशेषमभिमितिवाच्यंद्वैतमात्रवीतरागपुरुषएवमोक्षहेतुतादृशज्ञानोद
येनतादृशज्ञानस्यापिद्वैतभ्रमेच्छाविरहविशिष्टत्वात्।किंचाहंब्रह्मास्मीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्यनाहंब्रह्मेतिभ्रमवि

३५

रोधितावच्छेदकविषयताकत्वं परमतेप्यंगीक्रियते तथा च विशुद्धचिन्मात्रे तदज्ञानाभिभवप्रयोजकविलक्षणाकार
स्वीकारे शेषं निर्वाहे किमिति तस्य सप्रकारकत्वेनि ~ धः विलक्षणाकारे च तत्त्वंपदार्थतावच्छेदकपरामर्शपूर्वकतत्त्व
पदार्थशोधनलक्षणज्ञानादिरूपसामग्र्या एव विषयामकत्त्वमित्यन्यत्। न चौपनिषदाभिमतं पितादृशज्ञानं शुद्धचिदाका
रत्वे किमिति निर्बंध इति चेदौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि नावेदविन्मनुते तं बृहंतं परांचि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मा
त्पराङ्पश्यति नांतरात्मापन्मनसा तन्मनुतद्दृष्टा हि श्रुतिभिः॥ शास्त्रयोनित्वादिति न्यायात् घटः सन्नित्यादिप्र
त्यये घटाद्यवच्छिन्ने चित्तएवं द्विपर्वेद्यत्वांगीकारात् सुखादीनां साक्षिभास्यत्वेन मनसः स्वातंत्र्येण प्रमाणत्वकल्प
नात् दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या इत्यादि श्रुतौ च तृतीयायाः कर्तृत्वमात्रार्थत्वात् अनवच्छिन्नचित उपनिषदेकगम्यत्वनिश्च
यात् उपनिषत्स्वोपक्रमादिभिः शुद्धचित्येव तात्पर्यग्रहात् प्रपंचोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यंते स आत्मा स विज्ञे
यः तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय इत्यादिश्रुतिषु तस्यैव ज्ञेयत्वोक्तेः। अज्ञानकार्योपहितचितोऽज्ञा
नत्वसंभवात् जीवेशभेदाद्यनादिपदार्थानां च संसारदशायां भासमानत्वेन तदुपहितचितोप्यज्ञानत्वासंभवात्

शुद्धचिन्मेवज्ञानत्वपर्यवसानात्तस्यामेवेति तात्पर्योचित्यात्तज्ज्ञानस्यैवोक्तरीत्याऽविद्याभिभावकत्वसं
भवात् शुद्धचित्सेवज्ञानत्वपर्यवसानात्तस्यामेवेति तात्पर्योचित्यात्तज्ज्ञानेऽर्थान्तरस्यापि दृष्टैवसंपन्नप्रा
त्संस्कारादिध्वंसासमर्थावलाज्ज्ञानेतस्याप्यज्ञानाभिभावकसंभवत्विति चेद्भवत्येवा न च तमेवेत्यादिश्रु
तिविरोध इति वाच्यं एकधैवानुद्रष्टव्यं को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इत्यादिकेवलार्थकैकपदयु
क्तश्रुत्यैकवाक्यतया चिद्द्वेषोसंसर्गागोचरत्वमात्रस्यैवोक्तश्रुत्यावबोधनात्तस्याः शुद्धचिद्ज्ञानाभिभ
वप्रयोजकशुद्धचिदाकारत्वस्य न्यायप्राप्तस्यानुवादमात्रत्वाच्च। समूहालंबनविधमाऽर्थान्तरग्राहि शुद्धचि
दाकारज्ञानस्य मोक्षजनकत्वाव्यवच्छेदकत्वादत एव उपमुद्गाति चेति चेद्बुद्धि ध्यातासोनतुतत्ववित्। नबुद्धिं
मंदयन्नद्बोधस्तत्वस्य वेदितेत्यादिकमधिष्ठानतत्वज्ञाने स्यात्तत्रेरोतरविषयकेप्यज्ञानाभिभावकत्वमं
गीकृत्योक्तं ध्यानदीपिकायां विद्यावरण्यश्रीचरणैः। अथ व्यतिरिक्तैकरसप्रातिपदिकार्थमात्रान्वय इति चे

वपादिकायुक्तिः संसर्गो संगी सम्यग्धीहेतुतनितत्वदीपिकायुक्तिश्चोत्करीत्यात्मा या। यदितु मोक्षहेतुज्ञानातु
ज्ञानेतत्वातिरिक्तनभासत इ नितिय मोहेतद्वितबुद्धोनायोगपद्यमितिविवरणात संतमसवहनालोकयो
रिवद्वयोर्विरोध इतितत्दीपनाच्चतद्धारागाधस्यकामिन्यादिजिज्ञासामाइव भानप्रतिबंधकत्ववत वीतरागस्य
तत्वजिज्ञासायास्तत्वेतरभानेप्रतिबंधकत्वस्यसंभवान्नानुपपत्तिरितिध्येयं। ननूक्तज्ञानमुद्दिश्यविषय
भोगमात्रतिरस्कारेरागप्रवृत्त्यनुपपत्तिस्तस्य भोगमात्रापेक्षयोत्कर्षासंभवात् सुखदुःखाभावेतत्साधना
न्यत्वेनउद्देश्यत्वासंभवाच्च। नचमोक्षरूपतिरतिशयनित्यसुखसाधनत्वेनतादृशज्ञानस्यसातिशयवि
नाशित्वभोगमात्रतिरस्कारेरागोद्देश्यतेतिवाच्यं मोक्षस्यचिन्मात्रत्वेसाध्यत्वानुपपत्तेश्चिदन्यत्वेऽतोऽन्यद
र्त्तमित्यादिश्रुत्याभिध्यात्वादिहेतुकोनुमित्यादिनाचविनाशित्वात्। नचविद्याध्वंसोपहितश्चात्मेवमोक्षोऽ
विद्याध्वंसस्यसदसदनिर्वाच्यभ्योभिन्नोऽविद्यानुपादानकत्वादविद्याविशिष्टंप्रत्यवाविद्यायाउपादानत्वात
तध्वंसस्यचतत्कालिनत्वरूपतद्धेशिष्ट्याभावात् तथाचविद्याध्वंसोपहितचितएवानवच्छिन्नत्वानंदभानरू

पत्वेनाविद्याध्वंसस्यावच्छिन्नसकलानर्थतिरस्कारेणाकाम्यत्वसंभवात्तत्साधनज्ञानस्यापितथैवकाम्यतेतिवा
च्यं उक्तध्वंसस्याविद्यानुपादानकत्वेपिदृष्टप्रपत्वादेविमिथ्यात्वसंभवात् दृग्दृश्ययोः संबंधानुपपत्तिरूपानुकू
लतर्केणव्याप्तिनिश्चयादितिचेत्तस्यमिथ्यात्वेपितादृशध्वंसस्याविद्योपादानकत्वादेवज्ञानानिवर्त्यत्वे
नाविनाशित्वसंभवात्। अविद्याध्वंसस्यस्वःविद्योन्मज्ञानप्रसंगात् तदुपहितात्मरूपस्यमोक्षस्यनित्यत्वे
नानित्यसकलपुरुषार्थापेक्षयोत्कर्षात्। नचविषयसुखस्येवानवच्छिन्नसुखस्येवान्येच्छानधीनेच्छाविषय
त्वेवतुज्ञानस्यतथात्वेतज्ज्ञानस्यसुखदुःखाभावोभ्रतिसाधनत्वेनैवकाम्यतावाच्यातच्चतस्यनसंभवतीतिका
म्यत्वासंभवइतिवाच्यंचिद्रूपस्यसुखस्यानावृतस्याकाम्यत्वेनसुखभानस्येवसर्वत्रकाम्यत्वात्विषयसुख
स्थलेपिचंदनादिसंयोगजन्यमनोवृत्तिविशेषादनानंदांशावरणानाशांगीकारेणतत्रापिशिष्टचित
एवात्मसुखभानरूपयाःकाम्यत्वात्यावगतिरन्येच्छांविनैवकाम्यतेसापुरुषार्थइत्यभ्युपगम्यते। अतए
वसुखतेभविष्यतिमहत्स्वरतुतववनभास्यतीतिप्रतारितस्तत्सुखंनकोपिकामयते। नचावरणनाशांक

स्यापित्वात हि शिष्टचितः सुखभानत्वकल्पनाहृ चिद्रूपमनोवृत्तिविशेष एव सुखमिति वरकल्प्यतामिति वा
च्यं मनोवृत्तिं विनापि सुषुप्तौ चिद्रूपसुखभानस्य सुखमहमस्वाप्समिति जागृति स्मृत्युदयात् न चाविद्याद्यनि
रेव सुषुप्तौ सुखं संभवतीति वाच्यं चित्सुखेनैव निर्वाहे तदा तत्कल्पने गौरवात् रजोगुणोद्रेकस्यावरणा
स्याभावादेव तदानीं तज्ज्ञानसंभवात्। अत एव विषयसंयोगेन वासनाक्षयेन वा रजःक्षयतारतम्येन सुखभा
नतारतम्यं। किंच मा न भूवं भूयासमित्यपेक्षानधीनेच्छाया आत्मनि दर्शितात् सुखमेव सः। न च बलवद्व्या
धिपीडया मा भूवमिति द्वेषस्याप्यन्यद्वेषास्याप्यन्यद्वेषानधीनस्य कदाचिद्दर्शनात् दुःखमपि तस्यास्त्विति
वाच्यं तादृशद्वेषस्य दुःखद्वेषशालावोद्व्यात्। व्याध्यपगमे मा न भूवमिति इच्छाया एवोदयात्। आनंदरूपममृतं
यद्विभाति एषोऽस्य परमानंदः भूमैव सुखं नाल्पे सुखमस्ति विज्ञानमानंदं ब्रह्म आनंदो ब्रह्मेत्यादिश्रुसा
त्वच आनंदस्योक्तेः।। न च नाल्पे सुखमिति स्वारस्येन भूम्नि सुखमित्यर्थ इति वाच्यं भूमात्वेव विजिज्ञासित
व्य इत्यग्रिमस्य भूमैव सुखमित्यस्य च सावधारणस्यानुसारात् अल्पे इत्यस्याल्पमित्यर्थकत्वात् परम

राम॰

योजनत्वेनाभ्युपगम्यत एव प्रकरणप्रतिपाद्यत्वात् । अभ्यासं प्रमाणाद् ध्रुवपदेशादिति स्यात् प्रियो ऽन्यस्मात् सर्वस्मा
देतदन्तरतरं यदयमात्मेत्यादिश्रुतिभिः स्वान्यसर्वापेक्षयात्मनः प्रियत्वोक्तेः । अत एव दुःखाभावस्य पुरुषा
र्थताविरोधोऽप्यपास्तः सुखसंजनकत्वेनैव तस्यैकाम्यत्वाच्च दुःखाभावापेक्षया सुखस्य लघुत्वात् तस्माच्चिदे
व सुखमिति तत्स्यात्मानन्दत्वेनोपलक्षितवावरणविशेषध्वंसोऽपि हितायामोक्षत्वमव्याहतं तावत्तत्तच्चि
दन्तस्य विनाशिनः तत्त्वज्ञानाधीनाविद्याध्वंसस्यानेकारिपिनक्षतिः चित एव तत्त्वज्ञानतत्संस्काराद्युपहि
तायास्तद्व्यवहारनियामकत्वसंभवात् निवृत्तिरात्मा मोहस्यज्ञानत्वेनोपलक्षित इति वार्तिकाद्युक्तेः तत्त्व
ज्ञानाधीनाग्रिमक्षणसंबंधवत्त्वस्य तत्त्वज्ञानाभावप्रयोज्याविद्यात्मकाभावप्रतियोगित्वस्य वा तत्त्वज्ञान
साध्यत्वस्यानवच्छिन्नसुखरूपमोक्षरूपात्मनि संभवात् देहादेः स्याग्रिमक्षणसंबंधः देहाभावाद्देहाभाव
इतिवत् तत्त्वज्ञानादिदानीमनवच्छिन्नसुखप्राप्तं तत्त्वज्ञानाभावादज्ञोऽहमिति प्रतीतेः वस्तुगत्या तत्सुखस्या
साध्यत्वेपि साध्यत्वभ्रमेणापि प्रवृत्तिसंभवाच्च तादृशभ्रमस्यापरोक्षतत्त्वज्ञानैकनिवर्त्यत्वान्दैवेषयिकसु

खस्यापि नित्यसचिद्रूपत्वेन तद्धर्मत्वमपि साध्यत्वमप्यनेनैव सर्वत्र प्रवृत्तिस्वीकारात् तादृप्यसाध्यत्वस्यैव लोकसिद्धस्य
स्फुत्वादिभिरनुवादोक्तेः । एवं च वृत्तिप्रमायाएवाज्ञानध्वंसत्वांगीकारपक्षेपिन क्षतिः । अथ वृत्तिप्रमायाअवि
द्यासंबंधेतन्नाशकालेकथमविद्यानाशव्यवहारः । यद्यपिचोत्तरोत्तरमनःपरिणामानामेवपूर्वपूर्वमनःपरिणामध्वं
सत्वात् घटनाशस्यघटप्रागभावनाशत्ववत् प्रमानाशादिरेवाविद्याध्वंसइत्युच्यते तथापिविदेहकैवल्य
प्राकृतनचरममनःपरिणामध्वंसकइतिपर्यनुयोगवश्यकत्वे । यदिचतध्वंसोनाभ्युपेयते तद्व्यवहाराभा
वादित्युच्यते तदापि तादृप्रपरिणामः क्वगतइतिपर्यनुयोगानुद्धारादितिचेन्नहि यत्र ध्वंसोऽङ्गीकृतस्तत्रप्र
तियोगीक्वगतइतिपर्यनुयोगात् कथंनिस्तारः । अयतत्रप्रतियोगीघटादिर्ध्वस्तइतिचेत् तस्यमुक्तौकिंतु
ध्वंसः प्रतियोग्येवस्याविशेषोवाप्रतियोगिनोऽन्योन्यभिन्नोवा आद्येप्रतियोगिनः पूर्वस्यक्वगतइतिपर्य
नुयोगश्चास्तेध्वंसस्यजातत्वेपिप्रतियोगिक्वगतइतिपर्यनुयोगेदुरुद्धरः । अथध्वंसकालात् पूर्वंप्रतियो
गीप्रमाणागोचरोनध्वंसकालेनतुक्वविद्यतः ध्वस्तइतिव्यवहारार्थं तु ध्वंसोऽङ्गीक्रियतइत्युक्ततरेतहिं प्रकृ

तेपि विदेहकैवल्यपर्यंतं व्यवहारस्योत्कटीत्वासंभवात् उत्तरं चरमपरिणामस्य प्रमाणागोचरत्वात् व्य
वहारस्यैवाभावेन ध्वंसानंगीकारेपि ध्वंसाभावात् न काप्यनुपपत्तिरिति सुचिरं विभावनीयं अत्र प्रध्वं
सकाले प्रतियोग्यसत्तायाध्वंसस्य समग्रैव नियामिकात्वे देशावच्छेदेन ध्वंससामग्रीमत्त्वस्थले तद्देशा
वच्छेदेन प्रतियोगिमान् यः कालस्तत्पूर्वत्वानधिकरणत्वे व्याप्यत्वात् तत्र प्रतियोगिध्वंसस्य तत्सहान
वस्थाननियतत्वाच्च उक्तचरमपरिणामस्य तु पश्चात्सत्तायां नियामकाभाव इति चेन्न प्रारब्धभोगतत्क
र्मणः देहादिनिबंधनो प्रतिबंधकत्वेन विदेहकैवल्यपर्यंतमनोवृत्त्यादिरूपस्य प्रारब्धभोगोपयुक्तप्रपंचस्य
सत्वेप्येतदसत्तायां तत्त्वप्रमायास्तत्वाज्ञानतत्प्रयुक्तपूर्वावस्थानियतत्वादिति दिक् इत्यद्वैतसिद्धौ सि
द्धांतविधातेने परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीब्रह्मानंदसरस्वतीविरचिते प्रथमपरिच्छेदः ॥ ॥ ८ ॥

श्रीराम०

दक्षिणामूर्तिस्तोत्रव्याख्या

स्कंदपुराण

रामगीता

शिष्टं पक्षत्वाभ्यतावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्यैव व्याप्तित्वे नगुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्
छेदकत्वाभावेपि द्रव्यंगुणादित्यादौ नगुणादेरव्याप्यतापत्तिर्न चाड लेपलंभे स्वरूपस्य संबंधघटकतया तत्प्र
तियोग्युपस्थितेः पृथैमनपेक्षणात्तस्य विशेषणतानाविशेषावच्छिन्नत्वादिपरिष्कारे व्यभिचार लक्षणोच्चान
मुगतानांहं वं ध

॥श्रीगणेशायनमः॥ श्रीहरिंपरमानंदमुपदेष्टारमीश्वरं॥ व्यापकंसर्वलो
कानांकारणंतंनमाम्यहं॥१॥ तथाचार्यैः स्वेष्टदेवतानमस्कारानुसंधानमंगलंनिर्विघ्न
तंपरिसमाप्त्यर्थंस्वमनसिकृत्वाशिष्यशिक्षायैग्रंथादौनिबध्नंति। श्रीहरि
मिति॥ अहंतंनमामीत्यन्वयः। अत्रेयंप्रक्रिया। पदार्थोद्विविधः। आत्मा
नात्माचेति। तत्रआत्मापिद्विविधः। ईश्वरोजीवश्चेति। एतावपिद्विविधौ
शुद्धाशुद्धभेदात्। तत्राशुद्धोमायाविद्योपाधित्वेनभेदव्यवहारहेतुःशुद्धो
त्वभेदव्यवहारहेतुः। तथानात्मापित्रिविधः। कारणस्थूलसूक्ष्मभेदात्। एत
देवशरीरत्रयमितिव्यवह्रियते। एवंचिज्जडरूपंवैलक्षण्यात्तमःप्रकाशयोरि
वविभक्तयोरुभयोरात्मानात्मनोरविवेकएवबंधकारणं॥ तयोर्विवेकस्तु
मोक्षकारणमितिदिक्॥ तत्रतावदहंशब्देनदेहत्रयविशिष्टत्वेनाशुद्धोजीवः

सन्ति विनाशादिविकारवती इत्यर्थः॥ तत्र हेतुः॥ अवस्थांप्यंयतो निशियतः को
रणान्निशिरात्रावगन्यादिदिष्याएकस्मिन्देशे लोकस्यां ध्यं रूपग्रहांसंभ
वंभवति॥ तस्माद्गन्यादिदिष्टिनाम पिदीपिकान्यसाधननिरपेक्षायाद्दी
प्तिः स आत्मप्रकाशभावः॥२४॥ तदेवं प्रकारस्य प्रकाशानेत्वादिलक्षणयेलण्ये
सस्वरूपआत्मानात्माविवेकदर्शिनं मुपहसन्नुभयोर्भेदं स्पष्टयति॥ अहं मह इत्यादं
॥ देहोऽहमस्मि यं मूढोऽयं व्यातिवृत्य सहोऽजनः॥ ममायामिस पिण्डात्वाचवदष्टि वसर्वज्ञ॥२५॥

कस्य यालंबनमयामहं तयानिर्दिश्यमानो घटादिवत्रसक्षतया दृश्यमानो देहोऽस्मी
सुभयोर्दृष्टदृश्ययोरैक्यं कृत्वा मूढस्याज्ञानकार्यविपर्ययमोहव्याप्तोजनस्तिष्ठति
कृतकृत्यत्वबुध्यानिर्व्यापारो भवतीत्यर्थः॥ एतद्देहोऽमहदज्ञानमिति भावः॥ किंच त्वा
पीत्याह॥ ममममसंबंधी अयं देह इति सामान्यतो भेददर्शायपि अत एवाश्चर्यमिति

तात्पर्यं। कुड्व। सर्वदा घटं दृष्ट्वैव। यथा सर्वकाले घटद्रष्टा पुरुषो ममायं घट इति। जानाति
न त्वहं घट इति कदाचिदपि जानातीत्यर्थः॥ २७॥ शिवनन्दे तस्मिंस्तत्त्वबुद्धिरिति लक्ष
णभ्रमापरपर्यायमोहकार्यलिंगानुमेयाज्ञानमीदृक्तल्लक्ष्येतं निवर्तकं किं मत्वा
कांक्षयां तद्विरोधित्वादात्मज्ञानमेवात्माऽज्ञाननिवर्तकं भिस्वाभिप्रेतं लक्ष
णमाह॥ ब्रह्मैवाहमित्यादिपंचभिः॥ अहमहंशब्दप्रत्ययालंबनं प्रत्यगात्मा ब्रह्मैवास्मि॥

॥ ब्रह्मैवाहं समः शांतः सच्चिदानंदलक्षणः॥ नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः॥ २८॥

एतयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैक्ये हेतुत्वगर्भितानि विशेषणानि। किंलक्षणोहं। समः सत्ता
प्रकाशाभ्यां सर्वाभिन्नः॥ पुनः किंलक्षणः। शांतः निरस्तसमस्तोपाधित्वाद्विपक्षा
दि विकारशून्यः। पुनः किंलक्षणः। सच्चिदानंदलक्षणः। सच्चिदानंदैरनृतजडदुः
खप्रतियोगिभिः लक्ष्यते विरुद्धांशत्यागलक्षणया भागलक्षणयाद्वितीयं तदिति

मात्मानंदलक्षणः। अस्य बोधे हि द्विविधं द्वारं विधानिषेधश्चेति। तत्रास्य ज्ञानादि
साक्षाद्वाचकं शब्दप्रयोगलक्षणो विधिरूपः। इदानीमतन्निरस्य सल्लक्षणो निषेधः।
प्रदर्श्यते। अहमहं शब्दप्रत्ययालंबनं देहान्यन्वयः। देहद्वयमुपलक्षणत्रयेणं द्वि

मेदिनी सर्वा सपर्वत नदी नदा॥ सद्वीपाः सागराः सप्त संगताश्च परस्परं॥१३॥ युगपत्तेपुरादित्या द्वादशस्य करैश्च
प्रवेरुमारुताः सप्त संतप्ता वह्नि तेजसा॥ ततो देवगणाः सर्वे सिद्धाश्चैव तपस्तथा॥ पुरंदरं पुरस्कृत्य ब्रह्मलोकं शरणं
ययुः॥१४॥ सत्ती तत्सहते गत्वा कैलाशे वेदमोलये॥ न्यवेदयन्नशेषेण रामस्य तु समीहितं॥१५॥ सर्वदेशंकर देवेशणा
हिनो महतीं तस्य याद्य॥ कस्मान्मृत्विक्रोधस्य कोपाग्निं शामयिष्यति॥१६॥ सर्वतोयमकस्मान्नो रामकोपः प्रधाव
ति॥ कागतिः का दिशो कानाम स्माकं गिरिजापते॥१७॥ अथ ब्रह्मवचः श्रुत्वा सहैते वृषध्वजः॥ समागत्य ततः
शीघ्रं वैकुंठं हरिमुद्दिरे॥१८॥ दृष्ट्वा ते गरुडारूढं विष्णुं लोकाभयप्रदं॥ प्रणम्य च यथा वृत्तं तस्मै सर्वं न्यवेदयन्॥१९॥
समुपेत्य ततः सर्वे ब्रह्मविष्णुशिवादयः॥ ददृशुस्ते महात्मानं रामं ध्यानस्थं मंडले॥२०॥ माया प्रवृतादि विजयन्तं
मती समाय मत्या मरान्यत मम्रिसवगासयाताः॥ दृष्ट्वा च ततं त्रकवलीकृतविश्वकोशतीत्या निमील्य नयनानि न
तिविते नुः॥२१॥ देवा ऊचुः॥ मर्त्यस्त्रिलोके विजयी किमयोदनौ वा रक्षः कुलं द्दोपकरः स्वयमेष रामः॥ ॥२

घ

त्यस्मद्वादि प्रभृतिः परिकल्पितं ते रूपं त्विदं बरमृषे यविंत्तो प्रतीमः ॥२२॥ मानुष्य नाटक ममेप कृपामयं ते विष्णु
प्रेम स्पन्दनं सदानवानके ॥ रूपं परे तदधुनाधृतमात्र बंधो तस्मै नमोस्तु सुतरामिति विश्वतन्मे ॥२३॥ ज्ञानी
महतवननाम न्वापि रूपं नासेक एव विद्धासि निजेन विश्व ॥ कस्मो वयं त्वयि विंत्तो भुवनेश्च साक्षं विश्वान
येवनत्तसीव रजोणुलोम ॥२४॥ वाचस्पृशं तु कमिमा बहुधा गृणंत्यस्ते तानि वा तनु मनांसि लगंति मर्त्ये ॥ त
स्मादतर्क्य परमार्थसदैव यस्मै कस्मै विदेव महते प्रनतवे नमस्ते ॥२५॥ विधिः क्रियते रजसा विहीनः सत्वेन
हीनस्त कथं मुरारिः । स्वयं प्रकाशस्तमसः परस्ताद्धि भ्राजमानः पुरजित्कथं त्वं ॥२६॥ मत्स्यष्वमर्त्येषु तथेतरे
षु रूपं लेषु संस्थेषु चराचरेषु । हृश्येष्वदृश्येषु जगत्सु राम भवत्यनन्तो भविता समस्तो ॥२७॥ क्रोधो हि रुद्र
स्य वविश्वमूर्तेः कामः प्रजानां पतिरेष एव । मायी रमेशः स्वयमेव मोहो वयं त्वदाज्ञानुचराः स्थिताः स्मः ॥२८॥
मोहस्तवानंदघनस्य कस्मादद्वैधाद्द्वितीयस्य कथं च रागः । क्रीडा तवेमां विनिवारयेत्कः स्वीयां विनेकामामितां
नु कोपा ॥२९॥ उन्मेषमात्रं तव सृष्टिरेषा निमेषमात्रं प्रलयोपि यस्यात योश्च साम्ये स्थितिरडकानां कथं

॥८२॥

नियोक्तुं वयमीश महे त्वां ॥३०॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ न स्तोतुं ईशिताः प्रभुं मम समुदीक्ष्य त्वयोत्तीर्याः कृतोपि सुतरां मम
राघ्य सर्वे ॥ विस्मृत्य तत्त्व महमित्यखिलं निरीहाः तूष्णीं वसन्तु रचलाइव निर्विकाराः ॥३१॥ सन्तोषिते तु सर्वे
षु शंकरः करुणान्वितः प्रसादयितुमेवेनं तुष्टाव परमेश्वरं ॥३२॥ श्रीशंकर उवाच ॥ सर्वापद हरणमेकमशे
ष संपन्मूलाकरं च निगमानि गदन्ति माया ॥ सोसि त्वमेव सुरनाथ सुखादिदुःखे मुक्तोथ्य राम तनुमत्तामिह यो नि
दानं ॥३३॥ एके तपोत्तिरपरे क्रतुतीर्थयात्रा होमार्चनाध्ययनदानयमादियोगैः ॥ तत्त्वे कृपैव परया कनि चित्त
संदेव त्वामेकमेव परमं बहुधा स्तुवंति ॥३४॥ स्वाराम राम रजनीचर दुर्वनानां कल्पान्तपावक निजोत्तम नामधे
य ॥ नाथ त्वदंघ्रि सरसीरुहषट्पदानां यस्मादयं त्वमतयं कुरु नस्ततोद्य कृ ॥३५॥ विश्वं वपुस्त्वं विदुता वदंतीत मस्मा
द्धृदि स्थ मन्यदपि वास्त्ये वतोत्र यन्नः तस्मात्तदेतदुपसंहर विश्वरूपं यन्ने उसाव यममीविवशी कृतास्मः ॥३६॥
ति देमय मोहि जगतां श्रुतिस्स दोक्तं त्वत्तोत्रयं यदि नतस्तु पान्त्रि तानां ॥ कुर्मः किमत्र करुणामय पत्र सादा
न्नैकां ततवाब्धि मपि गोष्पद वत्तरति ॥३७॥ राम त्वमेव सगवान्प्रणताव्यये तैत्वदेस वैक निलयाः परमार्थदृष्ट्या ॥
वा

व्योम्नः पृथक्कृथममी प्रमिताश्च कोशाः काशास्ततः परतरा परमेश्वरस्य ॥३८॥ काशीश तत्त्वसरणेरतिदूर
गस्त्वं तत्त्वाटवी परिचराहि वयं क्व वा स्मः। त्वद्भक्तिमात्रमवलंब्य तथापि तुभ्यं कस्मैचिदेकमहसे नमः ॐ वि
दध्मः ॥३९॥ नमोस्तु ब्रह्मणे शश्वत्परस्मै विश्वयोनये। सच्चिदानंदरूपाय विश्वरूपाय वेधसे ॥४०॥ नमो
निरंतरानंदमूलकंदाय विष्णवे। जगत्त्रयपरूतानंदमूर्तये ब्रह्ममूर्तये ॥४१॥ नमस्तो निर्गतोपाधिस्वरूपा
यमुदात्मने। नमो ब्रह्मेशरूपाय सर्वदेवमयाय च ॥४२॥ उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिणे क्लेशहारिणे। नमः सा
हस्रशिरसे पुराणपुरुषाय च ॥४३॥ एकांशीकृतविश्वाय त्रिपाद्दूर्ध्वस्थिताय च। विश्वातीताय महसे नमो विश्व
मयाय च ॥४४॥ अनंतराकृतये तुभ्यं नित्यतृप्ताय वे नमः। अलुप्तशक्तये तुभ्यं स्वतंत्राय नमो नमः ॥४५॥ अविद्या
य नमस्तुभ्यं केवलज्ञानमूर्तये। सन्मात्राय च विद्यायै सीतायै राघवाय च ॥४६॥ नमः प्रपंचरूपिण्यै निःप्रपंच
स्वरूपिणे। नमो ध्यानस्वरूपिण्यै योगिध्येयात्मरूपिणे ॥४७॥ परिणामापरीणामनित्यानित्याय वै नमो नमः।
कूटस्थबीजरूपाय प्रकृत्यै पुरुषाय च ॥४८॥ यदिदं वर्तते दृश्यं शब्दार्थाकृतिजं सतो। तत्त्वमेव परा काश

२१

त्वं
स्वच्छक्ति रखिलं जगत् ॥४९॥ इच्छाज्ञानक्रियाश्चैव विद्याविद्या परापरा ॥ सदसद्व्यक्तिरव्यक्ता स्वच्छक्ते रखिलाः क-
लाः ॥५०॥ प्रवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्या शान्तिस्तथोत्तमा ॥ शान्त्यतीता परा सूक्ष्मा समना चोन्मनेति च ॥५१॥ सीता वि-
लसितं विश्वं नानाकारेण दृश्यते ॥ तत्पञ्चब्रह्मशक्त्यैव चैतदेकमपि लक्ष्यते ॥५२॥ सद्योजातः प्रवृत्तेस्त्वमीशिषे हे-
त्र रुद्रकः ॥ वामदेवः प्रतिष्ठायां वासनात्तनुमास्थितः ॥५३॥ विद्यायामप्यघोरस्त्वं तेजसां निधिरन्तपः ॥ प्राणस्त्वत्पुरु-
षः शान्तस्त्वत्तानायत्र वाहकः ॥५४॥ ईशानः शान्त्यतीताया व्यापको व्योमविग्रहः ॥ विष्णुश्च समनायां त्वमुन्मना-
यां निरञ्जनः ॥५५॥ सोहं तावस्थितिः साक्षाद्भिन्नाभिन्नतया स्थिता ॥ सीताशक्ति रविश्यपूतत्त्वमूर्तिरचलापरा ॥५६॥
सीता लक्ष्मीर्भवान्विष्णुः सीता गौरी त्वमावृशिवः ॥ सीता स्वयं हि सावित्री त्वं वा ब्रह्मा चतुर्मुखः ॥५७॥ सीता शची त्व-
वानिंद्रः सीता स्वाहानलो भवान् ॥ सीता संहारिणी देवी यमरूपधरो सदाना ॥५८॥ सीता तु तामसी देवी निर्ऋतिस्त्वं
रघूत्तम ॥ सीता तु तार्गवी देवी वरुणस्त्वं जगत्पतिः ॥५९॥ सीता सदा गतिर्देवी जगत्प्राणः स्वयं प्रभो ॥ सीता हि
सर्वसंपत्तिः कुबेरस्त्वं सदादितः ॥६०॥ ऐश्वर्यज्ञानकोसाक्षादीशानस्त्वं महेश्वरः ॥ सीता तु रोहिणी देवी चन्द्रस्त्वं
सीता देवी च रुद्राणी त्वं वानीशो महाबलः ॥

धरो भवा
न्

लोकसौख्यदः ॥६१॥ सीतासंज्ञात्तवात्सूर्यः सीता रात्रिर्दिनं तथावान् ॥ सीतालु दक्षिणा देवी यज्ञमूर्तिर्निवान्वितो ॥६२॥
सीतात्वं चुक्तिसंगवती जोगस्त्वं पुरुषोत्तमवान् ॥ सीतेयं मुक्तिरमला मोक्षस्त्वमकुतो भयः ॥६३॥ सीता शक्तिर्जगद्धा
त्री शक्तिमांस्त्वं महेश्वरः ॥ सीता देवी महाकाली महाकालस्त्वमेव हि ॥६४॥ किमत्र बहुनोक्तेन राम त्वं ब्रह्म तत्परं
तद्विभूतिरियं सीता विश्वाकाराविर्भूतते ॥६५॥ स्त्रीलिङ्गं सर्वलोकेषु पत्नी सर्वं हि जानकी ॥ पुंनाम लाञ्छि
तं वस्तु यत्सर्वं त्वचान्वितं ॥६६॥ सर्वत्र सर्वदेहेषु सीता षड्गुणधारिणी ॥ तथा त्वमपि चैकान्तश्चिन्मूर्तिर्विश्वचेता
सकः ॥६७॥ स्त्रीपुंभावविहीनं त्वमेव परमं पदं ॥ यतो विरमन्ति वेदाश्च मनसा सह वागपि ॥६८॥ सत्यो नन्दस्त्व
मेवासि यत्र भेदो न विद्यते ॥ तवलीलाप्रपञ्चोयं तत्त्वं चाहमितित्रिधा ॥६९॥ सन्मात्रस्याद्वितीयस्य विस्तारेकं
स्य ते प्रभो ॥ शक्तिसत्त्वादिभेदोयं वस्तुतो नैव विद्यते ॥७०॥ स्व स्वातन्त्र्यात्तिसंदृष्टो वाशक्त्यादिरूपयति ॥ तज
ता मुक्तये स्यातां नामरूपे महेश्वर ॥७१॥ निराकारोपि साकारो भक्तानामनुकंपया ॥ स्वानंद एव रमसे स्व
च्छंदगतिरीश्वर ॥७२॥ त्वन्नामिचविधायैर्नां विश्रान्तिर्जनकात्मजा ॥ गोपय स्यात्मनात्मानं तारकं ब्रह्म राघव

ते ॥७३॥ यतो वाचो निवर्त्तंते मनसा सह दूरतः ॥ तत्वमेव परं ज्योति तमसः परमव्ययं ॥७४॥ त्वं वांशो हि हरिर्ब्रह्मा सर्वे
देवाश्च राघव ॥ जगत्सृष्ट्याद्यहं तस्माद् उमया सह वानयाः ॥७५॥ आवां राम जगत्स्या वा वयोश्च सुवी सदा ॥ त्वन्न
मजापिनी गौरी त्वन्नमत्रउपवान्नहं ॥७६॥ मुमुक्षोर्मणिकर्ण्यं वरद्धोद्दृक निवासिनः ॥ अहं दिक्षामितमंत्रे तारकं
ब्रह्मवाचकं ॥७७॥ श्रीराम राम रामेति ये तत्तारकमुच्यते ॥ अयस्त्वं जानकीनाथ परब्रह्मासि निश्चितं ॥७८॥ त्वन्मा
यामोहिताः सर्वे न त्वां जानंति तत्वतः ॥ त्वद्भक्तैव विजानंति ब्रह्मैकत्वमखंडितं ॥७९॥ विश्वत्राद्धस्य तेनामा विश्वे
शाद्याहि वाच कृतः नयापि मूलमंत्रस्ते क्रियैषा बीजमद्वयं ॥८०॥ तारादिर्मुक्तरूपे राम रमादिरपि मुक्तये ॥ वाग्भवा
दिश्च वाक्सिद्ध्यै मायादिरखिलेष्टदः ॥८१॥ अचिंत्यो यमहाबाहो मंत्रचिंतामणिर्विनो ॥ विहायेन विमूढाऽसा त
तद्ध्वे सध्यधावंति ॥८२॥ अग्नी षोमोऽजग धोनी बिंदु नादो हराःसमे ॥ तारकं तदसी तत्व परमात्मा निरंजनः ॥८३॥
तत्वत्र रूपमिदं गुह्यमेकीकृत्य स्वमूर्धनि ॥ स्वयं ज्योतिः प्रपश्यति पञ्चत्वानंनियंत्रते ॥८४॥ चीप्रियज्यो नीनि निति
घ मनसा मारुतेनवा ॥ योगिनस्ता प्रपद्यते स्वराजमम्मलं विष्णु ॥८५॥ रजोग्निर च्यवे रेफो विष्णुः सोमो

मर्त्यत्वे ॥ तयोर्मध्यगतो ब्रह्मात्वाकारो रविरुच्यते ॥८६॥ ज्योतींषि कल्पयित्वा त्वं त्रीण्याकाशे विभुः स्वयं ॥ ना
दोत्थितेः सन्मात्रं त्वामेव परमेश्वर ॥८७॥ मुख्यत्वादश्विनौ उक्त्वा तारकत्वान्महेश्वर ॥ त्वदंशे स्वीकृतं देवैरस्मा
त्तिर्नामितं त्रितिः ॥८८॥ त्यागवीर्यपुरा भूत्वा स्वीचक्रे नामते विधिः ॥ विष्णुरद्विशिरश्छित्त्वा त्वा स्वकरोत्सधुना पुनः ॥८९॥
संकर्षणास्तत्स्वाहं स्वीकरिष्यामि शाश्वतं ॥ एकमेव त्रिधोपात्तं सृष्टिस्थित्यंतहेतवे ॥९०॥ त्वत्तस्त्रयो यमब्र
ह्मा विष्णुरुद्रस्तथा ॥ त्वत्तो विनिर्गता भूयो वयं लीयेमहि त्वयि ॥९१॥ त्वमेव परमं गुह्यं त्वमेव परमं पदं ॥ त्वमेव पर
मं ब्रह्म त्वमेव शरणार्थिनः ॥९२॥ तत्त्वमसीति वेदांतमहावाक्योपपादितं ॥ निर्वक्तुमं त्वत्तत्वार्थमिति रामो नमोस्तु
ते ॥९३॥ उपसंहर कोपं ते विश्वात्मन्विश्वभावन ॥ त्वं गतिः सर्वलोकानां सचराचरगो महेश्वर ॥९४॥ कोसावकाल
संहारः क्रियते तव ताधुना ॥ सीतयाभिमितरक्षो विषये योत्करं तमः ॥९५॥ त्वत्कोपानलविप्लुष्टं जगदेतच्चराच
रं ॥ त्वद्दृष्ट्या मृतसेकेन पुनरुज्जीवयेश्वर ॥९६॥ त्वं पाहि नियुक्तः संहारे कालमूर्तिरहं प्रभो ॥ समयेतं करिष्यामि प्रसी
द दयानिधे ॥९७॥ श्रीभुकः ॥ इत्युक्तः शंभुना रामः प्रसादाभिमुखस्तदा ॥ उपसंहृत्य कोपाग्निं तमुवाचाश्रयाक

॥५॥

रा ५८

श्रीरामः॥ गौरीशाय त्वया प्रोक्तं तत्तथास्तु ममाज्ञया॥ शिवमस्तु समस्तेभ्यो लोकेभ्यो वृषभध्वज॥९९॥ स्तुतो हं यत्त्व
या शंभो स्तोत्रैर्वेदैश्च गोपितैः॥ संतुष्टः परया भक्त्या वरं दास्याम्यनुत्तमं॥१००॥ शंकरः॥ यदि प्रसन्नो भगवान्नाथ वि
मच्यासिचारिणीं त्वय्येवाविरतां देहि नातोन्यत्प्रार्थयाम्यहं॥१०१॥ श्रीप्रभुः॥ एवमस्त्विति तं वीक्ष्य प्रसन्नः करुणा
न्वितः॥ पूज्य पितेव यथा न्याय्यं वचनं चेदमब्रवीत्॥१०२॥ श्रीरामः॥ यस्तौति परया भक्त्या स्तोत्रेणानेन मानवः॥
स याति परमं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति॥१०३॥ रहस्यमन्यद्वक्ष्यामि तत्क्षणा नाम तु कृपया॥ येन स्मृतेन संग्रामे
शत्रूणां संक्षयो भवेत्॥१०४॥ यो सौ कालाग्निरुद्रस्तु न्मत्तश्चानुविनाशनः॥ मद्देशः सत्वमेवासि त्वमोघास्त्रं
भविष्यसि॥१०५॥ यत्र सा वाड्मये नैव शस्तस्त्वं पार्वतीपते॥ जप्तं तत्सदा ध्यात्वा मृत्योरपि विनाशकृत्॥१०६॥
अस्त्रं तु कवचाद्यैर्यन्नाशं च प्रणवाद्यं तु रः॥ मद्दामं च पदं युग्मा चतुर्जीवादिवार युगवदेत्॥१०७॥ घोरोपलक्षितं
शत्रुं तच्छेदेन विनिर्दिशेत्॥ झाकारं डुपरिष्टात्तु हनद्वंद्वं समुच्चरेत्॥१०८॥ यस्मात् दृष्टिपथं वयं द्विष

कृशि

इत्येतदुच्चरेत्तः एतन्महास्त्रं शत्रूणां मूर्ध्नि वज्रं पतिष्यति ॥१०॥ कालवज्रमिति ख्यातं तव स्नेहात्प्रकीर्ति-
तं ॥ येन शत्रून्तपान्मुक्तो मङ्गलैः सुखमेधते ॥११॥ श्रीशुक उवाच ॥ आथर्वणमिदं वाक्यं नरनारायणादृषी ॥
प्राप्य छेत्तां वसिष्ठाय सरयूतटवासिने ॥१२॥ लब्ध्वा त्रयमिदं जत्वा ऊरूपात्तद्दशाननः ॥ रवाहिरे राज्य सपु-
त्रैः स्तानः सिद्धिमवाप्नुयात् ॥१४॥ इति शिवमुखपद्मादुत्थितैः स्तोत्रमन्त्रैः प्रतिदिनमिह स्तुत्वा राममा-
राध्य मर्त्यैः । पततित्तिरपि डरापं प्राप्य धामाद्वितीयं निरवधि तवडुःखान्मुच्यते शीघ्रमेव ॥१५॥ छ ॥
इति श्रीमत्कर्कंडेय पुराणे निर्वाणखण्डे द्वात्रिंशत्तमोऽध्याये श्रीरामगीतायान्तर्गत सनवक्षुकसंवादे
प्रथमोऽध्यायः ॥१॥ छ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्थमीश्वरसावेन कीडतं परमेश्वरं । प्रतिलोमविलग्नैश्च
ल्लीडे रक्तिमण्डितं ॥१॥ वरं रूपमरूपं च दृष्ट्वा रामं हरिस्तदा ॥ उपाव प्रणतो नत्वा नत्वा स्तुत्वा पुनः कृताञ्जलिः ॥२॥

पद॥

ब्रह्मतर्कस्तवः

ब्रे॰त॰
१

॥ णसिद्धिः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अथ ब्रह्मतत्त्वैकवेद्यमनातिविस्तरं विवरणं क्रियते ॥ तत्र स्तोत्रप्रतिपाद्यसकला
र्थप्रतिज्ञापरो यमाद्यश्लोकः ॥ उच्चावचैरुपनिषद्वचनप्रकारैरुन्मीलितं श्रुतिगिरो हृदयं हरौऽथ्या यस्मादयं समुदितं य
मिनामुपास्यं तं ब्रह्मशंकरमेवाखिलं तकेयामः ॥ १ ॥ प्रशस्त सर्वोत्प्रकारैः शब्दैः प्रशस्तान्युपनिषद्वचनानि । कारणवाक्या
नि तानि हि ब्रह्मणा साधारणलक्षणभूतकारणत्वमुखेन ब्रह्म समर्थयन्ति ॥ ब्रह्मविषयत्वे विवादाभावस्ततया ब्रह्मपरो पु
वाक्येषु प्रकृष्टानि चो वा अनेकभेदानि कानि निर्विशेषसिकल्पप्रयं ब्रह्मतत्त्वप्रतिपादकानि सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्या
दीनि कानि कानिचित्सालनत्वप्रतिपादकानि एष भूताधिपतिरेष भूतपाल इत्यादीनि कानिचित्तस्मिन्न्त्रिलायकल
प्रतिपादकानि यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदन इत्यादीनि ॐ न्द्रतत्त्वमिति प्रयोगेनैव ब्रह्मणि न्यैव प्रविलय इत्यपि सिद्धं वि
ते कानिचित्स्वप्रतिष्ठामविवक्षितेतां सकीर्णा स्वाद्यः ॥ रिभोक्तापित्त्वप्रतिपादकानि एव ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो
लोकेभ्य उन्निनीषत एष एव साधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषत इत्यादीनि कानिचित्तदुत्पत्त्यनलवायुप्रभृतिसकलं नाम:
चेतनाचेतनसर्ववस्थितत्वप्रोतिश्रुक्रमतोर्ध्वं लललट ननतिर्यङ्गामनादित्यमाहुर्विशेषमवश्यीयकत्वप्रतिपादकानि
एतस्मिन्वाक्ये सर्वेशस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्य इत्यादीनि कानिचि

१

न्मोवकत्वान्नसंपादनद्वारामुक्तिप्रदत्वप्रतिपादकत्वमितियमेवैषवृणुतेतेनलभ्यस्तस्यैषआत्माविवृणुतेतनूंस्वामितिमादीनि एवंभू
तेःकारणत्वावसेत्तिषाशिवपदेवमानप्रतिपादकत्वपातद्विकास्यकेःप्रणीतेतिहासरूपेपञ्चेहणौपश्चेवकारणब्रह्मत्व
श्चपत्वादरंप्रतिपादितंब्रह्मभवानेवेतितर्कयामः मायेनिश्चिनुमहेसपपेः अत्रभावब्रह्मत्वेतिसामानाधिकरण्ये
नाशिवस्यपरब्रह्मभावस्तोत्रस्यप्रतिपाद्योमुख्योर्थइतिसूचितंतत्रतत्रसाधकोपन्यासेनबाधकोद्धारणेनचप्रति
पादनीयःतत्रसाधकान्तिरासेनस्वाभिः — — मानप्रतिष्ठापनमुपवृंहणमुखेनकरिष्यतइतिध्वनितोपपादेनमम्।चितं।भ
वामत्तेत्वमित्यस्मिंविहायभवानब्रह्मेत्युक्त्यापत्रशिवोवक्तृत्वत्वेननिर्णीतस्तत्रैतस्मिन्निरूपपदब्रह्मपदप्रयोगोयद्यपिसं
ब्रह्मविषयत्वेननिर्णीतं बृंतत्रनिर्णायकत्वेनशिवाभिधानस्तुल्युपन्यासस्वैदपणीयः।शिवपाब्रह्मभावप्रतिपादकश्रुतिस
नुग्राहकत्वेनप्रदर्शयिष्यतइत्यसपशर्थः।सुचितःनश्चिनुपरस्यनुस्तात्कर्णपामरसुत्माबाधकोद्धारसोपिन्यायैःप्रायप्रा
करिष्यतइत्येतत्सर्वंचतत्रतावत्प्रतिपादनीयार्थसाधकानुपनिषद्वचनानुपमस्यते।पञ्चलतत्रणानपांशुतिसंत्रे
सिद्धंतत्कारणत्वमनुमोदितंपाशिवाधेः अत्राश्ममोपनिषदादिपरस्मैहितानित्वप्येवैदिविचारेसिमसमर्पयति॥ २॥ ॥
यतोवाइमानिभूतानिजायंतेइत्यादिष्कसाब्रह्मलक्षणत्वासिद्धयत्संभृत्य — नद्धत्रमिवब्रह्मणोसाधारणंजगज्जन्मजी

प्र॰ त॰
२

वनाहरणात्त्वदिकारणात्वं नामतत्त्ववीर्शिकारणावायात्तनित्यपेवसमर्प्पयंतीति प्रतिज्ञा॥ तत्र हेतुगर्भविशेषणं॥ अंसा
श्रमोपनिषदा वोदितानीति श्वेताश्वतराणां मंत्रोपनिषदं साश्रमोपनिषद्व्यते अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच
सम्यगृषिसंघजुष्टमिति तत्रैव श्वेताश्वतरेणामहर्षिणा माश्रमिभ्य प्रोक्तत्वश्रवणात् इति तत्सामुपषत्सुपक्रमेए
वब्रह्मवादिनो वदंति किं कारणं ब्रह्म कुतः स्मा जाताजीवाम केन क्व च संप्रतिष्ठा॥ अधिष्ठिता केन सुखेतरेषु
वर्त्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थेति केषांचिद्ब्रह्मवादिनां महर्षीणां ब्रह्मजगत्कारणमभिप्रेत्य वदतां विशि
ष्टतत्त्वज्ञानानंतरं तन्निर्णयार्थं विचारप्रवृत्तिरुक्तौ तत्र किं कारणं ब्रह्मेति प्रथमामतः कारणो ब्रह्मणि संदेहो हृद्धिस — —
स्मजाताइत्यादिभिः पंचभिर्विकल्पैः स एव कारणविषयः संदेहः संदेह कार्याभूतज्जननजीवनादिप्रतियोगिभेदेन पंचधा
धाप्रपंचितः तत्र ब्रह्मविदोऽपि व्यवस्थोत्तपंचमे वाक्ये केनेत्यनुयोगः सुखदुःखेदृस्त्पादिवमुमुक्ष्वव्यवस्थाविशिष्टावत्स्था
दृपामुक्तिर्वाकेनेतितदर्थः आद्यव्याख्याने ब्रह्मविद इति विग्रहपन्नामेवपाख्यानसंबोधनं॥ द्वितीयव्याख्यानेष ॰ राम:
ष्ठीनन्वेवंविशेषविचारो निशालूवेन: ब्रह्मकारणमिसेत्ततस्येवासिद्धेः कार्याणामस्मकारणाकत्वप्रणाकारणाक १
त्वसद्भावोपपत्तेर्णास्त्रांशकाभिन्नासार्यं तेषामेव ब्रह्मकीयसंदेहपर्गिमसिद्धिप्रदर्शनार्थोनंतरमंत्रः कालस्वभावो नियतिर्यदृछा

भूतानि योनिः पुरुषेति चिंत्यं। संयोग एषां न त्वात्मभावादात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोरिति पदच्छेदः सकारणोकल्पपक्षः एवं सं
दिहानानां स्वतो निश्चेतुमशक्तानां ब्रह्मविद्याधिदेवतायागौर्याः प्रसादेन तन्निर्णयमिच्छतां तत्र गणार्थं तद्ध्यानस्मृतत्प्रसा
देन तत्कारणं ब्रह्म शिववपुरिति तेषां निर्णय आसीदित्यर्थं सत्यप्रदर्शनार्थं। ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मश
क्तिं स्वगुणैर्निगूढां यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः सा हि तु न्वरः संदर्भः तत्र स्वाग्नि
म मंत्रेषु क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः तस्मात्स्वैरागताश्रिवः विद्याधिकोनुदोमहर्षिः मायिनं तु महेश्वरमित्यादिश्वेताश्वते
तरे शिववपुः महेश्वरादिनामभिस्तत्र शिववपुर्जगत्कारणाय ब्रह्मसंप्रत्ययानि गणोत्तरेतिसमष्टिः एवं विशिष्टवपुर्जगत्कार
णपरब्रह्मरूपत्वनिर्णयोक्तिहारस्म वीतिकारणवादमानि शिवपरतानेपसाश्वेताश्वतरोपनिषदः साहि भ
तो मयर्वशिशिरवादिवचनान्यपि दृश्यन्ते। सर्वं हि मिदं ब्रह्म वि लुकेद्र अस्ते संप्रसन्नयते मदाशिताचोपयादितासहभूतेनेकारणा
कारणानां धाता ध्याता कारणं तुध्येयः सर्वैश्वर्यसंपन्नः सर्वेश्वरः शंभुराकाशमध्ये इत्यादीनि अथर्वशिरवादि
नुगृहीतेः श्वेताश्वतरोपनिषन्मंत्रैः प्रोक्तानि सप्तात्मब्रह्मादि नामापशब्दयुक्तानि सर्वाणि कारणवादमानि शिवमे
वजगत्कारणपरं ब्रह्मप्रतिपादयन्तीत्यर्थः अथ तत्र तत्र नीजो अमपरलेशं काम्य कनिरासार्थं यो रा

ब्र.सू.
३

।।लोकवचनमप्योपबृंहणप्रदर्शनार्थः श्लोकः। पुराणेषु शास्त्रं पुराणागिरीशोऽप्यनल्पाः त्वद्ब्रह्मनेतरदितिप्रतिपादयन्ति।।शकार्ययोर
क्षिणा तादेधिकैकरूपात्मलक्षणतीरपी शिवस्तवप्रानयंसः ३ ।। कूर्मपुराणेनावर्त्त किं कारणं ब्रह्मेत्यादिवचनानुपबृंहितानि ।। स
मेतसे ते महात्मानो मुनयो ब्रह्मवादिनः । वितेनिरे बहून् वादान्ना। तमविज्ञान संश्रयात् किमस्य जगतो मूलमात्मा वास्मा
मेवाहि ।। कोऽपि स्यात्सर्वभूतानां हेतुरीश्वर एव वा ।। इत्येवं ममानानां ध्यानकर्मो विलंबिनां ।। आविरासीन्महादेवी गौरी
गिरिवरात्मजा ।। दसारभ्यनितिहिता ।। सेय परमेशपत्न्यास्वंदत्ते रे देवमशेषहेतुं । यथ श्यंति शंभुकविमीशिणापुः दृहन्तं पुरुष
पुराणमिति ।। शिवपुराणेऽपि ।। मुमुक्षया पुरा केचिन्मुनयो ब्रह्मवादिनः । संशयाविष्टमनसो विमृशंति यथातथा ।। किं
कारणं कुतो जाता जीवामः केन वा वयं ।। क्व चास्माकं संप्रतिष्ठा वा क्वेता । केन वानयं ।। केन वर्तामहे शश्वत्सुखेष्वितरेषु
च वानिशं ।। अविलंघ्याद विश्वस्य व्यवस्था केन वा कृता ।। कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा नात्र युज्यते ।। भूतानि यो
निः पुरुषो योगी वैषां परोऽथवा ।। अचेतनत्वात्कालादेश्चेतनत्वेऽपि चात्मनः सुखदुःखाभिभूतत्वादनीशत्वाद्विचार्यते ।। ते
ध्यानयोगानुगता अपश्यन् शक्तिमैश्वरीं पाशविच्छेदिकां साक्षान्निगूढां स्वगुणैर्भृशं तयाविच्छिन्नपाशास्ते सर्वकारणकार
णं । शक्तिमंतं महादेवमपश्यन् हृदयेचक्षुषा ।। यः कारणान्यशेषाणि कालात्मयुक्तान्यपि ।। अप्रमेयो न पाशेनामास

राम:
३

कर्मैकोचित्तिष्ठतीत्याह ।। अथर्वशिरस्योपबृंहणमपि शिवपुराणे । यस्मात्सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रपूर्वकाः । सह भूतेन्द्रियैः
सर्वैः प्रथमं संप्रसूयते कारणानां च यो धाता ध्याता परमकारणं । न संप्रसूयतेऽन्यस्मात्कुतश्चन कदाचन ।। सर्वै-
श्वर्येण संपन्नो नाम्ना सर्वेश्वरः स्वयं । सर्वैर्मुमुक्षुभिर्ध्येयः शंभुराकाशमध्यगः इति अथर्वशिरः कैवलोपनिषदादी-
नामपि शिवैकान्तिककारणत्वबोधनादि ब्रह्मलिंगादिसमर्थकानामुपबृंहणान्यपि शिवपुराणादिषु द्रष्टव्यानि
।। एवं श्रुतिस्मृत्योर्थतत्त्वमनुलक्ष्य सेकल्पतया मल्लक्षितीनामपि च ऋग्विवले शिवपरत्वं प्रतिष्ठापयं ।। वनसिंहमाये
न हृदयमपि वलवत्तिसंज्ञिनि । शिवैकान्तिकमेव जगत्कारणायपर ब्रह्मभावं व्यवस्थापयन्तीमर्थः भवतोनुग्रहोऽपि देवतान्तरपु
राणेभ्यः प्राबल्यहेतुरनेनाऽऽदर्शितः प्रसिद्धा हि शिवपुराणानां भूयस्त्वं अष्टादशपुराणेषु दशभिर्गीयते
शिवा । चतुर्भिर्भगवान्विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा प्रकीर्तित इत्युक्तेपुराणसंख्यायां शैवलक्षणस्कांदलिंगादिस्य प्रथमसंख्यया
त्वं वनसिंह माययाऽसारस्यानुग्रामानुग्राहकभावापन्नाभ्यां श्रुतिबृंहणाभ्यां शिवस्य ब्रह्मभावसिद्धिर्दर्शि-
दर्शिना । अथ तस्मिन्निरूपये ब्रह्मपदप्रयोगे गतिसिद्धं दर्शयति । अहो पापनः स्वभावानिति हासलेधर्मास्मत्ते
विद्विपिनरूपकमारोपवानः ब्रह्मेतिशंकराणि शप्यदि श्यन्नलेतं ब्रह्मशाश्वतमिति प्रकटीचकारः महाभारते युधिष्ठि

ब्र.सू.
४

रोधर्ममयो महाद्रुमः स्कंधोर्जुनो भीमसेनोस्य शाखाः माद्रीसुतौ पुष्पफले समृद्धे मूलं कृष्णो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्चेति युधिष्ठिरस्य
वृक्षत्वरूपेण ब्रह्म मूलमिति व्यपदिशन् भगवान् व्यासः शिवः परं ब्रह्मेति स्पष्टीचकारेत्यर्थः ननु ब्रह्मपदं शिववाचि
कमिति नाद्यापि संप्रतिपन्नं अस्ति हि ब्रह्मणः प्रसिद्धिर्विष्णौ ब्राह्मणजातौ वेदे तपसि च तथा च हाद्दलाशंसमादे॥ विष्णुर्द्विजन
श्च विषमास्त एव कगरहीता वेदस्तपोपि वनं चेतनमध्यपोप्पं॥ वाच्याचेत स्यिति कुतिक्कचिद्दस्य हृत्तिर्मलत्वस्प
णावेशाविहनिर्दिशेकं॥ विष्णोर्वा स्वनराणां चरणश्च हरणाद्द्वतपमोरचेतनपोऽश्वेतनमध्यायाटोगीकारे प्राप
याटीवीबाधात्तनतेगां यहणायत्कं किन्तु तेभ्यो मेरुवक स्पचिद्धृतः स्थितो भलस्मेवराजभावोपगतः युधिष्ठिरस्य
तौ कारणमतस्य वन्नहराष्ट्रस्मिसर्थः तथाम तस्य शिव एवेति हृदयेन। ननु द्रोणाय योशिनाराय णाकृत्तशिन्लो
केरूपं जोत्तिः शब्दश्चाकाश वायुरीषः स्पर्शः सलिलं गंधनवी फालोध मौ ब्रह्म बभ्रासलभष्व— संभूताः स्या
कारणाचेदमितिः ब्रह्मशब्दस्य ब्राह्मणशब्दसमभिव्याहारोपि वेदपरत्वं दृष्टं तथेह किं न स्यादिति चेत् नाम न्न रूप
मोतिरिस्यांध चेतन समभिव्याहारात्तत्र अचेतनप्रापयपादाभावात् इह कमलात्तचेतनः शिव एव व्याख्यः ननु श्री
हृत्स्य सर्वविधस्य नायकेन युधिष्ठिरस्य स्थितिहेतुत्वमस्तु प्रसिद्धं ब्राह्मणानामपि जायाशिषा तद्धेतुत्वस्य मार्

राम:
४

स वर्मानिसनुपासाम देवयं॥ अनुध्यानेन जप्येन विधास्यमशिवं तवेति आरण्यप्रस्थितं युधिष्ठिरमनुजजनेनानुगृही
तमपि छत्त्वा ब्राह्मणानामेव वचनेन प्रसिद्धं न तथा शिवस्यानसपि द्धं अतः श्रीकृष्णस्य सततरूपकारकस्य विशेषणा
समर्थकत्तया ब्रह्मेति पर्योजनाय मिति मंदृशो कामपाकरोति॥ सांख्येन कृष्णः बतस्माहृगात्मसिद्धो आशीशुं सुखेन मु
खजातः वचलमीश। मलेकपालधरनिसमनुयहेरात्तन्मध्यपाठविषयः स्तद्दसित्वमेव॥ ६।१॥ प्रतिघातमनुयाद
कलंतरदुपाख्यानो वमासेन स्फुटा करोति॥ कैरासयर्वतानुरागमधवृत्तौ केलाशशैलमनिशन्तरद्ध्येव॥ सोमु
मिकादिषु चकारपांडवेषु सीनुग्रहत्वमाधिकं हितवप्रसिद्धं ७॥ आरण्यपर्वणि किराताजुनीयेसकलदेवासुराघवि
तानसकललोकभयंकरपाशुपतादिव्यास्त्रप्रदानेन शिवस्य पांडवानुग्राहकत्वं प्रसिद्धं द्रोणपर्वणि जयद्रथ व
धार्थं विज्ञातविस्मृतपाशुपतास्त्रसंधानप्रकारादि विशेषपरिज्ञानाय कृष्णार्जुनयोः कैलासगमनं तत्र शिव
प्रणिपातमस्तुलास्थितयोः॥ शिवनियोगे नाम तरसि स्थितौ धनंशौ गृहीत्वा शिवस्य पुरतः स्थापितवतोः शि
वनिपुक्तनीललोहितारुद्ध[illegible]नुःशास्त्र प्रदर्शनेन पाशुपतास्त्रसंधानविशेषपरिज्ञानं प्रतिपादितं॥ प
शुपतास्त्रलाभेनापि कृष्णार्जुनयोरुक्तं वेळ शल्यपर्वणि युधिष्ठिरं प्रति भगवता वर्णितं॥ अद्रोह्णापोदशाष्टो च

तदसोषांच भारत॥ ननु स्वस्यार्जुनस्नेहबलेन कृष्णेन दत्तान्यास एव ब्रह्मोपाशुपतास्त्रादिदिव्यानि प्राप्य शंकरात्॥ मत्समो म
द्विशिष्टो वास्तो भवति यादवः॥ द्रोणभीष्मकृपकर्णद्रोणपुत्रजयद्रथादीन्हंतुं शत्रुपातालकोटीनिमे वा द्विदितं द
म॥ सदेवासुरगंधर्वान्सयक्षोरगकिंनरान्॥ जित्वा लोकान्विजेतुं हि शक्तः किमुत मानुषान्॥ विधिना विहित
ब्रह्मास्त्रमयास्त्रचोदितोपि सन्॥ न च कारमति हंतुं कृतांतोऽबलवत्तरः॥ अर्जुनो हि महाबाहुर्मम तुल्यो महीपते॥ स
महेश्वरलब्धास्त्रः किं न कुर्याद्विभुः प्रभो॥ इति पाशुपतास्त्रमेव सर्वास्त्रप्रशमनशक्तमिति वासवीनास्त्रसमनमिति वा
भिप्रायेणास्य ब्राह्मणा प्राप्तुः शंकरादि सुक्तः॥ द्रोणायवेंतपेवशत्वं हि विधेशिवेन युद्धसमये कृतं वक्ष्य स्वरूपं प्रतिपादितं
॥ आश्वमेधिकपर्वणि तद्देवपुनरुक्तं माहात्म्यं भीमसेनेनार्जुनं प्रति स्मारितं॥ यो ह्य धर्मं च ध्रौ कृष्णे नार्जुनं प्रति स्मा
रितं सौप्तिकपर्वणि व्यपदसमये पाशुपतास्त्रशिवनियुक्तेन केनचित् तेन सदाशिवादागरिसंचिहतेन संरक्षितमि
ति वर्णितं॥ आदिपर्वणि पंचेंद्रोपाख्याने पंचेंद्राणां पांचाल्यां पुष्पाभिमानमुद्वर्त्य तत्रासुराकारानुपमकलदुष्टान्विय
वधं कृत्वा प्रसंगात् त्वमिति नियोग वचनेन न च सत्यतदीयजन्माप यो निसर्वकार्य धर्वरवृत्त्वमाविःकृतं॥ तदेतन्म
हेमत्रं संगृहीतं॥ कृत्वा शपेन्द्र पाप्यचिकं शिवमधिपुपाधिर शज्ञस्थितिहेतुत्वात्॥ ननु हि पाशुपतज्ञान सिद्धमेव कं

टतः प्रतिपारयति। प्रसन्नमेवमवतीति हन्ता कुहूतो सेनानतम्नु निहतोमद्य वत्समेनायुक्तो। किमेतत्तीतश्चापि पुष्टिश्छिराखे
मूलं वहन्मारिहमुष्टशूशाकमौली॥ ८॥ श्रातरुद्रियाध्यायो मग्रामे शात्र वान्तिघ्नतस्य रौद्रं विमलोरह॥ अथ्यत्तो लस्यपेधा
तरुरुषपावकप्रभाः वं लत्तेशूलमुद्यम्यपादृशाप्रतिपद्यते॥ तस्मां रक्षितिविशीर्यते शत्रवो पमहामते॥ यद्यो॥ नरुरु शतेभ
मितनवशूलं विमुचति॥ शूलाच्छूलमहस्रा रीतितिष्ठ समस्ते जसा॥ तेनभग्या न्तराम्स वीन्भमहग्रान्ममतेजनः तेनदाधानि
सेम्मानिपष्टस्तोनुदहीमह॥ भगवंतम माचक्ष्व कोवेसपुरुषोत्तमः श्रुलपाणिर्महानेक स्नातेजसाम ~ पन्निभरतिश्च र्तु
लस्य प्रश्रम ज्ञायतो नोप्रवंरं तेज्ञ साप्रभवं विमुं॥ मुवंनभूर्भुवंदे वेसवं लोकमहेश्वरं॥ ईशानमीश्वरं देवरुष्ठ वानामु
शकर शरणाप्राप्य कौतेयवरं मुवनेश्वरं तिसा श्रम प्रहस्मा निवास वेचनानि॥ सशिवस्तानतेजस्वी प्रसन्नो पाति ले
यत्तः तस्मिंश्च सोरेम हारौद्रं संग्रामे तोमहर्षणो॥ द्रोणकर्णकृपेषु प्रामहेष्वासैः प्रहारिभिः कर्ताः सेनानरः पार्थ म
नसापिप्रधर्षपेत॥ अनेदेवान्महेष्वासाहरुरुकन्महेष्वात्त॥ स्थातुमुत्सहते कश्चिन्न तस्मिन्नग्रतः स्थिते॥ तहिभत्त
समेतेन त्रिषुलोकेषु विद्यते॥ ग धेनाप्यहिंसंग्रामेतस्य क्रुद्धस्य शर्वः विमत्वाहत्तभुपिष्ठावे पतिच पत्तातिवा॥ तस्मिन्नम
ः प्रकुर्वाणा देवास्तिष्ठंतिवे दिवि॥ येचान्मेह तत्रवालोयेवस्वर्गजितोनरा॥ येभक्ता वरदं देवं शिवं रुद्रमुमापतिं॥ इहलो

ब्र॰सू॰
६

केमुखं प्राप्यते यान्ति परमां गतिं॥ नमः कुरु ध्वकौन्तेय तत्स्मेशान्ताय ठैस्मुदेसाबीनि॥ भीमसेनेनापं मर्थो द्रुपमेधोद्योगे युधिष्ठि
रं प्रति स्मारितः वयं च समर्वेत्तभक्ताः स चास्माकं प्रभुरिति॥ तेन्त्र मसाराद्रुपदा जंभप्राप्ताः कौरवनन्दन॥ कहीमिनां महाराज
मनसापि प्रधर्षयेत॥ सोराणां कर्णामुखे गुप्तोम हिमांसे ः महाशिमिः क्ष्मनेदेवानमहेष्वासा – वहूरूपान्महेष्वासान॥ तस्मै
व च प्रसादेन निहताः शत्रवः स्त्वयेति॥ एवमनेकयसलेषु प्रशि द्वाय्थे श्लोकेन माह लीलाः न नु मयैवते ते निहताः पू
र्वमेव निमित्तमात्रं भव तु सव्यसाचिन् इति सा वधारणा भगवद् वचनविस्रोपमुक्तो वमर्थं दसाङ्को माह॥ तक्रमयैव नि ह
ता। इत्ति शोरे गणा पत्ते वेत्तौ विजय यद्वप रं निरस्तः सा त्वंस शोरे पिपस्यवलेनव क्वेनेषामेह शक्नव पस्यक र्थनिरा
सः ९ पयैवन्त इत्येवकारेणा केवल मर्जुनएव याक्ते नीयः निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्निति वांचां शेषात् तत्रा शव प्र
सगा भावा चाकं च श्रीकृष्णस्य पार्थसारथ्यं कुर्वतमप्रतनी – सत्त्वापान्निवारणमपि विव प्रसादवला धानं तो णाय वेगिा
वर्तितं॥ नत्राह शेणा वधानं तां कृष्ण – न भयोरानि क्लोधेन यातः क्लोशय येत यारि दृश्यमानसुकृष्णे ज्वेनमकलप
रं पर्थ्यैनमभस्मीकुराणमर्ई शान्त्रस्य समाप्नेपात्रेप्रयुक्तेनेन चास्तु सतत येव सगान्ता श्ववर्ष्येसर्वस्मिन्नर्जुनेसैमभस्म
सात्कृतेतन्मध्यलग्नौ कृष्णार्जुनावपि तथैवनातावसञ्ज्ञासा प्रः सर्वेषाममण्मेयानिष्फ्रपेजाते तदस्य शासनं तारं प

राम॰
६

पापर्वैरयेनभ्राजमानोकृष्णार्जुनौदृष्ट्वाचिंताशोकपरीतांधिकस्यास्तु महात्मा शास्त्रमिष्ठोतिरथ्याद वारूत्वरराजित्स्वदत्तं
।पृच्छयातत्रसमागतेसेरव्यामेदृष्टनममविवाघ।नासुरमरराणांधर्वानपिशाचानराक्षसाः ननागयक्षपतगानमनु
ष्याः कथंचना।उत्सहंतेमयाकर्तुमितदृक्त्वमयेरितां।।तदिमांकेवलांहंतारणकामहौहिताज्वलत्त॥कथमानुष
धर्माणौनाधहीत्केशवार्जुनावितिपृष्टवंतमपृथ्वसभांतप्रतिवेदव्यासेन॥महांतमेतमर्थंमायत्वंपृच्छसिसंशया
त।।तत्तेहंसंप्रवक्ष्यामिसमाधायमनुःशृणु॥योसौनारायणोदेवःपूर्वेषामपिपूर्वजः आदिदेवोजगन्नाथोलो
ककर्तास्वयंप्रभुः आद्यःसर्वस्यलोकस्यअनादिनिधनाच्युतः व्याकुर्वंतेयस्यतत्वंश्रुतयोमुनयश्चह॥अ
जोजप्यः सर्वभूतेर्मनसापिजगत्पतिः तस्मादिमंजेतुमिच्छत्रज्ञानमसावृतः॥माशुचः पुरुषव्याघ्रविहितद्व
दिहार्जुनमितिकृष्णार्जुनयोर्जेतुमशक्त्वमुत्कातदनंतरसविशेषंतत्रकारणमुक्तंनारायणस्यशंभुतेन
वर्षाणांषष्टिसहस्राणिषष्टिंशतानिवमेनाकेतपस्तप्त्वापुनर्द्वितीयवांचतपस्तप्त्वाततः कृतपसंनिधान
शिवंवरदंधातुत्वामक्तोहिमांभजमानंभजस्वेतिप्रार्थनापूर्वकामितादुर्लभावरवोवराः प्राप्ताः येचवरास्तस्मै
शिवेनमत्प्रसादात्मनुष्येषुदेवगंधर्वयोनिषु॥अप्रमेयबलात्माचनाशधारणभविष्यसि॥नचत्वांप्रतिहिष्यंतिदे

त्र स्त· ७

वासुरमहोरगाः॥ नापिशाचा गंधर्वा न न राक्षसचराक्षसाः न सुपर्णाः तथा नागा न विष्वाविष्वयोनयः न कश्चित्स्त्रोचदेवो
पिसमरेषु विजेष्यति॥ न च शस्त्रेणा नाग्निना नान च वारिणा॥ नार्द्रेण च शुष्केणा स्थाणु नाश्मा वृक्षेणा वा न हस्तेन
च पादेन न काष्ठेन न लोष्ठुना॥ कश्चित्तव पूनुजः कर्त्ता मत्प्रसादादेव शूलिनः स एव देवः अप्रतिमाय यामी द
यन् जगत॥ तस्यैव तपसा जातो नरो नाम महामुनिः तुल्यस्तेनैन्द्रदेवेन तं जानीह्यर्जुनं सदेतिच स एव नारायणः
कृष्णरूपेण भावितार्थ इति नस्यैव तपसा तत्तुल्यमहिमतां प्राप्तो नरोप्यर्जुनरूपेणावतीर्णा इति चोपदिष्टं॥ अत्र
कृष्णार्जुनयोरणः कृष्णरूपेणावतीर्णा इति तस्यैव तपसा तत्तुल्यमहिमतां प्राप्तो नरोप्यर्जुनरूपेणावतीर्णा इ
ति चोपदिष्टं — कृष्णार्जुनयोराग्नेयास्त्रान्निभूतलो नाग्निना न च वारिणो सत्त्रशिववरदानं कारणमिति
स्पष्टमेवोक्तं॥ सौप्तिकपर्वणि॥ वकृष्णनारायणप्रीतेन शिवेन कृष्णकृतपांडवसहायकनिर्वाहितपांडवशि
विररक्षणं कारितमिति वर्णितं॥ तत्र तैवमुक्तं अश्वत्थाम्नादुर्योधनवधानं — — — द्वेनपांडवपांचा
लसाहतस्य कलयापांडवशिविरसंहाय कामिष्ठ इतिसंकल्पात्रौतदोपशिविरद्वारं गते नमहद्भूतं मति भपक
रं रोमहर्षकारं सहस्रलनयनं दृष्ट्वा॥ तत्राऽश्वत्थाम्ना विसृष्टानि सर्वाण्यस्त्राणि आयुधानि च तेन तानि मीर्णानि तत

राम ७

नामत्वेनासिद्धस्य ए ४ श ७ स्य कांचित्य छे रूपांते छ नरत्यार्हेत त्साधनेर घंतराद्राव। पिल हराण्याप्रह। त्तेरत्सीवित। त्रेरी
हेरत्यचरितार्थस्यर घंतरारोह ए ४ श ७ प्रवृत्ते निमित्तप्रतिपादन परस्यापो। वाकृत्वियमाच्छी आस्यं वासुः ए छे व्यवर्तते
देश्नोतार्प्यवाद्रस्यैवान्यथाप्यासिद्धत्वेनानन्यथासिद्धाभिधानकोशस्य सारि वत्कृ सशब्देयोपपार चीपप्रयोगा। विष
ये ए त्वपरकल्पकल्पापोराणात्वा नहि स्तोत्रनामत्वेनासिद्धस्य ए ४ श ७ स्य घंतराद्वावयिलहराणायोपिप्रहृत्ति नि
मित्तप्रातियास्व परोर्थवः रो। स्तोसेतातताने त्रापिशब्दं घंतरसुपयत्ते। भावना जे। मनिनैव सप्त म त्तीयां ते ए छे
रूपनिषेध नरत्वप्रह ए ४ श ७ माहेतु ~ अपरः र घंतराद्विपरो वेति विचारे कर्मणाः ए ४ श ७ः स्याभ्रप्याम्नतो पदेशा
दिति सर्वेप ह्यस्त्रेरा ए ७ ~ ~ परे शब्दामाम्यात् स्तोत्रक्रियापरत्वमिति स्तोत्रपरत्वस्योत्सर्गिकत्वकथनेन सि
द्धांताभिधानोपदेशाद्वाविप्रतिषेधात् इत्यवध ए ४ श ७ स्यादिति स्तोत्रयपरत्वेनुपपत्सुपन्यासस्त्ववंरे घंतरा
दिपरत्वव्यवस्थापनेन वतन्त्रल हराणायाः सुष्टीकाररणात् भाष्यकारादिभिश्च सर्वैस्तत्रैकमत्येनत्व हराणा
व्यवहारात् ए तेन तथा पुरुषशब्दो यं वासुदेवेव। तच्छिते। तविनापुंडरीकाहं कोना। पुरुषरा ए भा छ भगवा निति
शब्दो यं तथासुरुषपरस्यापा॥ निरूपाधीचवक्तेति तेनासुरदेवेस्नातनेः ब्रह्माद्याः सकलदेवाय क्षगंधर्वकिन्नराः॥

तेसर्वेपुरुषांशत्वादुच्यंतेपुरुषाइतीत्याह।निपरोहाहृतानिपुरुषशब्दस्यविस्तवसाधारणेपौत्साणिकल्पनेतियाह्नरुधा
यायन्त्रानिर्धारणा।शोकवचनान्नेत्यव्रवलंबप्रत्ययस्थानम।पिरिरस्त॥सर्वस्यप्रतिपन्नापा।विशेषेणासमासमासमशक्ते
दुर्वारत्वेनासाधारणायायोगात्अप्रशब्दोवाऽन्यमोन्दिबन्धः।प्रशंसायामेवाद्वस्यसाधारणयेनगवाश्वानांप्रभुत्वो।किं
वहुश्रुतवचनानांस्वातंत्र्यादित्पुरुषधर्मयोःकेवलेनप्रशंसापरत्वोपपत्तेःअन्यथापुरुषत्वस्यापिमोक्षेवघसाधा
रणायापत्तेः।सएववासुदेवोयंपुरुषःप्रोच्यतेवुधैःप्रकृतिस्पशरीरे।हित्वात्स्वातंत्र्यादेनवादपिसएववासुदे
वोयंसाक्षात्पुरुषउच्यते।स्त्रीप्रायमितरत्सर्वंजगत्ब्रह्मपुरोगमामितितात्पर्यंहोयसुराणावचनेनतदसाधा
रणप्रवचनानांप्रशंसापरत्वस्यस्फुटीकरणाच्चतस्मात्पुरुषशब्दस्यविष्णुविसाधारणप्रयोगानिर्वचना
साधारणप्रवचनैर्विशिष्यशक्तेः।यदिस्यात्तदापुरुषस्यविप्रसहस्राद्दस्यमहादेवस्यधीमहिपुरुषं
रुक्मवर्णंतमीशानंपुरुषंदेवमीड्यमित्यादिश्रुतिषुशूद्रःयाज्ञवल्क्यनाकेनइतिप्रसक्तस्यपुंसांनतुपुरुषःस्त्री
मानज्ञानगम्योनचान्यथेतिलिंगेचाशिवेतस्यफलत्वादात्मसप्रदःफलयातिःपुरुषोजायतेत्यादिश्रुतिषु
नरायणातिब्रह्मांडपुराणेचसंहारेरुद्रेअंगुष्ठमात्रःपुरुषोंगुष्ठंचसमाश्रितइत्यादौपिंडांडमलोयुक्तसमाश्र

राम

पत्तालिंगोपस्थापि ते षां सूक्ष्मलयभूताधारत्वेकत्वात् सिनिरूपत्वाच्चित्र हृदये यत्पुरुषे रागहविषेत्यादिश्रुतिसुत । द्विरूपः
स पुरुषो लोके च प्रत्येतिक्षीर्णते इति मनुस्मृतेश्च वस्त्वन्निश्चयप्रयोगात् यस्मात्सर्वमनुशेते वतस्मात्पुरुष उच्यत इति लिं
गे शिवनाम निर्वचनप्रस्तावे भि वेचनाद्देहान्तेषु पञ्चकोशपुरुषं व्याप्य स्थितं शेते इति साभियुक्तः । शिवस्यैव देहान्तेषु पुरु
षत्वेनैनम तिपादितयाभिधानात् स पत्येवास्मात्सर्वान्पाप्मन अनुषत्र स्मात्पुरुष इति बृहदारण्यके ब्रह्मनामत्वेन नि
र्वचनात् सर्वेशश्च प्रथमः स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तते इति अनेकपुराणेषु तन्नामत्वेना
नुशासनात् पुरुषो नाम सम्पूर्णः शिवः स त्वादिलिङ्गः । सांवमष्टिन्धरो नात्र्योरुज्जो विश्वरूपोपि वेति स्कान्दे ब्रह्मगीता
सु शिवे साधारणप्रतिपादनाच्चान्यत्रापि स्यात्तस्माद्देकधा अनेकधा वा शक्तीनां साधारणत्वान्न पुरुषशब्दात्साद
वनी विशेषनिर्णयो युक्तः परिहृततत्त्वनिर्णयः स्यात्तदायणषां तरादिषु हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पु
रुषो दृश्यते इत्यादौ वमस्ते पुरुषः स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽम
ध्य आत्मनि तिष्ठति । तेष्वपि तेनोन्तनत एव परमेव ब्रह्मपरत्वं सिद्धं नत्स्य हमेपरिदेशान् अंतरुपपत्तेः अदृश्य
त्वादिगुणको धर्मोक्तेः ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः शब्दादेव प्रमितः इति निर्विचारणीयमन्त्रांतर्भाव्यव्यपदेशः स्यात् के

विहृतसंभसमर्थनेवाधर्मोपदेशादित्यादिना । लिंगैः च ब्रह्मपरत्वनिर्णयोः सूत्रानतः स्यात्नप्रबलक्षणतिसन्निधावेतासुपेक्ष्य
लिंगोपन्यासस्यात्यन्तं चितत्वात्परमतर्ज्झतिकर्मस्यपरमात्मानिरूपा । धिकरणानामतत्वात् इव्यपदेशादिति ते
व्याख्यातम् तथोन्याधिकरणस्य सूत्रेरमि वदिव्योघमन्त्रैरतिमं चार्थः पुरुषोपिविषयः ईशतीति कर्मा । धि
करणस्य च व्याप्यतिकर्मैव ई शतिकर्मापि । पष्ठ्यांगुष्ठाधिकरणस्य त्रस्यं सूत्रं अंगुष्ठप्रमितः परमात्मापुरुष
इतितद्भिधानशब्दादित्यर्थो वर्णोऽपि तु शब्दः । तथाप्युक्तं व्याघेस्तस्यासाधारण्यं समंचानेनमेवत्याद्देः श
ब्दादीशानशब्दादित्येवं व्याख्यातं परमाभाष्यकृता । पर्ई शाभिशानोऽमतं तमन्यस्येति परमात्मवाचिशब्दादित्ये
वं व्याख्यातं परभाष्यव्याख्यानेष्युक्तं नीशानशब्दस्य वशष्टशष्टेन वैवक्षितत्वादिति । किंचतन्मते स्वष्ट
स्रष्टिः जीवकर्तृकेति सर्वप्रोपमर्दनेन परकर्तृकेति निर्णयार्थं प्रवृत्तसंध्येस्रष्टिरित्याधिकरणोरणो
निर्मातारं चैकरतिसूत्रव्याख्यानेपरएतेषु सुसेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण इति वाक्यमुदाहृत्य
सर्वप्रोपपादनेकृतं रण्यसंतमसं बद्धस्योत । नाहि सिद्धांतोपपत्यादिष्वेवक्षणतिः सर्वप्रोपपादितीभवति
ननु वैश्वानराधिकरणेशब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानाच्चेनेति वेन्नतथा दृष्ट्युपदेशादसंभवात्पुरुषमपि चैनम

रा०प
२

धीयत इति स्मृतेः स एषो। निर्वैश्वानरो य स्तु रूष इति पुरुषं कस्या वैश्वानरस्य परमात्मत्वं निराणीतं सस्व।
न तत्र पुरुषशब्दो ब्रह्मरूपसाधारण इति तत्तो। निर्णीयो। भिमतः तथा स स्वत्रे व क्रियमाणाया: पुरुषीतः
प्रतिष्ठितत्वलिंगेन वैश्वानरस्य जाठरत्वेनाकापानिरालंबनत्वायातात किंत्वाम्यादिशश्च पुरुषात प्रतिष्ठितत्वा
दिलिंगाः स जाठर इति शंकितत स्वत्रे लोकशरीरत्वासंभवात न स ज्ञाठर इसुक्त्वा तान्निराकरणाय ह्येतदंतरमुपन्य
स्तं पुरुषमपीत्यादिना चेतनवाचि पुरुषशब्दश्च वृत्तरनाचेतनो जाठरः स इति तदभिप्रायः सत्वप्रधान
निराकरणायोयम्यस्त्रेर्ह्नतिलिंगावस्त्रर्वचेतन न साधारणपापिशं कपयजपहोतरव्यावर्तनेन भ्रमत्वात
युक्त एव न नव न तस्य वनं देवताभ्र तं वेत्येन तस्यात्रो लेहेतु परामर्शपतेर्न वाग्याभिमानि देवतात्वमपि तस्य
निराकृतं तास संतत्रात एव ससंभवादिति हेतुमात्र परामर्शपने विभक्तेकरूप्यात प्रजापतिर्वरुणाया भ्व
मन यस्यस्वादेवतामा छेदिसूत्र स इत्यनेन व प्रजापतिरूभयपरामर्शे वाभ्र तत्व निराकरणमात्राचापि नी
पुरुषकातिरस्कभागावसादेति लोखिते पुरुषविधमपि चेनमधीयत इति पाठांतरे तु न कोपि शंकालेश इति अ
लं प्रपंचेन। एवं लो। के क वैदिकानेकवस्तु साधारण्यात श्रीसदाशिवमस्त्तौ मिति मुखं वर्णभिः प्रासिद्धाशिव

पि सर्वेश्वरो। विश्वरसम्भावात तस्य विश्वरूपविग्रहस्य। पिता दृशस्य पाद्यादिषु प्रतिपादना च न सर्वेश्वरो। बलि
गा दृशि विनिरीक्षप्रत्याशा च्चापि त्वगीतासु वासुदेवेन यत्सार्थाय प्रदर्शितं रूपं तत्त्वं शैवमेव प्रतीयते। दृशीया
मास पार्थाय परमं रूपमैश्वरमिति तत्रैव तत्स्वैश्वर्यत्वकीर्तनात तद्रूपमास्थितेभक्तस्मै न मम पैवेते निहताः
सर्वमिव तामित्रमाचं भवस्य साचोन्नीति विपत्तारां प्रस्तहनलात प्रागेव स्ववीर्यप्रभावा निहतत्वम
पवरार्थसमयीनां रस्वरूपमास्थितेनमो हय धर्मेषु पार्थ प्रत्येव। निहतास्तेन एवं वहतवानापि वैरि हन्ता च प्र
पंमेयपमेयप्रभावतं रेवं देवमुमापतिं। भजस्व निःस्पृह पत्नो। विश्वेशं हरमव्ययमिति। तेषां। शैववीर्यप्रभा
व निहतत्वोपदेशेन तस्य रूपस्य शैवत्वस्य स्वीकारः॥ च कथं कृष्णेन शैवं रूपमात्मीयत्वयाप्रदर्शितमिति
संगच्छतइति चेन्नाकोभावः किंभेदान्नसंगच्छत इति नैतद्युक्तं लोके गदधीचेन महर्षिणा शैवं रूपं योगप्रभा
वात्प्रदर्शितमिति प्रतिपादनात् दृष्टा पीदधीचदृष्टामिते च हुः पश्यमेयोगमैश्वरमिति वचनाज्जस्य चपे
गप्रभावादेव प्रादर्शितमिति कल्पनोपपत्तेः। वस्तुतस्त्वामेदस्यैव वैदिकमर्यादा प्राप्तत्वात। गौरीशजापपा
र्वत्येव भेदाद्दर्शैश्वरं रूपमात्मीयत्वयाकृष्णेन प्रदर्शितमित्येव संगच्छते नतराः न हि स्वकीयमेव रूपं तरं प्रदर्शि

राम
३

नामितिकल्पनेकाचिद्दनुपपत्तिः। तथा सतितस्याद्यैवेश्वरूपलक्षकल्पनेष्वसंगातिताद्दवस्थापत्तेः। कृष्णस्यतत्र
शेवरूपप्रदर्शनेकाप्रसक्तेरितिचेन्नैवंवैश्वरूपप्रदर्शनेयाप्रसक्तेःशेवतथाहिप्राक्तनप्रबंधेनकृष्णस्यसकल
स्याश्चर्यहारादिस्वातंत्र्यलक्षणमहिमजातंतन्मुखादवधारितंवतद्दमंविवस्वतेयोगमित्यप्यावेश्वरंभवतो
जन्मेत्यादिप्रश्नोत्तरसामर्थ्येनसर्वमेतन्महिमजातंकृष्णेनस्वस्यकिंचिद्दृशांदर्शितान्तरहूपासिद्धवदनूद्यतदभिप्रा
येणोच्यतइतितिनि। भवितव्यतःपार्थस्यप्रभवाप्ययौहिभूतानांश्रुतौविस्तरशोमया। त्वत्तःकमलपत्राक्षमाहात्म्य
मपिचाव्ययं। एवमेतद्यथात्थत्वमात्मानंपरमेश्वर। द्रष्टुमिच्छामितेरूपमैश्वरंपुरुषोत्तम। इतितद्दीयदिव्यरूप
प्राप्तिनेहिविश्वरूपप्रदर्शनेकारणंतथाचयदेवतस्यसर्वैश्वर्यशालित्वंवाचिकमात्रंरूपंतदेवतस्मैप्रदर्शनी
यमितितिशेवस्यैवरूपस्यतथात्वमतत्वान्नैवभक्तवत्सलोभगवान्वासुदेवःपार्थदीयदिदितिकिंनसंगच्छतेयदित्व
जानंतिमांमूढामानुषींतनुमाश्रितं। परंभावमजानंतोममभूतमहेश्वरमित्यादिप्राचीनहृदयस्वचनस्यमहेश्वरा
दिशब्दश्रवणाद्दिद्म्हगीतार्थविचारेवहूनामाराणामकजातावैश्वरमैवकृष्णस्यमलभूतपररूपमितितिविशेष्यापिनि
।भिवसद्द्रष्टुमिच्छामितेरूपमैश्वरंपुरुषोत्तमेतितत्प्रदर्शनेपार्थःप्रार्थयतेतिकल्प्यतेतदानैवाचकांक्षिदनुपपादनीय

लेशः तदेवं ज्ञानोपवर्णिता विश्वरूपविग्रहस्यापि शिवत्वमतीतेः कथमपि नोत्क्रान्तौ न विष्णुपरत्वाभिरायिः यातु तस्य हेतुः स्य
सादिस्फूर्तिरूपहेतुतासाम्राधिदैविकाध्यात्मिकभेदभिन्नाम् त्रिव्लरूपवाघाकाशरसभूतव्यष्टिसमष्ट्यात्मककरणरूप
विष्टपवासनाभेदप्रतिपादनपरतयास्तोयपपाभ्नि कंभगकस्यादेर्हृदहरण यक्रमाघेयाख्यातेति न तयामल्पवस्था
नं सावकाशं परामिमनार्थेपि पुरुषो नारायणादस्तत्र न निर्णायकं यथा पामः । वस्तुतस्तु श्रयया वसानेस्पच
तुर्थ्यद्भमा चासास देवरणाति सर्ववर्णालिंग्यानार्थ मद्भमानां गुणत्वेने दुष्कृत न ततदेवतागुणत्वेनेति न तेनत दि
वताविशेषानिर्णयश्चो घावकाशः सर्ववर्णात्वमुक्तं स्यादिति मायोपहिते महेश्वर एवोपक्रम पर्यवसाने तस्माददुदाहृत
स्फूर्तिलिंगयोः साधारणत्वादनिरगुतार्थस्योपक्रमस्य संदिग्धेतु वाक्यशेषादिति न्यायेनाशिवादिशब्दैर्वीणार्थे
नोपहारेणोवार्थनिर्णयो युक्तः । पत्नुतेषामपि विस्तुवा विस्वेशाकिंनततना वत्र त्रप्रयोगमात्राद्दस्तत्रोप्युदापने
नीपितत्राम स्पुपरिगणनात्कोशेषु दर्शनात सार्वाम्याभिप्रायेण वा पाभि नामा । निगौणानी स्युपक्रमेनन्म
ललिंग समवायास्मतरेण नाम्नां गौणत्वोत्पाकृतुपरश्येनादि नाम वह्लीनां नामत्वाभिप्रायेण वानेः तसषम
ध्येऽत्रनेकदेवतां तरनाम याणिन दर्शनेन तस्पतद्यान्विवेमा धारायाभावातान्यथाभारतेलेगादिस्मृरी

णाद्यादिताः शिवनामसहस्रेष्वनंतरं तावि(ष्णु)नामा संभवतारानामानि तत्र गोविंद यानि लोके महांति वातान्येवम
मनापानि नात्र कार्या विचारणा इति हरिवंशे कैलासयात्रायां शिववचनेन सर्वेषां विष्णुनाम्नां त्वेषां चोक्तना
म्नां हिमकस्नाम्ना घनसारनामत्ववच्छिवनामत्वस्यापि स्वच्छकाचिह्नपिनाम्नां विष्णुपरत्वानिर्णयो न स्यात् । किं चाशि
वं प्रस्तुतस्य सर्वाणीह वा एतस्य नामधेयानीत्यात्मत्वापनस्मरणात् अभिधानस्य कल्पावस्थान्तरनिरोध एव तु प्रोक्तं
तस्मादुदाहृतराक्षनां कोशे षष्ठीशिवं नाम सुषुप्तिस्थानास्त्वेलोकिकवैदिकव्यवहारैकमत्यात् च तन्नामत्वनिश्चयेव्य
वास्थितार्थोयसंहारानुरोधेन उपक्रमे दृमात्रावाच्यत्वेन प्रतिपन्नः पुरुषः शिव एवेति उपक्रमत एव तस्यार्ध
मात्रावाच्यत्वप्रतिपादितेः शिवधर्मोत्तरे अप्येवमप्रकारेण ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः क्रमात्मात्राः समुद्दि
ष्टास्तत्परश्चार्धमात्रया । भावनामात्रागम्यत्वाद्विचिन्त्यः परमः शिवः इति वायुसंहितायामपि प्रणवमात्रत्रय
स्य देवगुणमूर्तित्रयविभागं प्रदर्श्यानंतरमभिहितं एवं तिसृभिरेवैतन्मात्राभिराविर्लं त्रिधाप्यभिधापापि
वात्मानं बोधयत्यर्धमात्रया । तिभिरेवसूपक्रम्यमवलंब्य पत्येवस्थानं निराकृतं कारणं तु ध्येयपरत्वप्रबो
हितं ततो हानं स्येति अवश्यं भावात् अभ्यासः साभिप्रेनीनोमाप्यस्थान धर्मः स्यादिति सन्त्रात्रिः प्रथमामन्वा

हविरुक्तगानेतिप्रथमोत्तमशब्दयोः प्रथमोपस्थितप्राथम्यादिस्थानातिक्रमेण तदुपलक्षितप्रायोवानीयास्य
विशेषपरत्वस्यैवाग्निकारणशब्दासाम्प्रथमोपस्थितकारणत्वधर्मातिक्रमेणानुपलक्षितवहनदेवताविशेषप
रत्वाभावात्कारणत्वमात्रपरत्वस्थितौ तस्य प्रतियोगिसापेक्षार्थस्य सहस्रं देयमयोमितं देयमित्यत्राप
रिमितशब्दस्य बहुत्वार्थस्य सात्रे हितस्य दृष्टापेक्षत्ववत्सन्निधुपवर्णितिका भावानां ब्रह्मविष्णुरु
द्रादीनां कारणपर्यवसानमत अस्य विष्णुरुद्रशब्दैः स्वरसतः प्रतीयमानानां गुणानां स्थितानां तत्रपाणां कारणत्वेन
ब्रह्मत्वं तदाऽपि शिवास्यास्य प्रतिपादनादर्शनात्ताकथं चेत्सर्वकारणत्वादिमन्तियादनां तन्मौविनतत्रतान्तिस्थुप
गमेदृहेव ब्रह्मादीनामस्य सुत्रमंतर्भाविन सिद्धस्य तत्कारण सामान्यस्यसत्वात्समनंतरवाक्यसिद्धस्यैवानुवा
दसंभवे नब्रह्मस्वंतरस्तरवनिरीहरणायोगात् ध्यापीतेशानमीतिध्येयविशेषस्यप्रागेवनिर्धारितत्वेनसा
यपत्रिकं पुनस्तदृष्टेपि सहारवरो स्मिन्वाक्ये ध्यानविषयपरस्य देवतान्तरविषयत्वकल्पनस्यासंतानुभवि
तवातत्कथं चिद्रस्येववाक्यस्य ध्येयविशेषनिर्धारणपरत्वकल्पने विसमानाधिकृतशम्भ्वादिपदस्वारस्या राम
तम्भवितोधायसमनंतरवाक्यसिद्धकारणानुवादस्यैवयुक्तत्वाम्युदये शिवादेवहुत्वस्यैवसामर्थ्यासिद्धस्यापा ५

तुवाऽस्संभवाच्च उपसंहृतत्स्कस्यार्थकथनप्रस्तावोपवर्णितेन पामर्थ्यासिद्ध शिवस्वरूपेणाव॥ ॥मितेस्समनंतरवाक्य
सिद्धमेवकारणमिहकारणशब्देनाऽन्वयतेनष्क्रसंतरे।सिद्धमिति॥१६॥ किंचयाऽदिकारणमन्यान्पश्रुतिसिद्धमन्व
यतेन सर्वं वाक्यसामर्थ्यपरिप्राप्तामितिगम्यतेनहःतथापिनमंदट्टष्टीनांसफलापप्रसवःस्यादितिःस्कसंतरे।शिवस्यैवकारणा
त्वमववास्थितेरित्याशयेनाह॥ ।जिज्ञासूनी शौनेवप्रभवनरपतिब्रह्मजातानिदानंनि।म्विस्सत्वपयाविमृश्यते।किंनुत
दितिमहर्षिभ्याऽहस्पाणत्वामितितिमतिराप्सीद्यमवताऽस्तीतित्वाहश्वेताश्वतरनिाम्नांतःशीवपरः॥१७॥ श्वेताश्वत
राणांमंत्रोपनिषदुपक्रमे ब्रह्मवादिनो वदंतीति किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता जीवाम केन क्व च संप्रतिष्ठा अधिष्ठि
ताः केन सुखेतरेषु वर्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थामिति केषांचि द्ब्रह्मवादिनां मरीरांग्रहरजगन्मूलकारणा। येतावत्किमेव
नवंतोकारणम्हंते ब्रह्मकोऽस्वइति विशिष्याचुच्छमानानांकारणंब्रह्म।कोऽपि सादिरूपानसंशयानप्रहण्यिये:कारणानि
नि।रविलानितानिकालात्मसुक्तान्याधितिष्ठत्येकस्तपाऽस्यद्दारंप्रधानममृताक्षरंहरःक्षरात्मानावीशतेदेवएकः
समुक्तमेतत्त्स्हरम दारंचव्यक्ताव्यक्तं हरते विश्वमीश इत्यादिभिस्तैर्निर्णीतमर्थंप्रदर्शयामि मैत्रेः कालाद्यवांतरका

रत्नाहरस्याधिष्ठिमा हरेश्वरे शब्द वाच्यो भगवान् परम। शिव एव कारणं वस्त्विति स्फुटीकृतं तेन तु हरं प्रधानमिति मंत्रे
हरशब्दस्य न हरशब्दो हरेश्वरदेवता। विशेषसमर्पणपरत्वेनान्वयः। किंतु संमुक्रमेनेतत् हरम हरं चत्यादिमंत्रस्यः तत्स
रा हरशब्दार्थविस्तुत्सायां हरं प्रधानामिति हरशब्दविवरणानंतरम् हरशब्दार्थविवरणवाक्ये विधेयपरत्वेनान्वया
न द्वाक्यापरिष्टन्नैः। नचाम्नाता हरमिति पदद्वयसत्वात् स्मृतपदेनो हरयप्रविवरणं। किं पतद्वितितस्य रित्रगा। मिति वाक्यं
समासपदस्यैक प्रसरेण। विशिष्टैकार्थबोधनस्वभावस्योद्देश्यविधेयोभयपरत्वे प्रसरभेदेन सामर्थ्यविघातात्स
मासासंभवप्रसंगात् अत एव पशोरंगोपांगो। विशिष्टकृतं प्रजनतीस्य अय्याप पदस्य समस्तस्य प्रख्यानद्विर्भेदनदद
याद्येणानुवादेन त्रित्वविधायित्वं न संभवतीति त्रित्वविशिष्टांगांतरविधायित्वं निर्णीतं ए ज्याशेयात् स्विष्टकृदि
तीज्येतप्रकृतिवदस्याधिकरणेऽच्यते अम्नाता हरामिति नेदं समासपदं एकार्थयोः पदयोः विशेषण विशेष्यभा
वायोगेन समसस्यैवतावस्त्रहरणाविरुद्धत्वात् न चाम्नाता हरमिति विवरणीयानुवादेयुक्तः स निहितमंत्रांत
रस्कताहरशब्दार्थस्यैव बुभुत्सितत्वात् नापि हरशब्देन तद्विवरणे युक्तं तस्याशिवेरुद्धत्वाज्जीवप्रतिपादन

त्पमेणाहिशब्देनेहविवक्षितत्वात् इति पत्यपयोः प्रधानपुरुषयोर्नियंतुरीश्वरस्य च सर्वज्ञत्वं मंत्रसंदर्भेतु पञ्चास
द्दर्शनात् स्वरं मायाया च स्वरं ह्रीवरूपं स्वरात्मारा वीशते देव एक इति ब्रह्मणी तो यं दहराकाशेन च स्वरशब्दजीवे दृष्टप्रयो
गः कथं चेद्दवयवार्थकल्पने पिउक्षरत्वान्वयेन शक्यसमर्थनाया स्तेद्दस्या गायोगात् तस्माद्दसं बद्धायंपला
यः श्रमतात्वरं हरस्तुद्देश्यविधेयभावे नान्वय इति किंचाम्नातेति मित्रं पदं नारायणपरं ब्रह्मतत्वत्र नारायण
पदामिवर्तीयातःक्षनार्थेनागुणाव च नेनेतिसूत्रे तत्कृतपदं मिव चस्पयासुलुगित्यादिसूत्रेणालुप्तविभक्ति
कंजीवपरं स्वरं त्वविघात्यमतं तु त्विघादि घेद्दशितेयस्कः सोम्य इत्यस्यामेव श्रुतौ तत्र तस्य दृष्टप्रयोगात्जी
वायते वावाकिलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति श्रुत्यंतरे तत्र तद्दर्थसद्भावो नेष्यते न च बुभुक्षिता स्वरशब्दार्थ
विवरणे क्षेपतेहरशब्दस्य स्वरा स्वरेश्वर एव तावि शेषनिर्देशपरत्वेनोक्षरत्वान्वेतीति पुनः पंथाः उपदेहरा
मपि वायुसंहितायां तथैव स्पष्टेय द्वेदस्वरमक्षरं च यद्यप्यमृतं म स्वरं तावुभौ यः स्वरात्मानौ एको देवः स्वयं हरः
ररईशतेन द्दाभिध्यानाद्योजनात्तत्वभावद्दस्यादिसूरिर्वाम्नता स्वरमितिसमासपरं तप्पासुमतशब्देनेवा स्वरशब्द

विवरणमितिनतत्रहरशङ्कान्वयःस सरशणरालिवीजयेपस्यपन्यदत्यत्र पूर्वपयदमुख्यार्थतान्युरोधात्समासयदे
प्यरत्तु द्विशीनसामस्यपविधिस्वीकारादिहापिद्वरपदमुख्यार्थताबन्धुरोधातजगत्कारणे ब्रह्मण्युपस्थितावि
शेषसंशयमुत्तासत्ताभापद्वरपदस्योत्तरत्र देवताविशेषसाधारणपरत्वेनान्यपस्यावश्यकत्वाच्चात्रासमर्थसमा
साभ्युपगमोनदोषः॥स्यादेतत्तन्नात्र कारणं ब्रह्म ब्रह्मादिदेवतानामप्येकीदृतेरतिसरीयंप्रादुर्भूतदेवतांतरका
रणत्वनिरासस्तवकं शिवएवेतिनिर्द्धारितं। नैयन्ताकेतुजगत्कारणंवस्तु ब्रह्मवातनोन्यत्कालादिकंचेतिप्रथम
मंत्रेणसंशयंप्रदर्श्यानंतरं ब्रह्मैव कारणमित्येतावत्रेणाध्यन्ते कालस्वभावो नियतिर्यदृच्छाभूतानि योनिः पु
रुषइतिचिंत्यंसंयोगएषांनत्वात्मभावादात्माप्यनीशःसुखदुःखहेतोरितिद्वितीयमंत्रेकालादिकारणवाद
निरासदर्शनात्तथादेवतांतरकारणवादस्यैवकोपंतरस्यानिरसनीयतयातदसां॥स्यापत्रेस्तस्माद्ब्रह्मज
गत्कारणंनकालादिकमित्येतावतएवेहब्रह्मवस्थापनेनकारणस्यब्रह्मणोदेवताविशेषरूपत्वस्यानिर्द्धारणपिवि
तत्वाच्चतत्तदनुरोधेनोत्तरत्रहरशङ्कान्वयासिद्धिः।उच्यते।नात्रयत्कारणभूतंवस्तुतत्तद्ब्रह्मकालादिकंवेति
विमर्शोसिशितिः द्वितीयकोदेरश्वव्रणात्तसंशयवाक्यं।हिसामान्यतःसंभाविनयावत्कोघुपस्थापनस्तमकिं

शब्दमात्रघटितं वा स्याद्यथा कोयं स्थाणुरिति विशिष्यतत्कोटिपरशब्दविशेषघटितं वा यथायं स्थाणुरन्तः प
न्नसौ वेति विशिष्टैककोटिमात्रोपन्यासस्तु व्युत्पत्तिविरुद्ध इति समाने त्याहुस्तत्रान्यपदोपचयलाभाय कोयं त
दध्याहारस्तावदवर्जनीयः किंचायं स्थाणुरिति वस्तुतः एककोटिकसंशयस्य वाक्यरूपत्वे कुतस्मज्जातादृत्यादिकोघुक्ष
णस्तन्मात्रप्रतिमविमर्शवाक्यानामन्तर्गतस्यापत्तेः। अपि चायं किंशब्दः कोयं पुरोवर्त्ती स्थाणुः पुरुषो वेत्य
त्रैवतत्प्यात पयाविकल्प्यमानधर्मिपर्यन्तो वा किमन्तरस्थः स्थाणुरुत पुरुष इत्यत्रैव विकल्पमात्रपरो वात्रा
द्ये सामान्यतो विमर्शवाक्यमेकविशिष्याविमर्शपरं वा क्यमन्यदिति प्रतीतेः कवाक्यताभंगः विशिष्य प्रद
र्शितकोटिद्वयस्य वैकल्पिकत्वप्रत्यायकवाकाराद्यध्याहारापत्तेर्द्वितीये कुतस्मज्जातादृत्यादिधर्मिप
र्यन्ति किंशब्दान्तरस्याप्रयोगात्मनुरोधः यत्र द्वयोरपि विशेषविमर्शवाक्यस्य तादृशविमर्शवाक्यान्तरस्याप्रयोग
पादानानुरोधश्च अग्ने कीलादिकारणं वा इति रामान्यथानुपपत्तेर्बलात्कारेणाध्याहारकालादिकं वे
ति मर्शवाक्यस्य कल्पनीयतया सर्वमिदमनवद्यमिति चेन्न तस्यैव तत्कल्पनापरिपंथित्वात् न यथाहिते ध्या
नयोग्यानुगतानुपपत्तिस्यादिस्त इनेनतस्य पटितो मंत्रः स्वतो निरीयाशकानां तेषां तान्निरीयापदेवता

ध्यानानुष्ठानं स्त्रावयतीतितितः प्राणो वमंश यद्विषयकोधंतरद्रूषणास्फुरणो कथं तत्संगच्छेतन च संदिहीनानां
निर्णीयार्थ ध्यानकोधंतरानिरासयो वीयर्धनियमात्कर्म कोशाधिकरणन्यायेन यावत्क्रमाद्यर्थ क्रमस्य व
लवत्वादितस्मात्जायते प्राणाद्यत्यादि मंत्रे प्राणादिजन्म खादिजननादि वद्देवताध्यानात परं कोधंतरनि
रासः कल्प इति वाच्यं अन्वयो न्यायश्च यापत्तेः न हि कालादि कारणवादस्य कोधंतरत्वं तन्निरासस्य ध्यानानं
तरत्वकल्पनं विनासिध्याति । किंच पद्धिकारणधर्मि कविशेष पकोधंतरानिरासार्थः कालस्वभावरत्ना
दिमंत्रस्तत्रापरृच्छापन्न निरासानुपपत्तेः न किंचित्कारणमस्तीनोपपन्नो हि यद्दच्छापन्नाकिंच कारणस्य
संशयात्प्राणो विन्धोतत्वसंप्राप्ति यस्य भावे च चेतनस्य तस्याधिष्ठातृत्वा संमदृथि श्रुताः केनेति विमर्शानुप
पत्तेस्तस्मात्सामान्यतो ब्रह्म कारणमित्येतावत् निश्चितवतां किंकारणं ब्रह्मेति संभावितसकल कोटि वि
कल्पविशेषाश्रित धर्मि यरेण किं श ह्येनकारणं ब्रह्म विष्णवादि देवतानां मध्ये कोदिवद्दति विमृशतां जकतो ऽ
कारणकत्वस्यान्य कारणकत्वस्य वोपपत्तौ ब्रह्म कारणमित्येतदेवासिद्धमिति संशयस्य निरालंबन
त्वप्रसंगो मा भूदिति पहृद्य स्यापि निरासो निर्णीयार्थे ध्यानात्प्राणो वितितदभि प्राय वर्णनमुक्तं तदितस्

राम
८

वैर्मन। सिद्धत्वकालादिकारणत्वानिरासस्य संशयधर्म्युपयादन्यपरतयान्वयोदर्शितः। जडानीशौ नैव प्रभवत इती
। तीन तु युक्तमेतदेवं कालादिकारणवादनिरासस्य संशयधर्म्युपयादनपरतयान्वयो दर्शितः। जडानीशौ नै
व प्रभवत इतीति। ननु युक्तमेतदेवं कालादिकारणवादनिरासाभिप्रायवर्णनं तथापि कारणं ब्रह्म किं वेति
न विमर्शः। किंतु अवच्छिन्नीपस्य सकलसहकारिविधुरस्य ब्रह्मणः कथं कारणत्वं समर्थनीयमिति अभिप्रायेण ब्र
ह्मजाग्रदुत्पत्त्यो सा ध्याया किमुपकरणक मिति एवं वैतेषां ध्यानानन्तरतदीया विद्याशक्तिदर्शनोपन्यासः
सा घटते ब्रह्मणो जगत्सृष्टौ किं सहकारीति संदिग्धस्य स्वयं निर्णयाशक्या ब्रह्म ध्यायतां तत्प्रसादाद् घटित संबद्ध
नाय दीयसी मायाशक्तिः सहकारिणीति तेषां निर्णयस्यासीदिति तात्पर्यवर्णनं जस्यात् न चैवं यथा तत्र मा
याशक्तेदर्शनाय वर्णनम् संगतं मे व स्यादिति उच्यते एवं सहकारिविचारपरत्व कल्पनायां कारणायेदं तावत् स
हकारि तत्त्वं कं कल्पनीयं स्यात् न कुतस्य ज्ञातादृस्यादि विमर्शो नोपपद्येरन्यादि कारणसामान्योपगाम एवं कं
न ब्रह्मान्यधीति संशय इति कल्पनया दिवारूपरंगं ब्रह्मैव सुपामस एवं कं तद्धि वीवादिवं तोत रं वा तितरणे ब्रह्मणो
न्यस्माद्भाव एवं जातादृस्यादि इमकाशेवा। शिवादि देवतां तरास्वयं जातादृस्यादि प्रकारेणावायुज्यरन्न ब्रह्मस

कल्पनाज्जीवन्नादिकारणमिति निष्प्रपेत्तद्विशेषणमित्यसासुदृपेन्वनन्तस्य कामिमात्रं जिज्ञासमानानां कः कुतस्मा ।
ज्ज्ञानन्दस्यास्ति विचारस्यप्रसंगः न त्वाकेस ह कारिकादिस्यारिव्या एव्वानेव द्वीतके एकल्पना ल्कुने मापाश । नेदर्शनो
पवर्णिनं चासिद्धं ब्रह्म । विद्याधिदेवतायाः परायाः शक्तेरविकायाः प्रासादादिप्रस्य मानार्थे । नेगी योभ विष्यती स्यपि
मायेणातां ध्यायतां ते षांतत्सा त्कारो यवर्णान परत्वान्ने ध्यानयोगानुगतारितिमंत्रस्यप्रतएवतनशालीशह
स्याविद्यासाधारण्यात्ततरग्नह्यांमाम्रोरिते प्राप्तोतीविशेषणामंबिकादि देवस्य चेद्युमौलेरासभ्नताशाभिः प्राच
तेनेत योर्भेदमन्ना नात्यरमार्थतः प्रभेदः । शिवयोः सिद्धौवा द्धिपादकयोरिविस्यादिस्मरणात । प्रविद्यातनुतस्यना
यभ्नतामिथ्यात्वात । ॐ च संक्षेप शारीरकौ विष्णोः परमेश्वरस्याविमलाचैतन्यमवोच्यतेसत्येवास्यजगत्प
राभ्रगावतः शाक्तेस्त्वाविद्योच्यत इतीन चात्र पदस्य देवपदेन कर्मधारये शाक्तेश इस्याविद्यापरत्वमापिसंभवती
।निशंकनीयं तदारीर्थ सोमेसंत्यैव ध्वसाइस्यत्र सोमपदस्य प्रकृते ज्योतिष्टोमे वृत्तौ समानाधिकरणत्वश्रीपद
स्येव स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्यत्रात्मीयपरत्वे स्वेनपदस्येवच दृष्टान्तस्य तरस्य पदस्याव्याववर्तकत्वयावैयर्थ्य
प्रसंगेः विशेषणविशेष्यभावासंभवेन कर्मधारयानुपपत्तेष्वानवद्यं ह्रतत्पुरुषयोरुत्तरपदे । नित्यसमासवचन

मितिवा। त्रिकस्यवा कृत्वं चाप्रियः। चेत्याव धनरस्यादि समासकृत वैरूप्य समर्थस्य त्वादिषयत्वा बहुव्रीहस्यंतरसामाकार्य
इति पाणिनिनैवाव पदतत्पुरुषमनेकपदस्समास इति शं। किंतु णक्यते बहुव्रीहित्वादनेकमन्यपदार्थ इति बहुव्रीहि
भावेवा। अनेकपदस्समास त्वापनात कथं वि साधुत्वं संभवोपि वैयर्थ्य स्यवज्ज्न त्वेपापितत्वात्स्वाकिंवे स्वरण ध्यानयोर
कः कार्यकारणाभ्न न योरर्थ क्रोसर्गिकइतिरीत्हतिकर्माधि करणो क्रीया दर्शन ध्यानयोः कार्यकारणयोरेक। विषय
त्वं कृत्यं न चतत्पुरुष घतेद्दर्शनस्यावि घा विषभपत्वपद्वेदहानीसहकारिणीसंदिहाना नांका। स्मिन्सहकारित्व मि
णीयो नविष्यनीत्यनवगाच्छतां ज शक्तिविषयमेवावैर्गापहृपत्नान मुद्दिश्यत ध्यान प्रह्वस्य योगेन ध्यानं ब्रह्मविषयामिति
वक्तव्यत्वात्तस्मादविका प्रसादादस्माकमपमर्षीनिणतो भ(विष्यतीत्यभिप्रायेणाप्रत्यक्षी वरणायतां ध्यायेन सा।
मयएपात्रिस्येत इर्थपरस्ते ध्यानयोगा अनुगानाइतिमंत्रः तत्कृपाकथा हमहिम्ना परमरणोमहादेवमपश्यात्रिस्येत इर्थ
परोयः कथरणाभ्नीत्याघनंतरं मत्रसंदर्भ इतिपुकेतदेतत्सर्वमभिप्रेत्यो क्तं महादेवोर द्यात्वामिति मनिरासी च मव
तामिति। प्रमवतांपमा घेणकयो गमास्थितानामिति त्यर्थः। महादेव्या इति कर्मकर्तरि बाष्टी नतत्वत दर्शनात्कृपाक
रत्नादिति वाच्या एवमेषां मंत्राणामर्थानिष्कर्षः। कूर्मपुराणे संदिग्ध स्पष्टीकृत समेत्यते महात्मानो मुनयो ब्रह्मवा

दिनः॥ चिंते निरेव हन्त्वा सनात्मवितानसंश्रयात्॥ किमस्य जगतो मूलमात्मा वास्माकमेव हि। कोपि स्यात्सर्वदेवानां हेतुरीश्वर एव
च। स्वेवं मतसमानानां ध्यातकर्मावलंबिनं। आविरासीन्महादेवी गौरी गिरिवरात्मजा। दृष्ट्वा सा रम्यनिरीं हितास्ते परमेशय
स्यान्तरं तरे स्वेवमशेषहेतुं पशुपतिं शंभुं कं विभीः शितारं रुद्र हृह्नं पुरुषं पुराणमित्याहिना। अत्र किमस्य जगतो मूलमि
।तो किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता इ सेतर्यो रशितिः। आत्मा वास्माकमेव हीति जीवात्म केनेत्यादि विमर्श जातार्थः। आत्मश
ष्टस्याधिष्ठातृपरत्वात्कोपि स्यादित्यादिना काल स्वभाव इत्यादिमंत्रप्रतिपादित कालकारणत्वादिवादि निरासस्साम
र्थ्यासि द्धसर्वकारणत्वसर्वेश्वरत्वविशिष्टपुरुषसंप्रतिपत्त्युपन्यासेन संशयानां ब्रह्मधर्मिकत्वं स्पष्टीकृतमित्यादिव्य
क्तं शिवपुराणोप्यं विकामाहात्म्ये मस्कंस्समुत्सृष्टपापुराकेचिन्मुनयो ब्रह्मवादिनः। संशयाविष्टमनसो विमर्शं तियथा
त यां किं कारणं कुतो जाता जीवामः केन वा वयं क्वचास्माकं संप्रतिष्ठा केन वाधिष्ठिता वयं। केन वर्त्तामहे शश्वत्सुखे
ष्वितरेषु वा। निशं अविसंख्या न विश्वस्य व्यवस्था केन वा कृता। कालस्वभावो नियतिर्यदृच्छा वात्र वर्त्तिनो भूतानि यो
निः पुरुषो योगी वैषीपरोष्य वा। अचेतनत्वात्कालादेश्चेतनत्वोपि चात्मनः। सुखदुःखाभिभूतत्वादनीशत्वाद्विचा
मिते। ते ध्यानयोगानुगताः प्रापश्यन्परशक्तिमैश्वरीं। पाशविच्छेदिकां साक्षात्निगूढां स्वगुणैर्भृशं। ततः पाशविच्छिन्नयाशक्ते

सर्वकारणकारणं। शक्तिमंतं महादेवमपश्यन्नरविंदभवप्रभृतयः कारणान्यशेषाणी कालात्मसहितान्यपि अप्रमेयप्र
नयाशक्त्या साकमेकोऽधितिष्ठतीत्यादिना स्फुटीकृतः तस्मादुक्तविधया शिवस्यज॥ नन्मूलकारणत्वनिर्णयात्प्र
स्वैतेमन्त्राः॥२७॥ ॥नन्वास्त्विदमेवं तथापि शिवस्य वकारणमिति कुतो वधारणासिद्धिरुक्तं संतरामन्त्रातेषु सत्सु ब्रह्म
करणादिषु देवतांतरं नाम्नामपि कारणे ब्रह्म। त्रिप्रमाणदर्शीनादित्याशंक्याह॥ ॥प्रकृते ध्वन्यार्थप्रभृतिलक्षणाऽत्र
।ति गणे ध्रमुख्यार्थमुक्तमतमपि यं कारणपरं इहलन्नामे शोहर इतिवितन्निर्णयवन्नस्यमुख्यार्थेनीतपदिवनहताऽनि
शीपकथा॥२८॥ ॥अथमर्थः स्वाहिमकारमेषु स्नष्टासमरावस्नष्टवांपदार्थाविशेषतत्क्रमादिमतिपादनेनब्रतार्थेषु
कारणे ब्रह्माणीमयुक्तादेवतांतरवाचिनः शब्दाः शक्यामुख्यामतात्पर्यविधुराः कथापि तु तथास्वीकृताश्चतादिषपाः
माराः काशाद्वरा। दिशश्चाऽड इत्यत्तमंत्र जातेष्वक्तसंतरप्रतिपादितेनस्वस्वसम्भावादिकैमित्युक्त्वास्य स्वष्टब्रह्मरणोर्देव
ताविशीषदर्पयेत। निघर्षार्थ मन्त्रे निर्णयवाक्ये कारणेनयुक्तो शिवासाधारणानामस्ववाच्योपस्थापने कप्रयोजनम
नन्यपरं नस्वार्थतात्पर्याविधुरं कस्यापितु शक्यामितितत्याचपर्यायोरीमास्यामानियानिषोमीपयोः क्रमेणानुव्या
नापापाहितेस्मृतिक्रमेऽप्यस्तु स्वेपार्थस्मत्ते कप्रयोजनमत्रपाठक्रम एव नियामक इति तद्विरोधादिधानेन चरितार्थ

यो र्व्रीह्यवघातयोः प्राप्तक्रमोऽत्र नियामकः । तथा छांदोग्यबृहदारण्यकादिस्थ शिवाकोपेषु सामान्यतो वाक्संभवस्यास्त्रत्वपुरुषे
क्षिते विशेषपर्यवसाने विशयोपन्यासः एवं कं शिवस्य कारणत्वनिर्द्धारणार्थप्रवृत्ते किं शब्दे वोच्चित्यात्कोपांतरत्वेन वि
भक्ता नो देवतांतराणां कारणत्वस्युदासपर्यवसायपुराहृत मंत्रजातमेवानियामकं न च प्रमेयांतरप्रतिपादनेन च वी
तार्था निस्थ शिवाकथानीति निरुक्तत्वस्थ । शिवाकोकारणोक्तपमाणाभाविदेवतांतरनामह्रेदमश्वमेधेन चतुस्त्रिंशद्दति व्र
यात्तषड्विंशतिरित्येव स्त्रपादिस्यास्मिन्नत्तत्प्रतिषेधप्रवृत्तानि पुनपने सा चतुस्त्रिंशत्तवाक्यत्वादित्याधिकरणासमर्थि
तेन न्यायेन चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबंधोरिति वैशेषिकाम्नगुवचन प्रतिषेधमात्रपरे वाक्यषड्विंशतिरित्येव स्त्रपादिया
दिति चोदकप्राप्ताद्विगुवचनानुवादभागः षड्विंशतिरिति संख्याविशेषणहेरानात्पर्यवेधुर्यान्तषड्विंशतिरभ्यासेन प
प्युगराणतत्कृतित्वादित्यधिकरणोक्तन्यायप्राप्तस्पतत्पर गोमृगायोर्ध्वस्पष्ट वंक्लीणां समस्य वचनस्याबाधेन प
र्याप्तासाद्विगुवचनमात्रेद्वं मंत्रोपनिषत्समर्पितएव विशेषपर्यवसानमर्हतीति भावः । एतेनेदं निरस्तं । परे प्राहुः जग
त्कारणत्वस्य च्छांदोग्याद्युपनिषत्स्पष्टत्वात् त्मादिशब्देरूनरोत्तरं विशेषपर्यवसायि भिन्नत्वेन नलूपनाप्र्यंतं वुद्धिमनुहीतंम
होपनिषदादिष्वनितरसाधारणेन नारायणशब्देनाभिधानत्छागो वा मंत्र वर्णादिति न्यायेन नारायण एव तिपर्यव

रा.म
११

स्यातिकश्चित्कश्चित्प्रदेशे कारणोऽत्र यमाणानां प्रियवशंभ्वादिशब्दानां। शिवास्ति संतु पंथानः शंभुः स्वयंभुर्हिमा इत्यादिदर्श
नात्साधारणमाभावादिति। यथाऽस्तिनारायणशब्दस्य विष्णावसाधारणत्वं तथैव हरशब्दस्यापि तन्न त्वनानुशासना
दर्शनात्। तथा च परेण कस्याप्येन निर्णयो संभवात् स्मर्तुक्तेरित्याह हरशब्दस्य तात्पर्यवत्त्वान्नत एव निर्णयो युक्तः। नवक
चित्कश्चिद्विचारायणाशब्दस्य कारणोऽभ्यासः शिवादिस्यापि तात्पर्यवत्त्वमकाम तत्तामति वाच्यं। तत्र बहुशोऽप्यस्यापि त
स्य तात्पर्यं प्रमाणाकाशादिशब्दवद्व्यंतरकल्पनासहिष्णुत्वेनान्यथासिद्धत्वादिहस्य वाच्यत इति रुद्रेवता विशेषकोटि
ककारणासंशयानंतरनिर्णयवाक्ये उक्तस्य हरशब्दस्यार्थे स्थाणुः पुरुषो वेति संशयानंतरमयं पुरुष एवेति निर्णा
यवाक्ये उक्तस्य पुरुषशब्दस्येव स्थवदच्छेदनीयांशप्रतिकोटिनिरसयोगात्। परन्तु शिवादिशब्दानां शिवे साधारणत्वेनास्ती
त्युक्तं तत्र शिवशब्दे तावत्पृच्छामः किं तस्य पंथानः संसतु ते शिवाः स्यादिप्रयोगाविषयसाधारणमभिमता हृदि न्यति
रेके शिवे असाधारणरूपे येन शक्तिरेवनास्तीत्युच्यते। तत्र तत्त्वेऽप्यक्षादिशब्दवद्दनेकशक्तिकत्वात्स्वतो न। निर्णय
त्वमिति। नाद्यः कस्यापि सामान्यलक्षणं शिवमित्यादावनुशासनव्यतिरेके शिव प्रशीमहेश्वरः ईशानः शशिशेखरः पशुप
तिः मृत्युंजयः शिवः शंकरः व्योमकेशो महादेवः प्रमथाधिपतिः। शिवाभयेत्यादावनुपपत्तिव्यासिद्धानुशासनबलात्तविस्

नीरवंशास्मरत्याद्यनुशासनबलात्तत्कर्मणः स्पृष्टस्वर्गादिविशेषदृष्टव्यतिरेकेणाविद्याविद्यशस्तेवाच्यात्रेषुदृश्यपांसु
रापेसुसुखादिवैतिस्मृतेसर्वदुःखसाधारणीमर्थवाद्येतोतांविनानिस्यपुद्गितेयाऽसाधारणादृष्येणापितस्य
तत्रशक्तेरस्युपगंतव्यत्वात् अन्यथाप्यापच्चादिदिवदेवतत्रफलानुशासनानपेक्षणेनतद्वैयर्थ्यापत्तेः॥नापिद्वि
तीयःकेवलयोगेनकुसुमादेरप्यपंकजमान्त्यादिपंकजादिशब्दस्ययोगारूढत्वेनपानुगतत्वाभिः॥नयथापरत्वस्यवाशे॥
वशब्दस्यकुमुत्वनीलकंठत्वादिविशिष्टरूपार्थविषयशक्तिदयानुगतत्वाभेनपरमेश्वरत्वस्योत्सर्गिकत्वपाप्रवर
णायपाराद्यनुपपीडितात्ततःसर्वत्रपरमेश्वरस्यप्रतीतेःस्वतएवतस्यनिरूपकत्वात्तनचानेकशब्दस्यशक्य
सहकृतपक्षतत्स्यानेकशक्यपरत्वेनक्वापिदृष्टपुरापद्दितेदयस्यविरुद्धत्वादयुक्तत्वेतिवाच्यं॥समंगलस्येवस्थलेऽप्याव
श्यकत्वेनापगपदेनेकशक्त्यानुसंधानाभावात्सैधवमानयेत्यादौमानार्थस्थलेकमानुसंधेयभावविषयेपर्णाम
पेक्षणेनसामग्रीयोग्यत्वात्प्रगपस्तुसंहितशक्तिद्वयेवचस्तुपापुगपदुत्पन्नसंयोगद्वयेनार्थद्वयप्रका
शवद्दर्थद्वयस्मरणोपपत्ताप्रवाविस्वतेचार्थद्वयस्यापिमत्येकमानपनान्वयाव्यस्याचायमदृप्रसंगाच्चान्यत्र
तथात्वेप्यत्रसमंगात्वाभावेनाहृत्यनपेक्षणात्नाखिलमुवनमंकरेभ्यावतिनीलकंठत्वप्रहोत्तिनिमित्तद्वयस्या

।पि विश्रान्तेः स तन्त्रार्थद्वयपरत्वाप्रसंगेन वाक्यभेदाय त्वभावाद्युगपदुन्मिषन्नाविरुद्धशान्तेरुभयस्य योगरूढिस्थल
त्वानुग्राह्यत्वेनास्य संयोगो। विप्रयोगस्तु रूढ्यैव यौगिकेति तद्वच्छिन्नयोगोऽनासा। चारणा। शिवस्य पवाच्येन। शिवशब्दस्य
निरूप्याधिप्रभुरूपत्वपरत्वस्यानुपपन्नत्वात्। समाभवन्ति मिसर्वेशानवाग्वामराम्बयो। शिवो। मिसर्वे भूतानां शि
वत्वं तेन मेस्तु। रारातिकर्णपवीणी शिवव वनेन तद्वाच्चिनः। शिवशब्दस्य निरूपाधिप्रभुरूपतापरत्वस्याप्यवाना व्रत
स्मा। च्छिवशब्दशक्तिद्वयानुग्रहलाभेन त्र्यौत्सर्गिकाशीवतात्पर्यकत्वात्तत्त्वसाधारणाइसेव युक्ता। एतेन योगिनाम
प्यपि प्रयुज्यमानानामीश्वरमहेश्वरेशानशब्दानामप्यसाधारण्यं व्याख्यातम्। आहुश्चाभियुक्ताः। पास्मित्रीश्वाद
त्सनन्याविषयः शब्दो यथाचीश्वरः। महेश्वर स्त्र्यंबक एव नापरः स्या। ईशानशब्दस्य तु असाधारण्यं शब्द
देव प्रमीयते इति स्मृतेशाभागवता वादरायणीने वस्त्वीकं तांयस्तु शंभुशब्दस्य दुहिणासाधारण्यं कं केते तत्सत्य
मेव तथापि शंभु राकाशमध्य इत्यादौ बलराः काचिकौ येष्ववरोनन तत्परत्वायोगो। शिवपरत्वमेवासिध्यतीति न
तावताऽव्यवस्थापत्तिः। प्रत्यथापि विश्वमु पुरारो ब्रह्मानारायणाख्यो सौकल्यादेभावान यथा नारायणाख्योभाव
न ब्रह्मा लोकपितामहः इत्यादिघने कप्रदेशेषु कोम्म ऋ वाप्यसंज्ञेग। विरात्व घ्रपीतिः। पितामह इति प्रस्तुतस्य नार

पराख्यो भगवानयप्यास्ते प्रजापतिरिति आश्वलायनस्यैतस्माद्धुमम्भस्तत्प्रत्याशिवात्मा चतुराननः सर्वलोक
स्यनिर्माता ब्रह्मा विश्वस्रजोपतिः। स चाप्सु शयनो देव। शिवात्मा स्वेच्छया चेरे। नारायणाख्यामभजत शक्तिरूपः प्र
जापतीरितित्व ब्रह्मशोपि नारायणसंज्ञाभिधानेन नारायणशब्देन। निर्लेपप्रकृतिपराभिमानस्यापि मंगापत्तेः तस्मा
त्तैः साधारणपनारायणपदविषये निष्प्रपंचसंबाधे सतत प्रसादाः समानप्रकरणाप्रतीताः शंकितान्यापराङ्ग
इतिपरेष्ना मसावते ॥२८॥ ॥साहा मंत्रवर्णैनैवसर्वेषांकारणत्वाभिधानं। शिवे पर्यवसानस्य दर्शितत्वाच्चतद्विरो
धिन्यायाभासस्यात्रमवलंब्यपरोक्षमसंगतमित्याह॥ ॥अमुष्मिन्नाम्नातः। शिवरितिन पावकत्वमपहातमस्त
न्नेपेषस्वपसुपदिशनकारणं। अशेषाणां मंत्रोभवतिमात्वनर्वपर्यवसतित्रपत्सुनमनानामितरपरतांति
विफलतां ॥२९॥ अस्यामेवोपनिषदि प्रतानमस्त्र अदिवानरात्रिर्न्नसन्नचासत शिवएवकेवलः। नरद्धरं तत्सवितुर्वरे
ण्यंप्रज्ञाचतस्मात्प्रसृतापुराणी। इत्याम्नाते मंत्रः। अयं च सर्वेषां कारणत्वाभिधानं। शिवविषयत्वनिर्धारणार्थः क
र्थंयदातमस्तदिति तमोवा इदमेकमासन्नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं तमः आसीत् प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत्ना
हरासीन्नरात्रिरासीत्सोस्मिन्नंधेतमसि प्रासर्पदित्यादिश्रुत्यंतरमानियचनमोविशेषांकितकालविशेषानुवा

राम
१३

देनतदित्यादिनाशिवस्यतत्कालवर्जितेन विधानात्पुरोडाशादिद्रव्यसंबंधित याज्यान्वेयादिवाक्यप्रतिपन्ना वेप्या गा
नामेवचतुरवत्तं जुहोतीतितन्मतपुरोडाशादिद्रव्यावदानसंबंधिहोमविधिवल्लाडेमहूयतेवतत्कालवर्जितेनपुरोवा
दप्रतिपन्नस्य पशादिशा शिदितस्पष्टस्वराणवशिवहूयतापर्यायातीतेचेतावत्स्वर्वीडकेषांचित्कारणवाक्यानां। वि
षयविशेषोपसंहारपर्यवसायितयान्तरदरामितिमुद्रकादिमंतनस्वैतुव मित्यादित्यमंडलवर्जितेनापि रमसुर
षकारणात्वाद्वेपकलिंगसर्वान्तर्यामित्वमुपवर्ण्योक्त्यापापत्रमाः प्रस्तावतस्मा स्तापुराणीतितत्रेहतबहुस्यां
प्रजायेयेतिसर्ईहतलोकान्सृजाइतिसोकामयत बहुस्यांप्रजायेयेतितपसाचरतेब्रह्मेतिचतत्स्तुरादिस्मृषि
रवकालीनेसृष्टव्यवस्तजातालोचनंप्रतिपादयतां छंदोग्यादिश्रुतकारणादिवाक्यानामास्तरणादिशंहैस
यात्रेस्पष्टस्पष्टव्यालोचनस्पतदनान्तमशंदेनग्नहरोत [illegible]सुकर्मकानिमाववि षयोपसंहारपंकास्यादितिसर्वरा
धारणेनप्रनाशकेननदुपारायचविषयविशेषोपसंहारपर्यवसायीत्येवमयंकृत्स्नोमंत्रःसकलकारणवाक्यवि
षयोवि— प्रतिश्रीरा— — एवंसाक्षादिदोपदर्शितविषयविशेषाविष्कारणाविरुद्धमर्ववर्जनेमितमनादिपमित्यर्थ

॥९७॥ प्रत्युपैरूक्तेन मन्त्रः स्वायंकारारास्यन्तमसः प्रापकः परे इति कालविशेषमात्रानुवादात् प्राप्तिश्चायक्तम
स्तेरेलीयतेः तरं तमसि लीयते तमः परे की भवतीति सुबालोप॥३॥ ब्रह्मकेन तस्यां चांश्च क्रान्तरक्रमेणाय
स्याशरीरमितुपक्रम्यपराषष्ठ्यात्मा प्रहतपाप्मा दिव्यो देव नारायण इति पापात्रारापराग्धिघितेस्यन्तमसः
प्रापकं प्रक्रस्यन्तरमिह पुरोवाद इति तत्र नुत्यादनुवादे मन्त्र प्रतनमोधि त्वपरा शिवशब्देनारायणपरात्परशब्दतमो
नारइमेकमासित्यादिप्रक्रस्यन्तरस्य पुरोदत्वा प्रपरोपितस्यापि सो बालवाक्यप्रतिपन्नविशेषपर्यवसायित्वेना
विशेषादेवं च तत्स्तारमित्यादिनापिनारायणस्यैव प्रकारविशेषोपदेश इति तत्र यथा विश्वाजोत्सर्वशब्दो भव
तीत्यत्र विधेयपरबहुविषयसर्वशब्दार्थानुरोधात् ष्टह इव्यंतररूपप्राकृतष्टष्टत्यागेन पाठ्गिकश्रुत्युवा
दपरत्वं कल्प्यते तथा पदातम इत्यस्याविशेषविधितासर्थानुरोधात्तन्तोन्यविषयत्वो वा त्वादिवाक्यस्यापि
न प्रक्रस्यन्तरेषु विरुद्धानेकाविशेषणवराणां चरंपपवसितमेवापराभ्रक्तयादिमाधिनार्थानुवादपरत्वेवेति
वर्तुशब्दस्त्वेपिपरमतेवृद्धिलोभनमत्नहानिन्यायं स्त्वापितुं तन्मते मंत्रस्यैवावक्षेपकपर्यायतिर्दर्शयति॥ ॥पुरोवा
दप्रक्रस्यन्तरविदितरूपेपदद्वयं नियच्छेदात्मानं पठितमिह मंत्रेशिवपदं प्रपदस्याघं कालमनुरपमन्तः घस्मरयिपोविध

राम

१४

न्तो किंनामास्ति इतिमा विदधानस्तवतस्त ॥२०॥ अयमर्थः ॥ सत्येप दात्तमइत्यनुवादः वस्तु सोवाल वाक्यमेव पुरोवादः अ
न्येषामप्यन्तदधमानार्थस्य प्रापकात्वं अनवसोन्नाविशेषान्नापितन्तदिवेत्यादिरयमनुवादः तत्र अन्पोनितत्काले कस्य
चिद्विधेयताप्रतीतेः विधेयश्च तत्र नाह्निवानिशाविभागाभावः सदृसत्कालकथयंत्राभावो वा पुरोवादस्य एवं तयोः प्रा
प्तेः नह्नि किं चिदत्र यत्किंचिद्विधातुमन्यद्वाक्यमनुवादतया वक्ष्यायोग्येनानुपुरोवादस्येव प्राप्तस्य पर्यवस्यन साफल्यमभ्यु
पेतानान्तत्रापि नक्तं दिवेत्यादिरनुवादः एवं चाशिवशब्दोपि यदि कथंचिद्वोत्सर्गकार्यपरतो हि त्वा पुरोवादविशेषप्राप्ते
नारायणस्य वर्ण्यवस्य न ह्यपदानमस्तीति किं चिद्विधातुमुपगम्यार्थ्यपचो स्थितं वाक्यं किं विधेयमासाघाविश्राम्य
तु न हि तस्य नारायणावृत्तिलेनुरोवादप्राप्तं किंचित्तत्र्यपरस्मरः तस्मात्परमतेवाक्यमेवतावदपर्थप्रापि
तितत अयपचारएकादशपशोस्वदानानितानिह्निरवघतीति विधिवैयर्थ्यपरिहाराय यद्यपि चनुरवयीपजमानः
पंचाग्निववपाकार्यत्स्यत्रवपापरस्याविशेष्यवपाग्रहणानतासर्व्वं किंतु सामान्यतः पश्चप्रकृतिकहविर्मात्राग्र
हणइति निराश्चंतंतथात्राप्येतद्विधिवैयर्थ्यपरिहारार्थं पुरोवादेनारायणपदस्याविशिष्यावेतरूपाधीनतात्पर्यं
॥ किंतु न तत्सामान्येन परब्रह्ममात्रोपलक्षणामिति व्याख्येयं अन्यथा पुरोवादांतरश्रुतप्रजापतिशब्दस्याप्ये

वस्वार्थपरत्वे शिवशब्दस्य पर्य्यवसानमित्यभिप्रायः यानावतस्मात्तसुरो वादृक्को नेत्नो धिष्ण्यान्त्परमब्रह्मप्रजा
पतिनारायणादि सकलश्रुत्यर्थनिष्ठरितोऽपरैर्न धिधिव त्वात्सो बालम्कतेरपि शिवशब्दपर्य्यवसानस्यादृतिभा
वत्त्वपि पर्य्यवसानप्रकारस्तस्मादृष्टान्तममेवमुत्पाद्यपिष्यतो ॥ २०॥ ॥ किंच मंत्रोपनिषदः कस्त्वमसिशिवं परत्वादृपि
तदृतानि मंत्रस्याम्यपरत्वोक्तिरप्युक्तेति स्वपरेत्रेतदेव व्यवस्थापयति। ॥ इयमाना त्र्यैक्याह इशिवमुखात्र्यस्य विष
पत्वदृष्टा प्यारत्वाल कृत निरवित मंत्रोगामधुराः समस्तेन वास्ती सुपानिषत्तुमावत्म भगं भवत्येवाध नेसकलम
पिभावेगुहा निधौ ॥२१॥ बृंहितलुप्तत्वात्सर्वेषामारागमर्द्दन्याह इशिवेशरुद्रेशानमहेश्वराद्यै लोकप्रसिद्धे
रघकस्मादुच्यते सर्वव्यापी विश्वेदेवाश्चपतास्मिन्विश्वरूपस्ततः स इतः हंसो नामस्ददा शिवः अप्याशमेनीनामधि
सायच्चर्वशिरोमहाभारत बोधापनस्त्वाञ्चवा मितः शिवनामः वेः सर्वव्यापि विश्वरूपं हंसमहादिशत्वेश्वान
स्वविषयैर्देवतानतराविषयैरस्य देवताबाचेशब्दान्तरव्यतिररहितैर्वा शिव नामेत्यमेरतैरलंकृतैः हरंप्रधानमस्य
ता हरं हरः भावाभावकरः शिवं भयः स्तु यत यस्त्वपेशाः एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः ईशानो ज्योतिरव्ययः।
मायिनं तु महेश्वरं सर्वव्यापी समनागवानात विश्वरूपं भवस्त्वमीश्वराः एको हंसो भुवनस्यास्य मध्ये महानमभवेर्वी

पुरुषसूक्तादिभिः सर्वमंत्रावयवैर्महेश्वरानंतत्समस्ताम्नायाधिदेवस्य स्वरूपतः इति केचित्। तन्नैव। शिवस्य तु पुरुषांतरप्रतिष
धं कुर्वतः पक्षेत्राम्नवतराणां मंत्राणां। निषतशब्दासि पञ्चाः कृतवीभ्रता। निम्नतं भवत्यंयथा वेदा वदंति। अस्मान्मायीसृ
जते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः। मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं। तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्व
मिदं जगत्। यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः। तमाहुरग्र्यं पुरुषं महांतं। सर्वावकाले भुवनस्य गो
नादिश्वाधिपः सर्वभूतेषु गूढः। स्वभावमेके कवयो वदंति कालं तथान्ये परिमुह्यमानाः। देवस्यैष महिमा तु लोके येने
दं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रं। तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतं। पतिं पतीनां परमं परस्ताद्विदाम देवं भु
वनेशमीड्यं। न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिंगं। स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्ज
निता न चाधिपः। स विश्वकृत्सर्वविदात्मयोनिः कालकालो गुणी। तद्वै विद्वः प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसा
रमोक्षस्थितिबंधहेतुः। यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै। तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षु
र्वै शरणमहं प्रपद्ये इत्यादिमंत्रैश्च संतानव्याप्तस्फुटीकृतसकलमलप्रकृत्यधिष्ठानत्वसर्वकारणत्वसर्वेश्वरत्व
सर्वज्ञत्वानन्याधिपतित्वमुमुक्षूपास्यत्वादिपरभावविषयं सर्वमपि भावमनेकमंत्राम्नायमाना। शिवरुद्रादि

कृतिसमर्पिते निखिलकल्याणगुणाकरे भगवत्सांबशिव एवं निधायकात्स्न्येन तत्रैव पर्यवसिते त्वर्थः। अत्र वि
शेषशासाम्यात् अप्रस्तुतत्वाधिकारत्वात्तस्य समासेनैव वाग्म्यतयात्तत्रापि परामयोगाः। स्फुटीकृतं चास्याः कार्त्स्न्येन शि
वपरत्वं कस्मिगुरारो सुशीलोपाख्यानो अथ्या। स्मिन्नंतरे पशुपतस्समायांतं महामुनिं। श्वेताश्वतरनामानं महापाशुपतो
त्तमं इत्यादिना सुशीलस्य रक्षणः श्वेताश्वतरस्य महर्षेर्दर्शनेन तद्दर्शनादिके शिष्यभावेन परिग्रहप्रार्थनं चोपन्यस्य
सोऽपि गत्वाथ राजानमित्यादिना महर्षेस्तत्प्रार्थनस्यांगीकारणादिकमुक्त्वा दहोते देश्वरं तानेस्वशाखोक्तं हितप्र
देहाश्रशेषवेदसिद्धतत्त्वमुपाशाविमोचने। इति पाशुपतरतानस्य श्वेताश्वतरशाखोक्तत्वकीर्तनेन वाचाशिष्या
नसंप्रेष्य गतश्चाश्रमवासिनः। ब्राह्मणान्स क्षिप्रमेव शपाश्चेत्यवधिपरापरज्ञानां पात्रं दर्शितो शाखामधीत्य वे
हयोगिनः। समासेन महादेवं ध्यायंतो निष्कलं शिवं। इह देवो महादेवो रम्यमाणाः सहो मया। अथ्याप्ते भगवान्नी
शोमकोनाम्ननुकंपयेतिति श्रावो। नेमार्गेणाने वंशशिव आनीय वर्णानादिनाचारदर्शयत्कृपानिसद्धे श्वेताश्वतरे
णमहर्षिणा दर्शिता शाखान पः मभावोऽदेवप्रसादश्चतलवि द्धे नाश्वतरो वावितानाथत्यां व्ममिन्यः परमं
पवित्रं प्रोवाच संप्रगणोषि संहजुष्ट मित्यंते अवणानं॥ वायवीयसंहितायां चतुर्थे पशुपतिनिर्णयार्थे ८

राम

ध्यावेशिवपरत्वमस्याःप्रपंचेनोपदर्शितं ॥ २१ ॥ पत्रस्याः दीव पद्धमसह मान्नौपरैरुक्तमस्यास्तृतीये ध्यायेवे
दाहमेतं पुरुषं महांतमिति पुरुषसूक्तपठितमंत्राम्नानेन प्रतिपाद्यस्य नारायणस्य प्रत्यभिज्ञानं तत्पक्षे तात्रस्या
श्रवसीयते न चवेतिनेदं सर्वं पुरुषेण सर्वामित्यं तेनेन तमनं घततोयदुत्तरतरं तदरूपमनामयमित्यादिमंत्रेणाद
नःपरस्यैवकस्याचिद्देवनममृतत्वसाधनमुक्तातदनेन तरमंत्रेण तस्मात्सर्वगतः शिव इति तत्र शिवपदप्रयोगात्र
तोपि परत्वेन शिवप्रतिपादन एवास्यास्तात्पर्यमवसीयत इति वाच्यं । प्रथममेव वेदाहमेतमिति मंत्रेण नारा
यणावेदनस्यैव मोक्षहेतुत्वस्य स्मात्परं तस्यानंतरमंत्रेण तस्मात्परमाभावस्य च प्रतिपादनात् तदनंतरमुक्तमं
त्रे सर्वस्य तद्विरुद्धे तात्पर्यकल्पनायोगान्नतन्मत्र । पित्रह स्त्र शीर्षा पुरुषः पुरुष एवेदं सर्वमिति यो पुरुषसूक्तमं
त्रे द्वयप्रत्यभिज्ञानात्सत्वस्यैव प्रथमं वचनं कराति सत्वाद्गुणो या धिलिंगोपन्यासाच्च तस्यापि नारायणपरत्वनिश्चयेन च
तदनुरोधेन ततः तस्मादिति शब्दद्वयस्य सर्वमंत्रार्थस्य हेतुकरणे एवमंत्रांत निर्दिष्टस्य विश्वस्य अवधिकरणे वा ना
र्थकल्पनादितितन्निराकरोति ॥ ॥ क्वचिदस्य पुरस्तादिति शिवमंत्रानिति कथं जहात्वेषानेकत्वादिति नियमि
तोत्वद्विषयतां । अपि पित्री रुद्राणामिह बहुषु मंत्रेषु भावनाधीते घतानां । किमिव वचतो निर्णयवचः ॥ २२ ॥ ॥ अ

नयोरुपास्यभिन्नानास्थलहृदयपद्मशीर्षे छिन्नत्वेनाविलेविततानवलयत्वरास्नपा चोपनिषदुपक्रममारभ्य तनुवर्त्रमा
नात्येतास्यस्ताने काभिधानप्रक्रमित्याप्ति शिवविषयत्वमयो घनदेवनांतराविषयत्वमापादयितुं शक्नोतिपुंस
क्रमंत्र प्रत्यभिज्ञाछांदोग्यप्रक्रतायामुपनिषदुपक्रमपर्यालोचनात्सत्त्वगुणाव पवविषयापरमुडीयविद्या
यांशहृदाररादकश्रुतक्रत्स्नोपव्यकर्तृविषयोनीयविद्याप्रकरणापठितदेवासुरसंनामासुरास्यपाद्यवास्मरत
मित्सैवतत्देवविषयत्वं यः पशुकामः स्यात्सोमावास्यामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्यादिमव्यमास्तावितिदेशोपविष्टा
पश्चतेचरुं येस्य विद्यास्ताभिं दुापप्रदाश्चेद धंष्चरुमिति विशिष्टकर्मविधिवाक्यः स्युद्द्र्ये हि स्पष्टं तदेवतासं वेस
परवाक्य छायापात्यमित्येवदधियपयसोः प्रदेयधर्मित्ववदितिभावः न च तत्र तत्र प्रतियाधभेदे पूर्वश्री दृष्टि
मात्रसारूप्येन विरुद्धमिह तु पुंसूक्तमंत्रोपनिषदोः प्रतिपाद्यभेदे द्वयोः सार्वात्म्यापातात्पुरुषएवेदंसर्वमि
तिनन्यपद्या इति वचुभयत्र पाठो विरुद्ध इति वाच्यं एकप्रवादेवास्या वैकासर्व्वेन भूयात्म नोस्थियरमतो पुरुष
सूक्तेश्चाविद्धत्वादि धर्मो विद्याभेदेपि तद्द्विपयोरिव सार्वात्म्योपदेशस्यसर्वमत्स्यैतनुस्पृत निरूपाधिचे
तन्यादिभिप्रायगातददनस्येवमुत्तमुपापत्वमित्यवधारणस्य च तयोः प्रतियाधमर्ति भेदेप्युपपन्नतमत्वा

तपरीत्याश्रयणोपिशिवस्यापिसर्वोविवादः। अहमेकः प्रथममासं वर्त्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरि
क्तः। ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पंथा विमुक्तये इत्यादिश्रुतिषु सार्वात्म्याद्युपदेशदर्शनेनान्यतरतावाल्प्योपदेश
स्यापि वादईदृसर्वेनित्यादिविकुर्वाणत्वस्य द्वयोरपि क्रमेणामुक्तस्पर्द्धभजनीयत्वेन प्रासादाधिरोहणसोपानपर्वणोरि
वतयोः पर्य्यंतरव्यवच्छेदेनमुक्त्यावुपायत्वोपदेशस्य च समर्थयितव्यत्वात्पाम्कत्संतरेधिवात्रापिशिवस्यसा
र्वात्म्योपदेशस्यश्रुतिद्वयेपिप्रतिपाद्यकेशगात्कारणत्वावामस्यवलानुरोधिन्याव्यवस्थया वक्ष्यमाणत्वेपेन
मलकारणत्वावांतरकारणत्वविषयत्वस्य चोपपन्नत्वेनान्यथासिद्धप्रत्यभिज्ञामात्रेणाप्रवभानेकश्रुतिबा
धनायोगात्सर्वव्यामंत्रोपनिषत्समंत्र्यमस्यामितयानुरूपसत्तस्येवपराभिमतनारायणवाचित्वसुरूपश्रु
त्यादिबाधेनशिवपरत्वमितिवैपरीत्यापत्तेरुपपरिहरत्वान्नतस्मादाकिंचित्करीहस्तुरूपसत्तप्रत्यभिज्ञायपरा
यन्यस्तलिंगंतुसत्वशाहूस्थानेकार्थत्वादनेकश्रुतिविरुद्धेकलिंगानुन्मेषाद्वनशंकाहमित्युपेक्षितं॥ किंचरुद्रा
ध्यायमंत्राणामपीहपठितत्वेनतत्प्रत्याभिज्ञायाश्चापीहसत्वात्तामनादृत्यपुरुषसूक्तप्रत्यभिज्ञैकपद्म
यातेनपरेषांततोनिर्णयकथाहमेत्याह। अपिश्रीरुद्राणामितिपचतेषस्यांततीपाध्यायएवपातेरुद्रा

वातस्स्यघोरापकप्रकाशिनी। यामिथं गिरिशंतहस्तइतिमंत्रद्वयेन त्वमाहिंसीः पुरुषंजगदित्येतदनंतरं ततः परं ब्रह्म
परिमितुपक्रम्य चेदाहमेतन्मित्यादिमंत्र पाठानंतरं व्यष्टत्वेन विहस्याः प्रतिपादनेः स्यात्सत्प्रथमं वसितमितिवा
च्यंमप्रथममेव परएको जातवानीशानईशानीभिरित्यादिमंत्रैः सर्वैश्वर्यत्वमुक्तिप्रदत्वसकलसृष्टिसंहारस्वातंत्र्य
विश्वाधिकत्वादिधर्मवत्तया। शिवस्यप्रतिपादनेनतांद्दिहृदयंतदनंतरमत्र संदर्भस्यतात्पर्यकस्यनापोगात्रत
त्रा विमानस्तोकइतिरुद्रमेत्रमप्यभितानेनरुद्रपत्नेदं हिरां मुखंवतेन मापाहिनिस्यामितिरुद्रपदस्समभिव्या
हारसनुगृहीतदृ हिरामुखवसद्वावस्तवितश्ची सद्दा। शिवद्दहिराम्हस्येन्येतरविप्रहलिंगावलेन व्वतस्यापिशि
वपरत्वावसायात्र तद्दनुरोधेनात्रापितंतः रात्रोहेत्वादिपरइति परोक्तरीत्या वसुवचनयापरे। शास्त्रवाग्व्यग्रेणे
वमहतानामिहशंकानवकाशात्तस्मात्परस्परमातिपदितेप्रसभितादृशशिवरुद्रपाभिराभिध्यानप्रकातिलि
रेवद्देवताविशेषानिरूपरातिभावः॥२३॥ मत्स्यमित्तपोरापेह शाध्यायमंत्राणांपुरुषसूक्तमंत्रस्यः प्राक्
पश्चाच्चसंदृशन्यायादुभयत्रआम्नानेनाम्यादिस्याधारणेयेपिशंवयमामेतत्प्रकृतिविषयभावेदेवतांत
रसाधनेनरुद्रइतिलोकप्रसिद्धेनापिगिरित्रगिरिशंतोतिवेदप्रसिद्धेन च। शिवनाम्नाचलितत्वेन। शिवासाधारणा

नेकनामरूपाद्युपाधिप्रकाशनेन।शिवविषयत्वस्यस्पष्टत्वेनचतत्त्वमस्यभिज्ञाप्राबल्यवत्त्वाद्विषयाविशेषतम
र्शनात्तमतत्त्वाच्चेतनएवास्याःप्रतियाघविशेषाभिर्योयोयुक्तइत्याशयेनाह॥ ॥मनःनां रौद्रशारांप्रथममनुवाम्नाम
।मिहयद्यपरश्यतेनाथस्फुटतरभवन्नामघटिताः इदं हृद्याध्यायापापदपि च भवत्वेवा नियतस्तत्तत्त्वेषामेवम
।मितिकरमाम्नानमिहतः॥२३॥पुंसूक्तमंत्रास्करुद्रमंत्रसंदृशामध्यपातितानप्रथममाम्नाताः न वदेवताविशेषवासा
धारणापरत्वंढिताः नापिपुंसूक्तस्याशिवादन्यत्रपर्यवसानामित्यत्राकोवित्सम्मांशामात्तिपुरुषशह्वासाधारणयस्यप्रा
गेवानिराकरणात्कथंचविदनस्कप्रतियाचस्यासाधारणेनपुरुषा।मिधानकल्पनायामापितावता।शिवादन्यत्रप
र्यवसानाभावातश्रन्यस्यचभ्रमात्याद्दीनामन्यतमस्यप्रमाणस्यानुपलंभादिति तत्त्वमस्यभिज्ञापादौबल्येविरु
द्धविषयसमर्पणेनहेभत्वंचाव्यीनस्याचितं॥२३॥एवंपुरुषसूक्तस्यपदेवतांतरपरत्वेपिन्नतीनांरुद्राय।निषत्त्वमस्यभि
ज्ञापाश्चप्रबलत्वादुक्ततोदेवतांतरपरत्वेप्रमाणानुपलंभाच्चेतत्त्वमस्यभिज्ञानमाकोचेत्करामितिमंत्रोपनिषदः
कात्स्न्येन।शिवपरत्वमास्थितं।निर्द्धूमधुनातत्प्रसंगात्त्रस्यापिशिवपरत्वमेवास्तुपांतुपुत्तामितस्यपपादय
ति॥ ।ऊरीकर्तुंमुन्नाहरपुरुषसूक्तस्यचबुधेस्त्वयीशानकृत्यासमाधिना।मितेयप्पंचसितिः।भेवत्वप्पन्मेज्य

विधिषु विनियोगो विधिबलदृष्टो न वोढार्थान्यापि विवरणानि स्पष्टानि कृतानि ॥ २७ ॥ पुनरन्यत्तत्त्वस्येशानदृतीशानप
दश्कातिः रुद्राः शिवमुपंदृष्टाप्यस्य क्तेन पतितदूषं न चमरतत्त्वस्येतीशितव्योपादानान्तदैश्वर्यरूपस्योपाका
र्यविधित्स्याप्रयुक्तमीशानपदं सर्वस्येवाचेदृशानेस्यत्रे केवलयोगिकत्वान्नरूढ्या । शिवस्य प्रतिपादकमिति
चेतनन्तदनुपादानरवतदुपादानेष्ववयवशास्त्रयोगिकार्थप्रतिपादयतएवतस्य समुदायशक्त्यापि शिवस्यापि
प्रतिपादकत्वव्योत्सर्गिकस्य दुर्वीरत्वादिह केवलयोगिकत्वस्यैवाभिप्रेतत्वं न तथैव पवार्थ्यप्रातिसंबंध्यानुपाद
न एवसमुदायशक्त्यन्मिषरातिकाश्चिद्युत्सुनिः । सिद्धोनियमः शब्दार्थेष्वप्राभित्यदृत्याधिकरणेनानुष्ट मात्रः पुरुष
रतिमंत्रप्रतिपाद्यस्य पुरुषस्येशानो भवतन्न व्यस्येति दैशितव्योपादानेपीशानशक्त्यापरब्रह्मत्वानिर्णेपा
दन्यथ्यातन्नापीशानशब्दादैश्वर्यरूपपरब्रह्मलिंगमात्रप्रतीत्यापत्यात तदभिधानशक्तिरूपशब्दान्निर्णयपा
भावापाताच्चनन्वतत्र लिंगादेव निर्णयो । स्त्वितिवाच्यं प्रथमशक्तात्स्यपरिमाणारूपजीवलिंगाविरोधिनाचर
मशक्तेन लिंगमात्रेण निर्णयापायोगान्नस्यजीवलिंगत्वाभावेदूर्वयस्तबीजाभावेनाधिकरणानारंभापत्तेः
सोत्रशब्दपदस्यासामंजस्यापत्तेष्ववयवशक्तार्थसमर्पणसंभवेनतस्याक्षेपार्थ्यतिरकल्पनासहिष्णुत्वान्

वरैरयितत्र्तस्य स्वाभिमते बल्लरीण त्वमभिमानेन नन्दीश्वरसंबोधितं ॥ त्रिरूपैः कीदृशैरित्याह अपेक्षेश इति ईवेत्ये
वकाराताभिप्राय इत्युक्तत्वात्तस्मादष्टमंत्र वसुरुषसूक्तस्यापीशानरूप इति समपितिपरब्रह्मणो श्रीसदा
शिवपर्यवसानमिति पुक्तोऽनन्वस्यसाम विधिं ब्राह्मणोक्तं विस्तुः प्रक्षस्य इस्मरस्यादिनावैष्णवांसे हितायामुपदे
शादाय वरोः श्रुतिः महाशांतिप्रकरणे तत्र छं। तिसृतन्ने इत्यस्य मंत्रा विनियोगावसरे वे सर्वांपुरुषसूक्तमिति वि
धानादुष्ठीनकवीधायनादिस्मृतिषु विस्मृत्यधानहोमादिषु विनियोगा बा विष्णुपरत्वं प्रतीयत इत्याशं
क्याह अथवल्लितिः श्रयमाणपः। आस्तितावधि द्वाराधने पि विनियोगास्तदभिधानरूपकल्पादनुकूलः बौधायन
सूत्रे शिवसंकल्पादिभिः सह श्रीरुद्रांगन्यासमंत्रेषु पदेशा छंदोगानां केषांचिद्वाजसनेयिनां च महारुद्र जपम
ध्ये निवेशात् नमकं चमकं चैव पुरुषसूक्तं च । नित्यशः जपन्ते इति महादेवं गृहं गृहपतिर्यथा इति पुराणोक्त पिष्णवराणा
दास्क शांतावाबाह्यकुंभेदेवेशं रुद्रं भुवननाय कामित्युपक्रम्य नमकं चमकं चैव पौरुषसूक्तमेव चेत्यादिना जपे
विनियोजनालैंगादित्यपुराणादिषु सकृद्यानिसपुष्पेणास्नापयेन्मंत्रपूर्वतं मंत्रांस्तु नेमवसा मिश्रणेसवर्षि
सिद्धपेरसुयक्षमप्यजेषु इसाम्यांत्रपेरोवतघ्यादिवमतेरपि स्यंतरेण पुराणेन सूक्तेन पुरुषेण चेति । शिवाभिषे

कमंत्रेषु परिगणानाञ्च एवं च यथा षडङ्गुल्यस्त्वाग्नेः । निर्मर्दो दिवः ककुदित्यादिमंत्राणां नहप्रसैस्त्तत्कूहारा ध॰ तत्त
त्त्दैव सम मंत्रा विधानो विसरेषु धर्मो माहिरजा सुविहितानामपि बहुशास्त्र हाराधन जपहोमादिषु विनियोज्य मानानामपि वि
हद्विनियोगमात्रेणाभ्यन्तिन हनुकूलो विनियोगांतरस्मा समाम्नेय पत्वादिकं न हीयतेन यास्याप्यपनाराधनाभ्यामुपस्था
नेयजेत्सुरुषस्सक्तेन धनं दविष्णरू । पिसामिसापस्तं बस्तत्रशातातपस्मृत्यादिसिद्ध विनियोगांतरे रोद्व विस्मृस माराधने वि
नियोगो नापि श्रुति प्रा सत हनु रोधि विनियोगानुमोदितं वाशिव पर्यवसायित्वं नहीयत इति । नन्वस्त्वेवं विनियोगमा
त्रस्यान्यथा सिद्धिस्तथापि पुराणेषु केषुचित्स्वरात्रसंहितादि शेषेषु च नाराधनास्य एतत्सूक्त प्रतिपाद्यस
हस्रशीर्षत्वादि विशिष्टब्राह्मणाधुस्वभिस्थानतत्त्दैवं पवयु [illegible] रूपापरेशे रेतत्सूक्तस्थ तत्तन्मंत्रार्थकथनमु
रविनन्नाराधनाय रतस्था विवरणादि शीनान्नत्यरत्वामभ्युपांतव्यमुपबृंहणानुरोधित्वादिदि कार्य्यंच्यवस्था पाइत्या
शंक्यमंत्रविवरणरूपोपबृंहणाभ्नोप्यत विनियोगांतरानिवीहार्यत्वेनान्यथा सिद्धिसंभवान्ततैः अन्तनिनहनुक
लविनियोगा वगामितं धोर्मरूनं विभोस्तस्यारवं चाभिः परमो हृष्टः सोम सर्पोमनयोनेत्रं दिशः श्रोत्रे महात्म
नः । वक्त्रादे ब्राह्मणाः सर्वस्मान्न्वनावानप्रभुः । रं दविस्मुजाभ्यां तु न्नचित्रियाप्य वमहात्मनः । वैश्यापाद्ब्राह्म

परेशाननुष्ठानस्यापादितायिनाकिनरस्याद्दीनांनिदृष्टोपदेहांतरानुमोदितं चाशिवमरत्वमस्यहापयितुमशक्य
मित्याशयेनाहाहेति निर्वाहार्थानरनिारदमत्रविवासितेत्यस्य जेवत्यानामापितत्रारांणं विधिवलादेवतांतरप
जनेपि विनियोग स्त्व मंत्राधिकरणन्यायेनमंत्रविनियोगस्य वाक्यार्थप्रतिपादनद्वारत्वान्मंत्रस्थेतरदेवतापरे
णापदेन मुख्यवृत्त्याभावेऽप्यधिकरणन्यायेनवृत्त्यंतरेणापि प्रयजनीयदेवतायाः प्रतिपादनेन तत्समभिव्याहृत
विशेषणपदानां चरमेस्तरणीतहारितैरित्यत्रदर्भादिसुहरितत्ववत्तत्र संभवद्रूपाणां तद्विशेषणगुणादिप्रका
शनद्वारा सोमःपवतेजनितामतीनामितिमंत्रेसोमत्वजातापामिदग्दिजनापितृत्वव्रत्ताभावितापीनामस
मवेतस्यापिसमवेत विशेषणस्याभिधानेमंत्रश्क्तविशेषणाविशिष्टरूपप्रकाशनमभ्युदयकारीतिनिप
दृष्टार्थमितिसवर्वनंतेषां मितरार्थप्रयुज्यतइतिनावमिकाधिकरणोक्तव्यवस्थापनादभ्युदयार्थमत्रापिसुवःसु
वणन्मेत्यत्रपलाभिधानवद्द्वारीतिर्शायजनमार्थवातदसमवेतस्यापगुणजातस्याभिधानद्वारा तत्रपर्यवसा
नवनिर्वाहइतिविदितमेतन्मीमांसापरिच्चयशालिनां तदिदंपुरुषपरकस्यध्यासादिनिवमितांशेवेकांस्यस्या
पिभक्तिस्मृतिदृष्टविनियोगांतरनिर्वाहपयनदादिप्रतिपादकमकारवन्नारायणप्रतिपादनप्रकारस्यापि

कस्यचित्पुराणादेरभावेपुरूषबुद्ध्यापिकल्पनीयत्वात्तस्यएवतत्समाराधनत्तदंगात्तत्फलादिप्रयंचनप्रधानेषुपुरा
णागमेषुनियामितइत्यन्यथासिद्धत्युपबृंहणाननिरस्यतेहि‌ब्रह्मसमवेनार्थविशेषणानामपिमंत्राणाममेपबृंहय
णानिसोमंसरसजूप्रणार्थसोमाधीः समजायताधराचवा। ॐ सपिण्डवज्रयाराः शचीपतिः। विमुनीराय
णाः श्रीमानसर्वसोममयंजगत्। इत्यायतितस्मान्नतानिष्कस्यादिप्रापितंशिवपरत्वं हाययितुमीशतइति। न
चैवमेकेनमंत्रेणानेकार्थप्रतिपादनेकाश्चिद्दिवधएकस्यैवमंत्रस्यानेकविनियोजकप्रमाणाद्युपायनियातेमा
मकाविनियोगावत्तन्निर्वाहान्यथानुपपत्तिकल्प्यस्यानेकपरत्वस्यापिप्रमाणावलात्पातत्स्यसर्वसम्मतत्वाच्चा
केप्येकस्यैवपदस्यप्रयोगाभेदेनानेकार्थपरत्वस्यापलंभेनात्रापिप्रयोगाभेदेनानेकार्थप्रवि ‒ दनस्यासं
भवाद्दृक्तविरोधाभावाच्चानन्वेवंप्रयोगाभेदेनाप्यनेकरूपताप्रतिपादनपराभेदस्यक्रमनेकत्रासंभवान्ना
न्यः पंथाअयनायविद्यतइत्यादिकंप्रतिपादयत्वकवक्तृत्वेतन्मरूमजानंप्रतिपादयतिकवासमवेतमापि
केवलमभ्युदयायार्यप्रकाशप्रतीतिकथ्यमवसयमितिचेतइत्यमनेकत्रविनियुक्तानांमंत्राणांयत्रदेव
तायांतत्प्रनिधानक्रत्यादिसम्भावेनस्वारस्यंतत्रकृतविशेयराद्। तत्स्यवस्ततःप्रतियादनमित्यत्सगाः।अ

राम

३१

भिधानमुक्तसायणानुगृहीतं निर्णयेन कारणाभावात्तत्र देवतोत्कर्षवादिभिः समर्पितां क्रमैरन्यत्रापि तत्र तत्र वि
नियुक्तानां तत्तद्देवतालिंगानां मंत्राणां तत्तद्देवतोत्कर्षप्रमाणतयोपन्यासो यत्र तत्र पुरुषस्वारस्यविषये प्र
तिपादविशेषणानां मानांतरेण बाधाभावात् निर्णयः। तत्रोत्कर्षोऽस्य त्याज्योपपद्यमानं कथंचिदुक्तं तत्तदुपस्थापित र
वाऽन्यत्र तेषां वस्तुतः प्रतिपादकत्वेनान्वयात् अन्यत्राप्यन्वयायोग्यानां तु स्तुतिसाधकत्वं वीरूढितं वस्तुतः। स्थितिः। न
तद्भेदवादस्य चरितार्थत्वमनुरुध्यते पादिवात बाधकं कृपाद्युक्तत्वं तदसंनिविष्टत्वं शुभयप्यापि परमात्मनि वस्तुतत्वं तन्मत्रि म
जातं वस्तुत्वं स्यामनिपादयनीत्यवसेयः। नन्वेवं हाभिधानमुक्तं तेः पादानामस्य वमंत्रोपात्तविषयविशिरः केवलमुक्त
स्यादिसु नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय परात्वर्मावदहाकाशं तेषां शं। तिः शाश्वती नेतरेषां नान्यः पंथा विमुक्तय
इत्यादिभिर्देशसुमुक्षूपायापत्वावधारणाद्वावश्यंते नावि नियोगोपवृंहणाभ्यामस्य स्वस्तत्परयाविस्पष्टत्व मवस्क
यनं परेषां निरस्तमानन्वपुरुषशब्दस्यानेकसाधारणोपापि श्रुवाहरणकेक एव मे वाह मिहास मितीति कर्मीक्षु
ति लिंगोपस्थापितस्य नारायणस्यैतास्यवप्रदर्शितत्वपुरुषस्यपुरुषत्वामिति तदर्शितत्र पुरुषशब्दस्य प्रवृत्ति
निमित्तमभिधायेसहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादित्यस्वोदितिश्रुतित्यनंतरं पादात्सहस्रशीर्षे

स्यादिमंत्रस्य पुरुषशब्दस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन नारायणपरत्वं निर्णीयाततस्य च सत्कारो सौभवगान्तमहादेवं वा महा
पुरुषं वा ऽर्चयेदिति कल्पसूत्र प्रयोगाद्वा निमित्तं न दृष्टा धारणपस्य महापुरुषशब्दस्य वेदाहमेतमिति मंत्रप
ठा ग्रहीष्यते ल क्ष्मीश्च पत्न्याविति लक्ष्मीपतित्वलिंगोपन्यासेन यमंतः समुद्रे कवयो वदंतीति विद्युतः पुरु
षादधीति समुद्रशायित्व विद्युद्वर्णपुरुषत्वलिंगेन पुराणादिप्रदेशविशेषप्रतिपादिकेन कवर्णानाराय
णा सर्वलिंग मतिपादने पर्यर्थेरतांभस्य पारइति सूक्तेनस्य तिषुत तस्मा राधने ह विनिवेदनं विनियुक्तेर्हिरण्य
गर्भः समवर्तताग्र इत्यादि मंत्रेष्वसता भिः संभूतो हिरण्यगर्भ इत्यच्छा वितितदनुवादरूपत्वं तिवाक्याया
दितेनैकवाक्यत्वेन च नारायणपरत्वसिद्धेन सममनंतरानुवाकेन स्वप्रतिपाद्यमहापुरुषमहिमवर्ण
नप्रवृत्तेनैकवाक्यत्वाजारणयणानुवाकेनारायणोमतिपन्नस्य सहस्रशीर्षत्वादिधर्मजातस्य सर्वालो
पानिषदि च तुम्बर इदं सर्वं च नारायण इत्यादि नारायणालंतं सर्वस्योत्कात्तदुपसंहारे पठितस्य पुरुषस्य वे
दसव मितिमंत्रस्य च मत्तर्भिस्तानानत्पुरुषेण नारायणो न पज्ञमानरूपति प्रतेसापस्ते वादिभिस्तन्त्रा ग्नास
के ख्यापरत्वाच्च नारायणपरत्वमस्य सूक्तस्येति परो कंपु क्तः सर्वस्याप्यस्यानानतलले रवायमानत्वाद्

राम
२२

रुणा केनचित्कर्मणः पुरुषोऽमृतत्वोपलक्षित इत्यस्मिन् सर्वपुरुषभावापत्तिप्रतिपादकेनेन सहस्रशीर्षेत्यादिमंत्रस्य पु
रुषपरस्यानंतरवाक्यप्रतिपन्नमहाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वव्यतिरेकस्यावसायात् । अन्यथा तेन प्रवृत्तिनिमित्ते
न मार्गापितस्य पुरुषशब्दाभिलप्यतया पुरुषोऽमृतत्वस्योक्तिविरोधापत्तेः । परोक्तरीत्यैव पुरुषो नाम संह
र्ता शिवः सत्वादिरहितगुणः । सांबमूर्तिधरो नान्यो हरेः । विष्णुरजोऽपि चेति स्कांदोक्तेः । तत्त्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन पु
रुषशब्दस्य शिवासाधारणत्वात् यत्र यत्र कर्मणि बोधप्रत्यक्षतया तत्र तत्र पुरुषं चिंतयन् पुरुषसूक्तं जप्या
त् रुद्रत्वात् पुरुष इति विज्ञापाहीनिवाद सूक्ते पुरुषस्य केवलत्वप्रतिपाद्य परपुरुषशब्दस्य तत्प्र
वृत्तिनिमित्तकत्वावसायात् सर्वो वै रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु पुरुषो वै रुद्रः सन्महो नम इति मंत्रो विरोधशंकानिराक
रणाय पुरुषो वै रुद्र इति श्रुत्यात्तस्य रुद्रपदत्वेन व्याख्यानाच्च तस्मात् माशिव एकतिलस्यैव रुद्रपर्यायत्वा
त् महापुरुषशब्दस्यापि क्वचिद्विनारायणादौ अमत्वेनानुशासनाभावात् प्रयोगमात्रस्य गौतमस्मृतिपादि
त मंत्रेषु महापुरुषायेति शिवरवयोगेनास्य पुरुषपदे रूढमभिधानत्वात् तिलान्पालेपि महान्तमिति श्रुत्य
क्षपदयोरेवेत्यवगतेन तस्याप्यवगात तत्र पवार्थस्य विस्पष्टसिद्धोपाधिरूपप्रतिपाद्य वक्ष्यमाण परवाक्य

सान्यत्रापि मम योगाभ्युदुनिवारत्वात्स्यायाप्यंकजो नारिदृशाद्या नंयो गतहृदि वारिनाकेवलयोगावादिनं प्रतिश्रन्यत्रापि ममपो
गप्रसंगास्यापारकौकौमुक्तीभावायत्याञायाहयितुमशक्यत्वापत्तेः।मवाहिशिवनामाष्टकमध्येपठितस्यापयष्ट
भिर्नामभिस्त्रियादिबोधायनस्त्रोत्रे त्रामतेनच वहनस्य प्रसज्यते पत्सुरैर्निमिसंमहांश्चैवप्रमाणतः।धातुर्महे।ति
एरजापामहादेवस्वतः स्मृतरहतिसांबपुराणेतत्रामतेनिरुक्तस्यमहच्छब्दस्यपुरुषंमहांतमितियाटे।नततःशिव
परत्वस्यैवप्रतीतेः।अंभस्यपारइतिसूक्तेयमंतःसमुद्रेकवयोवदंतिविधुतःपुरुषादधीसुपन्यस्तलिंगायेः।लिंग
मूर्तिर्महान्वालामालासंवृतमव्ययं।लिंगास्यमध्येरुणचिंतं चेश्वरीश्वरविमृहा।व्योममार्गेतथालिंगेव्रह्माणंत
सरूपिणं।विष्णुवराहरूपेणलिंगस्याधस्त्वधोमुखं।व्रह्माणंदक्षिणोभागेतस्यकृतांजलिपुटं।स्थितावामेविष्णुमप्य
बाहुकृतांजलिपुटं तथा।मध्येलिंगंमहाघोरंपत्राश्चैव मासिस्थिता पाला प्रदोषकाले मुशिवमापुज्यनाप्नुयात्।
एकार्णववत्त्रैलोक्येब्रह्मानारायणात्मकः।भोगिशय्यागतःशेतेत्रैलोक्यग्रासवृंहितः।जलस्थेयोगिभिर्देवि
भ्वित्यमानोब्जसंभवः।ततोवतीर्थ्यविश्वात्मादेहमाविश्यचक्रिणः।सप्तापयोगाशयनेराकीभ्यायाप्यविस्तुना
ब्रह्मकमलवर्णाभोरुद्रः।कालाग्निसन्निभः।पुरुषःपुंडरीकाभोरूपंतत्परमात्मनः।तस्महेमनिकायाभंशिति

कंधेत्रिलोचनं प्रसारयुगुपुंचं वीक्ष्य प्रेरितामुज्ञांतकौतुकाः ॥ इत्यादित्यपुराणादर्शनाद्धिरण्यगर्भ इत्यादि संज्ञाष्टक
स्य च पर्यवशेषस्य हिरण्यगर्भस्य तु प्रसृतिरेतावंतो विप्रशनोऽविपारश्च तु ष्याद्भवेनिष्कत्यंतरमाति पत्र हिरण्यगर्भ तु
ष्याद्भूय यत्तु पतिर्लिंगोपन्यासन हिरण्यगर्भ कसा च शिव प्रजापतिसाधारणापत्तस्य नारायणोऽकांसा
ऽसि ह्यनंतेदेकृतावपतपाईद्भवेतिल स्मीभ्यपत्स्याविसत्र हहृद्येषरवाचको माय तित्वलिंगास्यापिप्रतीत्याल स्मीप
तित्वलिंगीनवोत्तरनारायणस्य नारायणार त्वस्य च स्थित्ययोगेन तदेकवाक्ये लेनापि परेशता ॥ निर्वाहादंभस्य यार
इत्यादेरंतेषु पुरुषस्य विधेहेसहस्राक्षस्य महादेवस्य धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ॥ इति श्रवणान्मध्येवन्नेनम
ध्यानितिर्यी चमेषांहि देवः प्रदिशोनु सर्वाः ॥ विश्वतश्च क्षुरुत विश्वतो मुख इत्यादिनामं पानिषदस्य वा ॥ शिरः
समाम्नातानां मंत्राणां प्रत्यभिज्ञानात् नाम जायाति श्वरानेगार्भेन्नेरित्यत्र प्रजापतिशब्दस्य परमेतदेव योयोनिन
पति यस्मात्प्रतासर्वाः प्रजापतिरिति स्मृताः ॥ देवेषु च महादेवो महादेवस्ततः स्मृत इति लिंगे ॥ शिवनामसु च निर्वचन
दर्शनेन ॥ शिवरायबृहत्सुयपत्नीर्हिरण्यपात्रस्यार्गर्भस्य हिरण्यस्यापि गार्भजः ॥ तस्माद्धिरण्यगर्भोऽसौ पुराणोऽस्मिन्निरु
च्यात इति तत्रैव निर्वचनात्त वो ध्यापनस्त्रे शिव शंकरादि द्वादशनामम मध्ये पठितत्वाद् हिरण्यगर्भः सम्भव

चेतानेइत्यत्रहिरण्यगर्भशब्दस्यापितत्रह्मसुपपत्तेः हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इत्यादावस्माद्वाक्यत्पत्तीतिवा पक्षपशावैइ
विनियोगावन्नारायणसमाराधनेतोद्देनि गस्यापि विरोधाभावतेदेकवाक्यत्वात् ईश्वत इति मंत्रस्य केषांचिद्विग्न
हृयत्नेसोमाधिदैवतगोरीरजायांविनियोगस्यस्मृत्सरीवादिरक्तत्वात् अन्यत्रविनियोगानुपलंभात्प्रथमश्रुते
त्वा ब्रह्मत्वेषापाश्रुवननापिकापरत्वात्तस्तुरोधेनलक्ष्मीशब्दस्यवापुसंहितायांतत्राहश्चवीलिक्ष्मीमर्त्निमर्त्ने
मतः प्रभोरित्यारभ्यतत्संपाकमंडलारूढाशक्तिमीश्वरीयरामहालक्ष्मीरितितेरव्याता रूपभासर्वमनोहरेतिप्रक्रांता
यां महेश्वरशक्तिरूपायांपरशक्तयंशलालायांक्रसुपपत्तेः श्रीश्चतेलक्ष्मीश्चपत्न्याविवेताजनेप्रियाहश्रीश
ब्दस्यसमानप्रकरणगतहृत्वेहृत्वेरवाक्यस्यानुरोधादुमायामेवाश्रियंलक्ष्मीमोपलंविकांगपमिसापुष्पस्र
केतत्रप्रयोगदर्शनात्सुपपत्तेर्हिह्वेस्वापाः कमलायांप्रयोगादर्शनेन वैपरीत्यशंकानवकाशम लेभेब्रह्मनारा
यणाकृताशिवस्तोत्रे नमोस्तुलक्ष्मीपतयेश्रीपतेईपतिन्नमस्तिशाखाभेदभिन्नयाटदयोपसंहारेगापंजहृशा
ब्दश्चतेः लक्ष्मीश्चपत्न्यावित्यत्रेनोमापतिवल्लिगाभिधानमतीतेः अहोरात्रेपार्श्वेइसस्पराभेदीलमर्हस्व
मितेनुमामहेश्वरसंवादेकरदेनीराश्वरहृदेश्वारस्यात्रतत्रा ताहृपमिसस्यस्वहृपेत्रिपुरघस्यवस्येकाल

स्वरूपविशेषणं यत्नो बरं मुनिश्रेष्ठा वाप्त लोकहितैषिभिः ॥ पत्राग्निनी च मरणी कृत्तिका यास्त पयंशकं मेषराशिः कुत्तत्रे तंतद्धि
रः कालरूपि परमेश्वरः सादिनाम्नोपांघ यद्यं प्रापकं स्वनुत्तरारेवती नयपा ॥ द्वितीयं जीवसद्दनं मानसक वरराख्यमोहसं ते नवामन
पुराणा बव नजाते न प्रति यादित्ते कालात्मकेन ॥ वह्निन हे सामंजस्यात्कालेऽस्मिन श्री रुद्राणां मंत्र त्वनेविधाना चेद्धत्तरना
रायणस्य शिवपरत्व निम्बयात रातरेकवाप्पि तपा विमस्तर त्वस्यैव सुकं येषया र नत्वा तस्मात्संतरशब्दाभिप्रिस भिन्नाना
नु रो येपित हृत्प्ये नाशिवपरत्वस्यैव सुनेत्वात्सुरूपेणा नारायणो नपजमानं तु पति श्रुत इत्यन्त्रास्य पौरुषस्य केस्य
त्राधिक्रीणायणः स्मृत इति शौनकस्मृते देवता चोतनाय पुरुषेणोति सक्तामति पाघपरपदं नच्यपदे शांनं तरंस्त
विसव्वना यन्नारायणाये ति त्रिर्जपेत अघमर्षणं हामिति वह्नि नाम्ना च्य पदेशो पपन्नः । नारायणो हृष्टे न पुरुष
सूक्तेनोपहितौ विनि मुपति श्रमा नक्ल जन्मनि पुरुषोभवोऽतिवा धुलस्त्रेणात स्यैव स्पष्टीकरणाच्च नारायणस्य मात्का
नेनापितस्य त्वासिद्धेः प्रत्युतोरा हत कल्पस्य वचने न नारायणस्यस्त पितासिद्धेः वेदाहमेतमित्यत्राहं पाएप्यत
सरतपाकर्मकर्तव्याप देशाच्चेति स सूत्रोक्तन्यायेन स्तक्त प्रतिपाद्यस्य सरसतो व्यतिरेकस्यैव प्रतीतेश्चेत स्मा
सरोक्तन्यायेन्नौ त प्रताप रत्वासिद्धेः सोऽवशिवपरत्वस्य सुसाधनत्वाघा स्मदुक्तरीत्या शिवमाहिम प्रतिपादनपर

मेव पुरुषस्य ज्ञानि सम्भुपाते तथ्यं॥२४॥ कैवल्यस्य वीस्पतां विबुधसमुपास्यत्वामापि ते विशिष्टोऽयं शब्दोनपि तद्वाविभक्ती
रूपादिज्ञान॥ निरुक्तमाते नाम्नाम विश्वविभवं ते विशद्यन्ति गिरांगुफस्य स्यंभ्रमकं दयति ते अथर्वशिरसः॥२५॥ अथ वाशि
रासि प्रथमखंडे देवाहवै स्वर्गलोकमगामं स्ते देवारुद्रमपृच्छन्को भवानिति सोऽब्रवीदहमेकः
प्रथममासं वर्त्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इत्यादिनात्मनो मायावेदनं सर्वान्देवान्वदंत्यते
न शिववचनेन शिवस्य सर्वात्मत्वं प्रतिपादितं॥ अनंतरं ततो देवा रुद्रं नापश्यन्ते देवा रुद्रं ध्यायंति ततो देवा ऊर्ध्वबाह
वस्तुवंतीति देवैरुपास्यमानत्वं स्तूयमानत्वं च दर्शितं॥ ततस्तद्वितीयखंडे यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च भूर्भुवः स्वर्यश्च ब्रह्मा
तस्मै वै नमो नमः इत्यारभ्य यश्चाविसर्गस्तथा महेश्वर इत्यादि प्रकारेण ब्रह्मविष्णुरुद्रोमालक्ष्मीसरस्वतीन्द्रादिनाम
रूपाभ्यन्ताहीनां च तदतिरिक्तं प्रथमखंडोक्तसर्वात्मत्वस्यानेनासिद्धविशिष्य निरूपितं तृतीयचतुर्थखंडयोस्तु तृतीय
नामकं हनिर्वचनमुखेन तस्य परमात्मभावः स्पष्टीकृतः पंचमखंडे तस्योपासनादेव मोक्षः इत्युक्त्वा पाशुपतयो
गान्म कतदुपासि प्रकारो दर्शितः॥ तदेवमादितस्त्वारभ्यात्वविनश्यमानमथर्वशिरो वचनजातं सर्वं ब्रह्म
तो व्याप्नोतीति स्वकृतीकरोतीत्यर्थः॥२५॥ यत्र सद्गुरुपरैः प्रस्तापितमथर्वशिरसि रुद्रस्य सार्वात्म्यं परेशेन तस्य

राम
२५

सर्वेश्वरत्वासिद्धिश्चमिदं देववत शास्त्रं दृश्यात्तदुपदेशाक्षत एवतदनंतरं परमात्मनः खलु सार्वात्म्यं प्रसिद्धं तत्कथं तव तिरो
काव्यवच्छेदाय स्वस्मिन्परमात्मानुप्रवेशात्त्रं दृश्यासार्वात्म्यो किमुपपादयितुं तस्यैव वक्ष्यते सो नरादंतरं प्राविशदिति शब्दा
नंतरं संप्राविशदिति। अत्र सदिति परमात्मोच्यते अनेन तत्वाक्यस्य परमात्मनः दृश्यासार्वात्म्योपदेशपरत्वेन तत्राह शब्दस्या
परमात्मपर्यंतनयानस्य प्रसक्तत्वात्स परमात्मा अनंतरात्मा रागादेर यंतरे स्वात्मानो दिशः सकलादिवर्जितवस्तु जानस्य
चोत्तरं जीवदर्शी मंत तर्यामितया प्राविशदिति तस्यार्थः। न चोक्तार्थपरमिदं वाक्यं तद्देवसर्वो तर्यामितया प्रवेशक
थनपरं सर्ववाक्यमपि स्वरूपेणैव तस्य सार्वात्म्यकथनपरमस्त्विति वाच्यं तयात्वेन तस्य तद्वाक्यमध्यपतितत्वे
नाहं प्राविशमिति प्रयोगापत्तेः न चनान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्तोऽस्तीति अत्र तत्वमेव निकरणेन तद्वाक्यस्य समाख्या
बाध्यात्सो नरादित्यादिकमाति वाक्यमेवेति वाक्यसंभाविराद्विसत दनंतरमपि सोऽहं नित्यानित्य इत्यादि तद्वा
क्यस्तु तत्त्यानत्समास्यसिद्धिरन्यथा मध्ये एकतिवाक्येन। शिववाक्यसंदर्भविच्छेदे उत्तरत्र सो ब्रवीदित्यध्याहार
प्रसंगादिति करणं तु सो नुरादंतरामिति वाक्यान्वयितया परमात्मानुप्रवेशे न प्रकारेणाहेतु नावासार्वात्म्यमिति
प्रकाराद्यर्थत्वेनास्युपपत्तेः सामास्यर्थकत्वेन तस्य कृत्स्न। शिववाक्यसमाप्तावन्दयोऽस्तु अथात्राध्य वहिनान्व

यस्य न्यायस्त्वान धर्मिकस्य च्यातरित्यादिन्यायात्पञ्चुद्वितीयखण्डयोर्वैरूढः स्समग वानित्यादिरुक्तितिवाक्यं तदपि न ग्रहमेकः प्र
प मम प्रसंद्रतिरुद्वा क्यानुरोधित्वेन तत्कार्य्यात्र रूंतर्प्पोमिरारवसावित्पपरा त्तनीय चतुर्थखंडयोरेकारादि महाखं
तनामानिर्वचनंतुप्रणव विषयमेवतत्स्य परमात्म पर्यवसानेण्य ज्ञरीत्याश्रुत पौमिपदं पञ्चयं च प्रखंडे द्वितीयोपासनस्य
मो हीयापत्वेन विधानतरस्य केनन्यायेन तदेतत्प्पोमुपासनापरं मधुविद्यायां चत्वारि प्यो पादि योपासनस्य व
स्वतर्प्पोमिविषत्वस्यमधाद्विषसंभवादित्यधिकरणो व्यवस्थापनादिहापित्थोपपत्तेः एवमनयोपनिषदा प्र
तिपाद्यस्तत्त्वं तत्पौक्तिनारायणः एवं सर्वं भूतांतरात्मा ऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः इतिसौबालश्रुतेः त
वा नरात्मानमनयेचावतेदृद्धसाक्षिताः सर्वेषामात्ति भूतोऽसौ नन्वात्यः केन । चेल्लक्षिविदितिसर्वतेभ्वपदि वसेतरादि
साक्षिन्कार्तिवाक्यंतथापि च दृष्ट ध्येयं च नारायणः श्रोत्रे च श्रोतव्यं च नारायणः इत्यादि श्रुत्यंतरदर्शनात्स्ने
कसावीत्यपायो गाद्वयस्य यस्य हि योभावस्तस्य तस्य हित्वं नरः । अनुप्रविश्य मे धावी । दृपमात्मवरान्ययेदित्यत्रे
व प्रवेशस्य स्वबुद्धानुप्रवेशपरत्वमंगीकृत्यमरुद्वः सर्वांतरं नारायणं समाधिनाप्राविशत्सा ज्ञात्वा तिष्ठ
स्य दृष्ट्यानहीपसावीत्युपदेशोपपादनपरश्रुतिवाक्यन्यायो जनीयामितिसर्वव्यापीयमपिश्रुतिर्नारायणा

परैवातएवयोवैरूढ़ःसभावानित्यारैतदसाधारणाभावस्यद्रप्रयोगोपी।तित।न्विरान्विकीर्षुःस्वाभिमतंतत्ता
वसेतरादित्यादेरर्थमन्वयपोपस्कलंन्वद्दर्शयति।। अमुष्मित्तत्स्तद्धिस्तवसमुक्तितोयेन वचसात्वदुक्तानामंतेपरम
शिवयोऽभून वचसा।। परस्परस्वरूपानेन्वयमलभमानस्यव्यन्तेर वलान्नोमोछ्लनत्परिणाममतियाद्विसविषया।। श्ल
अयमर्थः।। आपुरापुषासतस्तसत्येनधर्मधर्मिणतर्पयो।।मिस्विनंनेजससेत्यंतेन त्र्शिववाक्यमंतरंततोरेवारु
द्रेनापरपान्नित्याद्रेकतिवाक्यत्वस्यस्फुटत्वात्तत्रचशिववाक्यपर्यवसानबोधायेति कारणानापरपन्नित्यद
र्शनोपयादनापतदंतर्हीनप्रतिपादनंवापेक्षितरतिसा।नरादित्यादिवसमाविशादित्यंतेऽमतिक्लेशंविना
न्यचस्थानान्वयितंदनेरोवचनान्यः कश्चित्तोप्यतिरिक्तःसाहंनित्यानित्यदत्यादिरूज्वन्वयमितिस्पष्टमे
तराशङ्कोतिचतत्रापोक्षितंद्रष्टायितुंतेनदेवदर्शपदस्त्वलत्यंविहायततःपरंसर्वोत्तरंसर्वेतोरहस्यंपरिदर्शे
रूपमाविशदितितदंतर्हीनप्रतियादनोपपत्तेस्तनष्कान्पोप्या कोशावशाघवहितोप्यन्वयेयुक्तआकां
क्षायाःसान्निधानातर्वलीयत्वावयस्यये नार्थसंबंधोरदस्तेन्ना।पिनेनसः।। अर्थतोप्यसमर्थ्यानामानंतर्य
मकाररामितिवानेको क्तेः आनंतर्यमवोदनोतजे।मितिसत्राव अध्याहाराघवहितान्वयस्यजपायस्त्व

परेषामप्यादिप्रातिपत्रेश्नो।तिशिववाक्यमप्यपठितस्या।पिसोनतरादित्यादेः श्रुतिवाक्यत्वेनतरंतरावनिवेशः।इरुप
नोहिएतस्मुहवाअ्रहमभ्यगा।सिषेतस्मान्मन्यत्वमेकोऽसीतिहकौषीत।किंःपुत्रमुवान्वरश्मिंसंस्त्वपर्यावर्त्तयब
हवोवेनेभविष्यातिनवाऽजो।विष्यामीमिनरवाद्त्रीतिहोवाचकामोमकुह्यानमित्यादिस्क्रतिपुकिंचित्पुरुष
वर्त्मकवांपमच्छ्यक्तस्या।यीत्यादेरन्योन्याकांक्षायातरंतेषुश्रुतिवाक्यत्वेनान्वयः।उपब्रह्मणोऽप्यायमे
वान्वयोऽस्यवाक्यस्यविज्ञेयः।तथाहिसनत्कुमारोपपघने।पुराविष्णुःब्रह्मादयोदेवाःसर्वेसमभयकारतं।विचार्यजग
नोविप्राःसंशयाविष्टचेतसः।अतीवसुखरेभ्युद्भूतोरंलोकेसमागमनातेषांमध्येमहादेवःसंसारद्राविकोहरः
हरःपरमकारुणापान्तवपमाविरभ।द्विजाः।अथदृष्टसर्वेसंहृष्टाहेवाविष्णुपुरोगमाः।प्रणतिपत्यमहादेवःमएवछन
कोभवा।मिनिति।सोब्रवीभगवान्रुद्रःपशूनांपतिरीश्वरः।सर्वज्ञःसर्वतत्त्वानांतत्त्वभूतःसनातनः।अह
मेकोजगद्धेतुरासंप्रथममीश्वरः।वर्त्तामिचभविष्या।मिनमत्तोऽन्यो।स्तिकश्चनाममन्मायाशक्तिसं।हितसंज
गत्सर्वंचराचरं।मिसारभ्यइत्युक्त्वाभगवान्रुद्रस्तरांरूपसमाविश्यतान्नायश्पश्चततोरुद्रंदेवाविष्णुपुरो
गमाइतिलिंगपुराणे।पिशिवंप्रस्तुत्यतनमपृछन्तोदेवाःकोभवानिति।मिमोहिताः।सोब्रवीभगवान्रुद्रो

स्यहमेकः सुरातनः। आसं प्रथममेवाहं वर्त्ती। मि न्वसुरोत्तमाः। भविष्यामि च लोकेऽस्मिन्मत्तो नान्योऽस्ति कश्च
नाभिस्यानित्याह मनन्द्योऽब्रह्माऽहं ब्रह्मनरास्याति रित्सुपक्रम्य धर्मै धर्मी॥ सर्वं च तर्पयामि स्वतेजसा। इत्युक्त्वा भग
वानरुद्रस्तत्रैवांतरधीयत। नानाप्यपश्यत ततो देवा इत्यादि। तत्रा ध्याय द्वपेन कृत्स्नस्याप्यथर्वशिरसः। शिवपर
त्वमाविष्कृते विस्तरभयात्रेह लिख्यते। एवं वासंसंहितायामादित्यपुराणे च पठितमप्यथ वृंहणं दृष्टव्यं॥ २६॥
एवं स्वाभिमतमन्वयमुपक्रम्य परपक्षे रूपयति॥ ॥ इत्यात्मायेहरूपेवरस्यारिति श्रुतेन वस्तु रत्त्व यान्य सेवोके
ते दिति किमिये ग्यप्यवदना॥ त्वमंतर्यामी संस्तामित रमवो वस्वयामितिप्रत्ताया वाके षांविशतिहरयानाप्य
विरुद्धं॥ २७॥ ॥ पुक्तं प्रथमं नारव्यायिकायामामेव विजानीहि त्यादेरिदं वाक्यस्य शास्त्रदृष्ट्या ब्रह्मविषयत्वं त
च त्वमेव वरं हणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे इति प्रश्नवाक्यस्य च स्वतो न पद्धिततमतद्विषयत्वेन रंद्रवि
षयत्वाभवात्। युक्तं चाहं मनुरभवं सूर्यश्चेत्यादि वामदेवस्यार्वात्म्य कथनस्यापि शास्त्रदृष्ट्या ब्रह्मविषयत्वं त
च प्रश्नवाकस्य वाभावादिह तु देवानां को भवानिति शिवासाधारणरूपप्रश्नेन रुद्रत्वरूपस्याहमेजः प्रथम
मासमित्यादि शिववाक्यस्यात्मसार्वात्म्यपरत्वे प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यापत्तेः नेह तन्न्याय संचारणाव

काणादेति सर्वैवेदहरुद्रैस्त्वैवतत्सर्वमित्यादिष्कृतिकल्पस्तन्त्रादिवन्द्ब्रनांतरानुगृहीतेन श्रुतिबलात्सर्वेश्वरत्वात्
द्वैत्यान्निसर्वात्मत्वेन प्रतिपन्नं ब्रह्म शिवस्यैवाध्यवसीयते ॥ तोयघनेकस्य सर्वात्म्यापादेशो विरुध्य इति सो
बालस्कृता विरुद्वाक्यविघात्मकदेशपदेश इति नेतत्कृतं तदावेयाधिकरणयदोषाप्रसंगात्तत्रैव तद्रुपदेश
स्त्रघ्यानेतव्यः तथासति वद्रुपवरूपवं च नारायणादृत्मघनेतरमेत्रौयनिबद्धादोषशिवपरतयाप्रतिपन्नत्वपु
रुषरवैदं सर्वमिति मंत्रेणानदुपसंहारोपि शोभते तेनरा न चाहंशद्वस्यवक्त्रे ॥ शिवस्यैव परब्रह्मनेतदस्य
स्यशब्दसन्निधापितत्वाभावात् सद्व्यनेन तदन्यपरामर्शानुपपत्तेः तत्पदेन परामर्षानुस्वस्यतत्सद
नपरामर्शापातादिति कृद्दैकं कुर्वन्मपि राक्यपत्रपस्यानुपवरित्ताहंपदप्रयोगस्तत्र तस्यैव तत्पदप्र
योगस्योपपन्नत्वात् सुपामसेतांतरादिस्वादेवं तु ॥ शिवपरत्वस्यैव सर्वभवेनतत्पसेतत्रदूषणानवकाशा
यत्रेनः किंवसेंतरादिस्या ॥ शिववाक्यंतत्र स इति पदंस्वाहंपदसन्निधापितपरामर्शातिपरपदप्रपितस्य वाक्य
स्य शिवस्यैव सर्वतर्क्यामित्वप्रतिपादनपरत्वं तु ॥ परैर्गीतासु तमेव शरणं गच्छ मद्याजी मां नमस्कुर्वित्यादौ तत्प
दाहंपदयोरंतरामद ॥ ह विनास्वात्मन्येव पर्यवसानान्युपगमेन स्वात्मनिनित्यदप्रयोगोनुपपन्न इति शंकितु

राम
२८

मप्यपणत्वात्। अहंशब्दस्य प्रोक्तनिर्विकल्पव्यतिरिक्तपरत्वानवगमेन सद्रूपस्य तादात्म्यातिरिक्तबोधकत्वा
नुपपत्तेश्चानन्वमध्ये कुदृष्टिकल्पितशंकयान्तस्य तद्बुद्धिस्थत्वात् कथंचिद्बोधकत्वेऽपि शंकावाक्यस्या
मकस्यत्वानुपलंभेन तन्मा दुःशंकाकल्पनायाः प्रमापायपराहतत्वात् शिवस्यैव सर्वान्तर्यामित्वेनानेनान्त
रन्यस्यान्तर्यामित्वमुपदिष्टमिति वाक्यार्थकल्पनाया असंगतमयुक्तत्वाच्चेति तात्पर्यार्थनिष्कर्षः॥२७॥
कुतोऽस्य सर्वान्तर्यामित्वमाधात्म्यं तन्मन्त्री चेत्तत्राह॥ ॥त्वमेवान्तर्यामीत्याधिराज्यमितन्तत्वं लु विभोरशेष्याधिष्ठा
नप्रकारन्यपरैरौपनिषदैः॥ ऋषीसु बिबेकृतनिवसंतिस्तस्यभागावन्नुमानेत्रानंदवसुहृयदिश। मिश्रमनु
भिः॥२८॥ ॥अर्थ यन्तोहि शिवस्याशेषाधिष्ठानप्रतिपादनपरा मन्त्रा मन्त्रोपनिषदियो यो योनिंयोनिमधितिष्ठ
त्येको गुणांश्च सर्वान्विनियोजयेद्यः चूनात्परं मंतु। मिवातिसूक्ष्मं ज्ञात्वा शिवः सर्वभूतेषु गूढं रूपं परि देवो वि
श्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः यो देवो अग्नौ यो अप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश य ओषधीषु यो
वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः रुद्रस्याघोरुद्रेभ्यो निषधर्विनमो भवायेत्यनुवाकपंचकेन नमः स्तोत्रस्याधं
चस्त्रीयाध्यायवेद्यागाः सर्वेषु वस्तुषु शिवस्य सत्त्वप्रतिपादनपरा महोपनिषदस्त्विपोरुदैनोयोस्तु यः अंगधी

बुधोक्तेविध्यासुवनाविवेशेत्याद्याश्चापिचपरास्योतुहादित्येहिरण्मयःपुरुषोदृश्यतइत्यादिष्वकतिपयतिपाद्योन्तर
रित्यवर्त्तीपुरुषस्तावदंतर्यामीतिसर्वसंमतंतेषुन्नमेतरुद्रएवपदेष्वान्यइतिब्रह्मसूत्रेणानायनात्वस्यचम
हायनिषादिश्चाह्रियोवाराधरणंतात्मंतुलालित्यादिभिन्त्यकरणोसर्वोवैरुद्रइत्यारभ्यनमोहिरण्यबाहवेहिरण्यप
यतयेंबिकापतयउमापतयेपशुपतयेनमोनमइतिमंत्रोहरोपनिषद्भिश्चसोपस्ताम्रोरुणानुतबभ्रुःसुमंगल
इतिप्रत्यक्षसोपावसर्प्पतिनीलग्रीवोविलोहितइतिमंत्रःकृष्णाइत्युपस्थानमंत्रेषुनमोरुद्रायपश्व
पतयेमहतेदेवायत्र्यंबकायैकचरणाधिपतयेहरयेशर्वायेशानायोग्रायवज्रिणेघृणिनेकपर्दिनेनमो
नमःसूर्यायादित्यायनमोनमः।नमोनीलग्रीवायशितिकंठायनमोनमः।नमःध्वंस्तन्माटायकृत्तिवाससे
नमइत्यादिमंत्राश्चउमासहायत्वनीलग्रीवत्वादिविशिष्टरूपमुपदिशंतिनचमहोपनिषदिसर्वोवैरुद्र
इत्यारभ्यसावित्रमंडलविद्याप्रकरणाविच्छेदःशंकनीयः।असंबंधिपदानिचपश्चवधानादेर्विच्छेदकस्याभ
वादंतरादित्यवर्त्तिनोहिरण्मयपुरुषस्योपासनार्थमपि।तत्तद्रूपविशेषसमर्पणापरत्वेनैकवाक्यतायाम
मर्थत्वात्कर्मपुराणेसर्वहृदयानमस्तेघृणिनेतुध्वंसरूपायब्रह्मरूपिणोत्वनेवब्रह्मपरममायापेज्यो

रा म

१९

निरसोमृतोम्भूर्भुवःस्वस्सुवरोंकारः सर्वो रुद्रः सनः पुरुषः सन्महो नमस्त्वां प्रणामामि कपर्दिनो त्वमेव विश्वं बहुधा
जातं प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो नमो नित्यं जायरुद्राय त्वा महेश्वरगांगतः स्वैतसे नमस्तस्मै नमो मीढुष्टमाय च नमो न
मस्ते रुद्राय त्वा महेश्वर गांगतः हिरण्यबाहवे तुभ्यं हिरण्यपतये नमः अंबिकापतये नित्यमुमायाः पतये
नमः इति सर्वो वै रुद्र इत्याद्यनुवाकत्रयस्यार्थः सर्वमित्याद्यनुवाके कवाक्यतापन्नरादित्याति चायो हि तद्रूपस्तम
पेशाय परत्वस्य स्फुटीकरणाच्च न च वस्तु छगामंत्रेषु हरिपदप्रयोगाद्विष्णुपरत्वमाशंकनीयं शर्वो परब्रह्मणो ति
लिंग विरोधात् प्रमाणिलिंदर्भे विष्णुसिंहाम्भुवाजे घृतिकोशदर्शीनात् आदित्य नाम त्वेनैव तद्दृतप्रमिति मयो
गोय पतेः एष रुद्रो महादेवः कपर्दी च घृणी हरि आदित्यो भगवानस्यैनीललोगो वाजि लोचनः अधीयते सह
स्रांशु-सामगा ध्वर्युहोतारः गिरिति कौर्मे आदित्य मंडलांतर्वर्तिलिनपरमशिवस्यापि निपादकेषु दर्शनम तिदधीच
वचनेषु हरि यिदप्रयोगस्यतथैवानिर्वाह्यत्वाच्च न तुच्छेदगोयानि यद्यपि एषोंतरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो द
श्यत इत्युपक्रम्य तस्य यथा कप्यासं पुंडरीकमेवमक्षिणी इति पुंडरीकादत्वोपन्यासेन तस्य वैष्णवं रूपमुपदि
श्यत इति प्रतीयत इति चेत्तता वत्पुंडरीकतुल्यनयनत्वेन स्यासाधारणलिंगलोकवेदयोरन्यत्रापि वहुत्व

तत्प्रसिद्धेः तस्यासाधारणे पि पुंडरीकत्वे शब्दस्य योगरूढ्या विशिष्टावसाधारण्योपपत्तेश्च नापि तस्य यद्वेत्यादिना निरिति व
क्तुं शक्यते नेनव येणाद्यष्टशब्दवच्छब्दार्थपरत्वात्तस्यापि प्रयोगा नियमोस्तीत्युक्तं पुरुषस्य कार्यविचारेण यापि लोचनद्वयो
पन्यासस्तत्रैव वक्रेश्वरूपेण संगच्छत इति चेन्न महाविरोधाधिकरणान्यायेन उद्देश्यप्रातिपदिकस्याविवक्षितत्वनयात्परिच्छेद
कत्वात् तत्ललाटलोचनस्य मुकुलितत्वेन लोचनद्वयस्य विकसितनलिनसादृश्यमिति तस्य विपर्यासितत्वेप्यविरो
धात् घण्टेत्योपनिषदपि महोपनिषदुक्ता व्याप्तमं च व्याप्यानि दीपितेशो वराण वदत्येव प्रभावस्य तीति न विरोधः। अत एव वाय
संहितायामुक्तं तत्प्रकाशिते अपस्यापि पि शिवविषयत्वेनोपसंहारो दृश्यते। सर्वो रुद्रेण मस्तद्वेषपुरुषः स त्वरो महानाद्वि
रण्यबाहुर्भगवान् हिरण्यपतिरीश्वरः। अंबिकापतिरीशानः पिनाकी वृषवाहन इत्यारभ्याहिरण्यके शःय घा
हाल्घरुणास्त्वा मथ वा योयं सर्पोत्थसौदेवोनीललोहितो हिरण्मयः संतेनाए वं च यष्टानेपपुराणे विष्णुसमाराध
नविधानाते ध्येयः सदा सवितृमंडलमध्यवर्तीत्यादि प्रघतेत्सवितृमंडलस्य हृदयादिवत्सकलदेवतोपास
नास्थानतया विश्वपूर्जंतिचन तत्र हृदयस्थानकत्वमितितावन्मात्रपरत्वपुरीशोघारणेषु चतुर्गात्रा पस्मारि
ष्टजकानामपि संध्यासमये पूजातिच तत्र तत्तद्देवतोपासनाविधानदर्शनादिति न कश्चिद्विरोधः। एवं शिव

स्य सर्वाधिष्ठानं भातिपारन्नेनांतर्यामि। शिशे वरूपोपदेशेन च शिव एवांतर्यामी स्योपनिषद्रामंत्राः समाविगमयंती
त्यर्थः। न त्वेष सर्वभूतांतरात्मेति नारायणस्यांतर्यामित्वं प्रयतेसत्यं यन्नवरा। मिहाप्य विशिष्टं किंत्वादित्य मंडले शे
व मधिष्ठितिं ष्ठन्नवयुः परः। अंतर्यामियष्ठनीतेष्वा निर्मायेमि रवमन्हः। अतः कृत्स्नशास्यादिहिं तत्त्वव्यपदेशावतारता द्
शांवेद्दव च सांयुक्तं तात्पर्यविरीनं। अवतारेषु भिन्नानां चरितानां रमायते। अन्यथानव्यवस्थास्याद्यरत्रापि कीर्त्त
नात्। अन्यावतारचरितानि च भारतादौ कमीरीण्या त्रिपुरवधोत्रमसाधितानि। गास्तुत प्रभृतिभिस्तदभेददृष्ट्या
कृत्स्नस्कंतिम करणे युहि कीर्तितानि। तस्मान्महाबलप्रमाणानुरोधाच्छिवएवांतर्यामीति निर्णीयते। अंतर्यामि
ब्राह्मणादेरपि पर्यवसानमित्यगाकरणीयां केचित्तु एतानि रुद्रावाक्यरमनामधेयानीति जावालश्रुतिप्रयोगदर्शी
नेन निरुपपदाम्नातयदस्याशिवपरत्वस्वारस्यात् तत एव अंतर्यामि ब्राह्मणस्यापि शिवपरत्वमत्र माहुः ॥ १२ ॥ ॥ ए
तच्च शिव एव सर्वांतर्यामीति व्यक्तामित्याह ॥ ॥ महाभूतान्यर्कः शशिरयजमानेत्यष्टौ तिभावत्र शेषं वस्तेतनं
वरवलुन्नत्वे न विहितं। अधिष्ठानत्वतेहराकिंमु यता ना ध्रुव सितं मुधाम्रत्वीवेना न पुरवरपतिमाहास्त्य
नरप्यात् ॥१२॥ "अत्र लोकश्यादयस्ताव न्मनीयः पुर वैरिणः। प्रसिद्धाः शैवलैंगादिपुराणेषामेषु चावांतर्यामि

व्रात्मरतोपि तेरंतर्यामित्वारोशीनुः ॥ नियम्यभावमापन्नाः शरीरात्मानिव शीतात्मा ॥ अतस्तदेकरूपेणामर्त्यस्य कथराणिरः ॥
सर्वांतर्यामिनो शंभोः साधयेद्नुनिरंकुशां ॥ मन्वेतर्यामिशास्त्रस्म सहस्पष्टोजल्पादिभिः ॥ शरीरत्वेन वर्ण्यंते वस्तूनि सकलान्य
पि ॥ अशेषवस्तुदृष्ट्याघामर्त्यंयोगिरिज्ञापतेः प्रसिद्धस्ततएवासोऽत्र शम्भुर्नीयन्त्रामिपिनोनतस्मादंतर्यामापितुः स्वपस्त
विद्वा विचिन्तनीः ॥ पृथिव्यादेः शरीरत्वं कथं नु भिन्नरूपेवेति युज्यतेऽत्यते प्रसुकामारेतं भवतिम्हतिषु ॥ अंतर्यामित्वात्मरा
कैनियम्यं सकलं वपुः ॥ मतेषु तद्विकाराणां प्रायंतर्भावसंभवात् ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥ भ्रा
मयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥ इति स्मृत्योपकरणां मायांतर्यामिरो विभोः ॥ निरुक्तेति नियम्येषु नवैक
ल्पंतरस्तहांत अनन्तवचकात्वस्य योगस्य शिवमायया ॥ न संगच्छत इत्यत्रोति शंकापि विनिवर्तिता ॥ आत्मा
तस्य श्रीमार्गः शिवस्य परमात्मनः ॥ व्यापके तरस्मिन्नां विश्वं तस्मात्किंवाल्पकं ॥ इति शैवेसमीरणाय दकुली
नाऽपि चीन्हमातिजीववास्तकालस्य नकर्यनेमसिरपीरवंवा ॥ हितेकात्स्नेन वर्गे विद्वद्विदात्मके ॥ कनामस्तुघनेव
त्संग्रात्यमवशिष्यते नत्तुत्वात्सर्वस्यमोग्यपहव्योमभास्करा ॥ शिनः शशी ॥ इति लिंगवचस्यात्मस्वानेपथ्य
निवेशिनः ॥ अनः छायायत्नम्पायादोन्धत्याद्युपसंहृते ॥ शैवेऽस्मिते प्यात्मशब्दविशेषपर्यवस्याति नेतदुक्तं

।व्यापिकेतरमूर्तीनां विम्बं तस्माद्विवालकं। इत्यस्याघटनात्मस्य सामान्यपरतां विना। ह्रस्तस्य मतस्येकेन शाखाः
पुष्यंति वै यथा। शिवस्यतजयातन्त्र तत्पुष्यत्यस्य वसुंधरा। सर्वोपकारकरणं सर्वानुग्रहणं तथा। सर्वान्प्रम
हावेच्च शिवस्याराधनं विदुः। देहिनो यस्य कस्यापि क्रियते यदि निग्रहः। अष्टमूर्तेरनिष्टं तत्कृतमेव न सं
शयः। इत्यनंतरसंदर्भे सर्वेषामेव देहिनां। अविशेषेणाभावनमूर्तित्वोक्त्या च वैशसात्। सामान्यविधिरस्पष्ट
ः संदिग्धेन। विशेषतः स्पष्टोय मित्यतो ध्यस्य पुज्यते नोपसंहृतिः। तेनेव ह्यस्य सामान्यस्थाने दृष्टी। हेतिकीर्तनं लौ
कोपकारातिशयख्यापनार्थं तत्क्वचित्। विम्बरूपस्य देवस्य सरोजभवरूपभवा। मूर्तिर्मो। निमरु द्योमभास्क
रादि। श्वेतः शशी। इति तत्र लघुपक्रम्य मूर्तीनां संप्रदर्शिता। एकैकस्याः प्रपंचेन सर्वलोकोपकारिता। एवं तदन्यथा
प्यासिद्धत्वत्र दृष्टी। हेतिकीर्तनं। आत्मनो नराणां मूर्तित्वं तन्निषेधोत्थिना केन-। पयानिवाक्येकासांन्विष्टिकृतीना
मनुक्रमः। प्रकृत्येकविधानार्थेनात्मास्वाग्निनिवारयेत्। पथ्यावविधाभेदेषु पयमाहात्म्यकीर्तनं स्कसर्थं
नामाध्यानार्थे वा न तमन्यासु वारयेत्। गेपितत्कृतोताशेषलोकानुग्रहवर्द्धने। शीघ्रतेन गुरुरोपणेन सामान्ये
नोपसंहृतं। आत्मा तस्याष्टमी मूर्तिः सर्वभूतशरीरगः। इत्यादित्रिवनेशेव पुराणोक्तेनवत्मेना। तद्विम्बमूर्तिरि

वत्यमहाप्रमर्तिः ॥ गीयते ॥ वितान्तिमप्यविश्वमपिहि स्वसंपतः ॥ यद्येवं नेष्यते सत्यैवेत ना चेतनात्मकं ॥ अंतर्भूतं महे
शेस्वज्ञानादृष्टा सुमर्तिषु न दातु ॥ शिवमन्त्रीनां न परिछिद्यिकाद्वता ॥ अवपुत्यानुवापासा वैभ्यानरकपाल वत ॥
यप्यानत्रकपालेषु द्वादशस्वष्टके वलं ॥ अवयुतानुमरायं ते स्कतिभेद विवक्षया ॥ एवेव स्कपुलो केषु मर्ति
मतेषु श्कालिन ॥ अनन्यंते विशिष्या होस्कास्य मीमितिकल्प्यते ॥ यद्यमर्ति घस्तस्वा स्वप्पहानामिहवर्णानां ना
मत्तेरविधानार्थमच्चिनायेति कल्प्यतो शेवाहेषु पुरारंभषु मन्त्रेषिष्टकनिरुप्यतां ॥ अप्टानामपिमन्त्रैर्नोनामभे
दानुशासनानादर्हष्पेशरात्रादेः सत्त्वहस्विनरेषविधमीर्ध्येनाममभेदार्थसोत्यानामन्नकीर्तनं ॥ अप्यवैके
दशस्ववसमप्राणाइव क्वचित ॥ ध्यानाप्यमन्त्रेषं कश्चित्तग स्यतेरतिकल्प्यते स्कानेष्वितेषु परुहं ध्यायंतिभ
दामंतिन्वातेषाम स्वतनुर्देवोहदाति पसंपदादतियोरारांके स्तास्तु ॥ वशिष्याहो सुमर्तिषु ॥ विश्वमन्त्रैरपी
शस्यापासनाभेदवर्णानां ता ॥ अपवावाजे शाखोक्तपष्टाग्न्यनुमतावापासंपादिकान्य मिप्रायाद्दुष्टपवा ॥ नि
वीर्ते नाएवं वमन्त्रिर्ष्ठयानां त्वैशिष्येनैवकेनचित ॥ अपष्टमन्त्रीरिति निरव्यारिरपिदेवस्यएज्यतो दृष्टा पर्वत्रिषु
नाहो ॥ मि ॥ संपाघस्याविन्वकृतोः ॥ प्रधानत्वनसौत्यानां द्वादशाहुरतिमप्या ॥ सर्वेष्वपिचमन्त्रैत्वमंतयाभिनयो

राम

३२

मितयाविमोः॥ अनुप्रवेशादिवेषामस्थानामितिप्रुज्यते॥ अत्र स्मृतिप्रामाण्यमस्तु सुरारोधाणामेषु वास्त्रंतर्यामि ब्राह्म
णार्यप्रमस्याभिज्ञानदर्शनात्॥ पृथिव्याति ष्ठतिविभुः पृथिवीविज्ञैर्वतारूपंच पृथिवीयस्यतस्मैभूम्यात्मने नमः॥ इ
त्यादिस्मृतपुराणादिष्वन्तर्यामिश्रुको क्लिप्तास्फुटं तत्प्रत्यभिज्ञानं नप्रत्यक्षस्य प्रबाधितं॥ तस्मान्नागवान्परमशिव एव स
र्वान्तर्यामी॥ ननु नवान्तरात्मानमनन्वेत्यादिस्मृतिवचनं तन्महाभारते बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एवेति प्रश्ने व
हवः पुरुषा राजन्सांख्ययोगविचारिणां नेतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह इति परमतमुपन्यस्य बहूनां सुरूपा
णां हि यथैका योनिरुच्यते तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकमिति श्लोकेन स वा एष पुरुषोत्तरः सम
यदति ष्ठाति दर्शनात्पुरुषशब्दाभिलप्याना शरीराणां यथैका पृथिवी योनिरिति सैव सर्वशरीरभाजेना वतिष्ठते
ति तथैकमेव परं पुरुषं विश्वं सर्वजीवभावेनावतिष्ठमानमाख्यास्यामीति स्वमतप्रतिज्ञानेन तरं पठितत्वात् एकात्म्य
परं न लकस्याचिदंतर्यामित्वविधानपरमपि श्लोकोत्तरत्वात् पत्ते॥ यथा विष्णुरात्मा भगवतो भवस्यामिततेजसः इति कर्म
पर्यव वचनं तत्राप्यात्मशब्दो मोहधर्मे तस्माद्आत्मा न मे वामीनरः स हजायाम्यहमिति कृष्णवचनक्रात्मशब्दवदूपनि
स्वरूपपरः तत्रैव स्वात्मस्यात्मायायागुणमेहेन हरः विश्वपितामहः सर्वमनुप्रविशन्ते धामेनर्यामितया हर इति स्काद्र

शनात्परमशिवस्यस्वांशभूतेषुजीवोऽधिष्ठानरूपस्यस्वांशभूतेषुगुणात्मत्वेऽधिष्ठानत्वेऽनुवृत्तिसंभवाच्चतस्यैवसर्वंतिरस्मत्वाने
रोपनात्रात्मशब्दस्यार्थोऽभिप्रेतोयोगाच्च एवंचशिवशब्दस्यसर्वांतर्यामीत्यस्यार्थस्यव्यवस्थितेऽसौतरादित्यादेरप्ययरत्वकत्वे
नायोगोऽस्तितेयोवेहरहरत्यादेर्मोतायराविषयत्वकस्यनरुद्रेशानमहेश्वरमहादेवादिनाम।निर्वचनस्यप्रसिद्धिविरुद्धंन
हिषयत्वकल्पनंरुद्रोपासनाविधानस्यपरोक्षितमधुविघान्यापेनतत्परत्वकल्पनंचपरेषांनिरस्तं।भाष्यकृत्स्या
प्यत्रापिछन्दमात्रेसुरुरादिषुमधुरमयोगादर्शनात्तस्यापितरस्याधारस्यापासिद्धत्वायतुनामनिर्वचनानामप्रा
वांविषयत्वस्तुक्तंतस्यपुक्तंरुद्रेशानमहेश्वरादिनाम।निर्वचनानांनामिनोजगत्कारणत्वेऽपिपालनसंहारस्वतंत्रत्वप्रतीयादन
परारांप्रशावविषयत्वायोगान्नकथंतर्हिरुद्रादिनामसमानविषयत्वंतन्त्रोकारप्रणवादिनाम।निर्वचनानांनामनाम्
नोरभेरेपचारातयथोक्तंवायवीयसंहितायां।शिवोवाप्रणवोह्येषप्रणवोवाशिवःस्मृतः।वाच्यवाचकयोर्भेदोना
त्यंतंविद्यतेक्वचिदिति।तस्मादेकाक्षरंदेवंमातुरागमपारगाः।वाच्यवाचकयोरैक्यंमन्यमानामनामनाप्त्विनइतिवाऽनस्मा
दयवीशिरोपाणिवस्येवसर्वोत्कर्षप्रतिपादकतापिसिद्धं॥३०॥किंच॥ ॥शिवंनीलग्रीवंशिखरिवरकन्यासहचरंत्रि
नेत्रंत्वांध्येयंगिरिशरहरंभोजकुहरे।विधायैकंसाकंदुहिणकमलावल्लभहरैर्विभिन्नेतिकैवल्यमपतितस्त्विलमारब्धानि

भवतः॥ २१॥ विविक्तदेशे च सुखासनस्थः शुचिः समग्रीवशिरःशरीरः अत्याश्रमस्थः सकलेंद्रियाणि निरुध्य भ
क्त्या स्वगुरुं प्रणम्य हृत्पुंडरीकं विरजं विशुद्धं विचिंत्य मध्ये विशदं विशोकं। अचिंत्यमव्यक्तमनंतरूपं शिवं प्रशांतमम
तं ब्रह्मयोनिं। तमादिमध्यांतविहीनमेकं विभुं चिदानंदमरूपमद्भुतं। उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकंठं प्र
शांतं। ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात्। स ब्रह्मा स शिवः सेंद्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् स
एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चंद्रमाः। स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातनं। ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पंथा
विमुक्तये इति केवल्योपनिषदि शिवस्य हृदयोपासनाविधिप्रकरणे ब्रह्मविष्णुरुद्रेंद्रसर्वस्यापि उक्तत्वात् तद्भिन्नत्वेन
त्वाम्नानेन। शिवस्य सर्वोत्कर्षः स्फुटीकृत इत्यर्थः। नन्वत्र स ब्रह्मेत्यादिना तत्तदात्मना त्रिदिनेप्राप्यत्वेनोक्तेस्तयो
नो ब्रह्मरुद्रयोश्चितत्वात्तद्ब्रह्मादीनां तद्भिन्नत्वाम्नानं सिध्यतीति न तद्रूपत्वाभावेऽतिव्याप्तिमितिचेत्तत्र तयोर्निशब्दस्या
पि योगिकस्य सत्त्वेऽपि हिनेशिवस्य च सत्त्वेऽपि तत्र तु त्रयाणां रूपाणामपि तत्त्वात्सेनवपुषकेन प्रतिपत्तिस्य शिवाभ्यां ब्रह्मा नैवकस्य
नारायणस्य च कल्पितत्वात् मिथ्या। न ज्ञानान्मुक्तिप्रतिपादनमिति चेन्न गुणब्रह्मवादे तत्त्वानादेवमुक्तेरुपप
न्नत्वात्। निर्विशेषब्रह्मवादे सगुणात्मज्ञानान्मुक्तिनेपिप घत इति तात्वात मिथ्यत्रतत्यदस्यानिर्विशेषपरत्व

स्यावश्यकत्वतया सर्वेषामपि तत्परत्वं सिध्यतीति चेन्न सर्वदेवसाम्येऽप्यसत्त्वासादित्यादि श्रुतौ तत्तज्जातिरजतेत्यादिवाक्य श्रु
ततत्त्वप्रतिपादनं स। विशेषेणैव तावद्यितत्वमसि वाक्य श्रुत तत्त्वपदमात्रस्यैवानुपपत्त्या निर्विशेषेण सगुणावतयत्रानुपप
त्तिस्तस्यैवतो त्वत्तमिति तत्त्वपदस्य लक्षणया यात्प्रत्यक्त्वेन योजनप्राप्त्यापीका वैयर्थ्यमत्वमहत्त्वं धनस्यापेक्षा
देवं चतुर्मासोहायत्वादिविशिष्टस्य तस्य परापरो परब्रह्मणस्य परमशिवस्य ध्याना नात्तमो वृषभस्थेशीह त मूर्तिस्थल ज
गत्कारणात्म मध्यपरमशिवमुपासकप्रमोति यद्भिन्नतयः सर्वं ब्रह्मादयः अनेग चान्निहुष्टचेतनैकतान
स्यतस्य वपुत्वाभावेन तन्नादयवर्गमामोतीति श्रुत्यर्थः सपर्यता व मे वचा स्याः श्रुतेरर्थमिनव पुराणो ष ष्टाध्या
यने हाशोति॥ तत्र हि कैवल्योपनिषत्प्रक्रियेयं वपुराश्वलायनः सत्तामुनिः सत्य परापरा॥ भगवन्तं जगन्ना
थमुपसमेत्य यस्मोऽहि नमित्यादिनाश्वलायनप्रश्नं तत्र परमेष्ठिनः प्रतिवचनं अचिंत्यमव्यक्तमनंतरूपमि
त्यादिना समप्यंचशिध ध्याना नप्रकारं स्वमदर्शीदृश्यं आत्वा मुनिः साक्षात्सा॥ हिरांतमसः प॥ मतयो॥ निमुरा
ता ति॥ श्रुतिस्वात्म विषया। योपध्येपतया मोक्षः शिवः साक्षिः सनातनः। ब्रह्म विष्णुप्रादि त्रयेणावैभक्तरु
वसंस्थितः। स ब्रह्मा स शिवः इत्यास्पतात्वानं मत्स्युमत्येतिमित्य गात्मनयेवतु। अंतरेण यरितानं नान्यः पंथा

राम
३४

।विमुक्तं पदं इत्यत्र तेनास्मदुक्तोर्थः स्पष्टमादर्शि इति ॥ तथा ब्रह्मणि ज्ञानासु नैवमस्याः श्रुतेरर्थः प्रतिपादितः तस्माद्दहरादीनां
प्राप्य विमुक्तिः केवलमेव नोपास्य विमुक्तिमन्त्रामिति निरुक्तं ॥३१॥ ॥एवं दहरं केवल्य श्रुत्यैकार्थ्येन नैत्तिरीयाणां महोप
निषद्याम्नातस्य नारायणीयाख्यस्यानुवाकत्रयस्यापि मध्यमानुवाकीय वर्णितनारायणसामहिमप्रपंचप्रसोज्ञानान्य
परत्वशंकोन्मूलनपूर्वकं शैवदहरोपासनाविधिपरत्वव्यवस्थापनया तत्तोपि तस्य सर्वोत्कर्षं विभावयति ॥ त
यासाहिष्याकांतवक्षरा विषांधकी विशेषैरन्यैरप्युपनिषदुमाकांतमहती ॥ अनुध्यानार्थं ते हृद्विषु रायोरान्तरन
यापस्सजैवेनं सखे प्रबलयाति मोहं हृदधियां ॥३२॥ ॥एवं तावद्दहरं शंकोन्निष्ठ्यति ननारायणानुवाकः ॥ शिवोपा
सनापरः सहस्रशीर्षं देवमित्यादिना नारायणस्य महिमानमुपवर्ण्य पद्मकोशप्रतीकाशमित्यादिना दहरोपास
नास्यान्ते हृदयपुंडरीकसंस्थानविशेषादिकं प्रदर्श्य तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थित इति तस्य तत्र
स्थितस्योपन्यासेन तस्य दहराम्बुजे नारायणोपासनाविधिपरत्वावसायात् । अत एव कैवल्योपनिषद्यपि ब्रह्मा
दिवन्नारायणस्य नोपास्यविमुक्तिः सुपाशगानं क्रान्तं तान्न्यस्मिन्ननुवर्तितोपासनाविधिः ॥ किंतु तस्मिन्नपर्यंत
न हृदयासितं ब्रह्मितिः प्रकृतानुवाकविहितोपासनायां हितनगुणा विभिन्नमात्रं तत्र पस्य दस्य गगा न स्ववाड पास्पदेव

नोतमर्थं तावस्य शङ्करस्य योऽहिर्बानोपहराविति सर्वोपरि मंत्रसमाप्ति नरुद्रमहेश्वरशब्दितेन विशेषपर्यवसायितयाऽस्य
म्निशिपिककल्पशिवान्वयविरोधाच्च नारायणस्यैव पास्यत्वेनान्वयोऽयुज्यत इति चेन्मा। मन्त्रान्वयस्य इहैव नारा
यणगुणगणावर्णनसामर्थ्यात संभवत्याधिकरणन्यायेन तदुपासनाविधिकल्पनमयुक्तं। ननु पद्मकोशप्रतीका
शमित्यादिः सर्वोऽनुवाकविहितोपासनासंबंधिदहरस्य पुंडरीकसंस्पर्शी नरयोऽहितगुणविधिपरत्वमवसीयतइति वा
च्यं। तिवित्यादेः साभिधेनीप्रकरणस्थैव नारायणगुणकीर्तनपरत्वेन नवपयपर्धेव धाने नाशिवोपासनाप्रकरण
स्याविच्छिन्नतया तिवित्यरांतरितोपक्रान्तस्योपासनाविधेर्मध्यात्वेनैव नह्यंतरितस्य पद्मकोशेत्यादिमंत्रार्थस्या शिवो
पासनांगत्वेनान्वयपासनवातान्न चजुकारिनामधृपभिचरितक्रतुसंबंधवद्दहरस्याप्यवस्था। मि चरितशिवदहरवि
धासंबंधोऽस्ति येन प्रकरणाभावे पिजुकारिकारेणपरीतादीनां क्रत्वन्वयवद्दहरस्य पदारेणात द्भीरांवाक्यप्रमा
णेनतदन्वयो भवेत। तथा सति श्रुतेः प्रविधस्य दहरपंपविधेत्यादिमंत्राणामपि दहरपदारेणविधागत्वापत्त्या
वेधाप्यर्थभेदादित्याधिकरणविरोधप्रसंगात्। तस्मात्सर्वोऽनुवाकस्य। शिवोपासनाविधिपरत्वेपि पद्मको
शेत्यादिः सन्निहितनारायणगुणगणकीर्तनसामर्थ्यकल्प्योपासनांतरत्वान्वयोऽस्तु इतीत्यथवापरोक्तरी

राम
३५

सायं सर्वानुवाकोऽपि नारायणो यासना। विधीयतया तत्परत्वं तेरवाविस्पष्टमाह॥ ऽनन्तावद्यो देवानामिति मंत्रः॥ शिवपरस्त
त्रयो देवानामित्यादिना हिरण्यगर्भकारणत्वेनानुवाक्यस्य नारायणात् ब्रह्मा जायत इत्यादिसुरोवाक्यानुसारेणानारा
यणाविषयतया रुद्रस्य रुद्रस्यापि नत्रैव कथंचिद् ततः कस्यचित्प्रनीयत्वात् नादिपदे हृदा। विति मंत्रस्तस्यापम् अर्थः प्रवरा
वसुनेवेदाः प्रणवे यस्य वाच्यता रूपतिस्मृतेर्वेदानामुत्पत्तिलयस्थानतया तेषां तपोः प्रति। ष्ठितो यः स्वरं ओंकारा
रमस्तस्याकारो वै सर्ववागिति श्रवणात् सर्ववाक्प्रकृतितया स्वप्रकृतावकारे लीनस्याकारात्मनो प्रासस्य पः
परो वाच्यः रदस्य रसत्वरदृष्ट्या हि वाच्ये परपदप्रयोगादर्शनात् स महेश्वरः इत्यत्र सर्वशब्दजालप्रकृतिभूताकार
वाच्यः स लोकानां महान् महेश्वर इति। एवं च सर्वशब्दजालप्रकृतितया निखिलवाचकोत्कृष्टाकारवाच्यस्यानिखि
लवाच्योत्कर्षो युक्त इत्यो। चितीमवलंब्याकारवाच्यस्य सर्वेभ्यो परत्वप्रतिपादनपरो मंत्रोऽयमकारो वै विश्ववा
चकः इति विस्मृ। तिदर्शनान्नारायणपरत्वप्रतिपादकः पर्यवस्यतीति तस्मात् सर्वो परमं त्रयोः यं किंतास्वार्थयो
रपि नालपरो। परत्वान्मध्ये ऽ उपासनं तद्विषयमेव निश्चीयते। अनेन रसहस्रशीर्षं देवामित्यादि मंत्रजातस्य
स्यष्टतां द्विषयत्वं ततत्वस्य कपरादि घोष्यापि विशेषनिर्धारणार्थं न तम [illegible] नतरविघामी त्रोयास्पविशेषस्फु यक

रणा यंतिस्पतं मा विद्यासु जगत्कारणत्वजगदंतरात्मत्वमुक्तप्राप्यत्वमुमुक्षूपास्यत्वादिना प्रतिपादितं वस्तु तन्नत्म
करणाश्रुतेः परब्रह्म परं तत्त्व परं ज्योतिः परमास्वर शिवशंभ्वादिशब्दैः प्रत्यभिज्ञाप्य तस्य सर्वस्यापि वैवाक्यप्रमा
णेन नारायणत्वविधिपरत्वात् प्रकरणाच्च वाक्यस्य बलीयस्त्वान्नारायणं सर्वपरविद्योपास्य निर्द्धारणार्थस्य प्रकृ नर
हरविद्यासंस्पर्शोप्यसीतिति दनंतरं यत्र कोशेत्यादिना तत्तुणविद्यानं देवतांतराणामुपास्य नारायणविभूतित्व
प्रतिपादनेन तस्य सर्वोत्कर्षरव्यापनं चेत्येवमनुवाकद्वयमपि नारायणपरमिति तस्मात्सर्वव्यापि नारायणा
नुवाकः शिवोपासनापर इत्ययुक्तमिति तन्न तावदद्यानुवाकेन नारायणोपासना विधिरिति परामिमान्तो
न मूलं हृदिनिधायापाहत वदहरविद्यां विदधातीति । अथ माशयः । ननीव घोरेवानामिति मंत्रो नारायणपरः
। अथ यदि शिरवायां शिवस्य ब्रह्मकारणत्वप्रतिपादनादनुवादः संभवेदुदयदस्य मुख्यार्थत्वकल्पनायोगा
र तत्प्रतिपादनं क्वापि नास्ति इत्यभिमानवतो घोरेवानामित्यादेरनुवादत्वशंकाया एवोत्थानानर्हत्वादिनेम
व मंत्रस्य सदाशिवस्य ब्रह्मकारणत्वविधायकत्वपर्यवसानात् नहि प्रतीयमानार्थस्य प्राप्तिमंतरेणापूर्व
य वंध सहस्रेणीयशक्नेन कल्पयितुमनुवादकत्वे नारायणस्य ब्रह्मकारणत्वं क्तसंतरेण सिद्धमिति चेन्नात्रो

व्यधिकरणोन्नरकौशलमात्युष्मतः पाःशिवस्यत्वलंकारणत्वपरवचनस्यपुरोवाद्याये तायांनारायणास्यतत्वा
रणत्वमुक्तिमुपन्यस्यति नहि यद्यष्येयवा क्येयद्युपयत्वं चेपिपुरोवाद्यया वा द्विधापकत्वे को सो पोद्दिवाक्यमसी
निमत्स्य वस्तान शोभनोरुद्रस्यद्रस्यनारायणपरोलक्षणाभ्युपगमनतेऽधिकरणाय। मितिचेन। न। अन्यापादिषु श्रु
नामपिपात्किविरुद्धलक्षणायांतत्वापकंपालिकित्वित्प्रमाणांसंभवतीतियद्यन्यायादिवाक्याजामप्यविधाय
कत्वप्रसंगाद्न्योन्याश्रयापत्ते। चतुरुद्रश द्द्वस्यनारायणपरतोलक्षणासिद्धौवैऽधिकरणाभावान्नारायणपरता
त्वप्रसंगापत्तेत्याद्युः पुरोवादत्वासिद्धेचवत। कितरपुरोवादानुसारेणात्तस्यतत्रलक्षणोतिनस्मात्मात्मासंभा
वेपद्युपवंधाद्दीनांनानुवाद्योत्लिंगत्वमितिनतद्बलात्स्तुवादकत्वकत्पनंयुक्ता। यद्विनुद्धयोर्हिरण्यगर्भका
रणत्वेनसंभवेत्रद्धाष्कातिविशेषणकतयोरुद्रनारायणपरयोरन्यतरस्यलक्षणापाआवश्यकत्वाच
दुपवंधानुग्रहायनारायणपरात्वत्रह्मजायत इति कुतस्यनुरोधाद्धोदेवानामित्यत्ररुद्रस्यपदस्यैवलक्षणोच्य
त इति शंकेनापि संभवतितुद्धयोरपितत्कारणत्वं कल्पभेदेनेतिप्रदर्शयिष्याम। किंचैकस्मिन्नपिकल्पे
नयोस्तत्कारणत्वेमानापित्रभावेनसंभवतिनारायणपरास्यापि शिवशक्तित्वस्यवक्ष्यमाणत्वतस्मात्सर्वव्यापकमंत्रः

शिवपरत्वस्वस्वाभावमर्थः। महर्षिर्महाङ्गत्नायः सर्वदृक् सर्वविन्मुखशेषविषयामोघस्तु बुद्धिर्विजृंभमाणस्सार्दिष्कृति
स्फूर्तिप्राप्तिपर्यावसेयविशेषविषयव्योधसम्पन्नः। विश्वस्मादधिदधिरात्मकप्रपंचादधिकः कृत्स्नसम्पदन्तुयाशवी
स्यानिर्यन्तृत्वात्तयोरुद्रः मुमुक्षूणां संसारदुःखस्य द्रावकोरुद्रः देवानां मध्ये प्रथमं हिरण्यगर्भं पुरस्तात्कल्पादौ स्वसं
कल्पेन स्वस्माज्जायमानं करुणापरिपूर्णो पाससकलभुवनस्रष्टृसामर्थ्यवितरणाविचक्षणापात्रतादृश्या
य श्यत स देवोस्मान् शुभया बुद्ध्या परमात्मने इत्यादिकारिणीपासनयोपासन्या ति प्रतिगमे सर्वेशान्यधीनां विमोहहरः इति प्रातिप्रासि द्
या स्वाविषयया स्मृत्या संयोजयत्विति। एवं रूपपदं हितं लोकोपकारादि भक्तस्यागुः। शिवः परमकारणीस्वत्का
र्यकरणाधिपतिकर्षिर्विश्वाधिकः प्रभुः देवानां प्रथमं देवं जायमानं मुखं बुजातादृशं विप्रे ब्रह्माणमात्मपात्म
वेदनादृशोरुद्रोदेवेशः स सर्जसकलं जगदिति। को मे या हिरण्यगर्भोङ्गादुत्तरात्मनत्वेनाभिजातः पुरु
षः पुराणः। सजायमानोभवनानिपुत्रोथप्रातिविधानेसकलं स सर्जेति। एतेनास्य मंत्रस्य शिवपरत्वं
स्वाक्षत्पयपरत्वेदिकानाम न्यथा व्याख्यानं मतृर्षियोगबलेन कालत्रयप्रबंधांतसाक्षात्करणसमर्थोरुद्रः
स्वाविर्भावात्। मातिव नारायणाज्जायमानं हिरण्यगर्भं जायमानावस्थाविशिष्टं योगबलात्साक्षात्कृते

राम ३७

तितद्दधिगालहास्तितं। श्वेताश्वतरे हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वमित्येवास्य मंत्रस्य पाददर्शनाच्च। एवं चैतस्तु रोधे
नयस्मात्परं नित्यं नेतरमेको पि शिव परइति स्पष्टमेवात एवाश्वलायनस्मरणं। यस्मात्परतरं नास्ति नापइन्वय
रात्मनः। न ज्यायोऽस्ति न चाणीयो न मत्तस्मै स्वयंभुवो येनेदमखिलं शरीं पन्नम्यापमे तेपः स्पष्ठाः। तस्मात् शिवाय
महते नमः स्स्मात्परात्मवेशुतितिय यद्देशप्रावितिमंत्रस्य नारायणपरत्वमुक्तं प्रतिवतंतद्दृष्य एतत्को परमते शष्टान्न
म्नतयं च कगुणात्वेन तन्मते पि तेषामन्योन्यमुपादानोपादेयभावायोगात् प्रकृतिवाच्यत्वविवक्षायां तस्या प्र
कृतिजन्यस्यायः परइति वक्तव्यत्वेन तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परइति शब्दायोगाच्च कथंचित्तदुभययोगो पि च अका
रस्य मराव प्रकृतित्वे मानाभावाच्च नन्वकारो वै सर्वा वागिति श्रुत्या अकारस्य सर्ववाङ्मयप्रकृतित्वं प्रति
पद्यामहे तेन रावतस्य मरावप्रकृतित्वमपि सिध्यति न चैवमोंकारेणासर्ववाचकं सत्त्वेत्स्यपि पिम्त्रवसाद्दि
परीत्यंशं क्वचन अकारस्य मरावाद्दवनस्याकारेतुगमादर्शनेन तस्यास्कृतिपरत्वकल्पनादिति चेत्र मात्राः प्र
तिमात्राः कृत्वेति श्रुतेः तावकारोकारमकारा छमात्रारांशा डमरो नरस्य पूर्वं पूर्वलयस्थानत्वविभावनेना
र्द्धमात्रायाएव विचिमात्रप्रकृतित्वस्फुटीकरणात् प्रकृतौ लयासंभवात्। अकारो वै सर्वा वागिति श्रुतेरग्निः स

वीदेवताइतिवस्तुकृतिपरत्वेनाप्युपपत्तेः। भगवतेसमाहितात्मनो ब्रह्मचर्यरताः परमेष्ठिनः हृदाकाशादयस्त्रा
ररूपाम ईमात्रांप्रसक्तस्यानन्तोहि त्रिवृदोंकार इति तस्याः प्रणवप्रकृतित्वस्यकंठरवेणाभिधानाद्वेतस्मादस्यांम
त्रस्यपरोक्षरीत्यार्षकल्पनोपियोऽर्द्धमात्रावाच्यः समहेश्वर इत्यर्थः पर्यवस्यति अर्द्धमात्रावाच्यश्च शिवस
र्वेति स्फुटीकृतोस्य वैशिखाविचारो यदि प्रणवप्रकृतिरकारस्तथाप्यकारेऽब्रह्मविष्णुशक्तमंठेषु करणरादिति का
शकारैरनेकार्थानुशासनाद्दकारवाच्यस्य महेश्वरत्वाभिधानं न विष्णुविकातेन पर्यवस्यति न नु प्रणवप्रकृ
तिवाच्यस्य महेश्वरत्वाभिधानमिहेष्टमुक्तं तत्प्रकृतिर्ब्रह्मप्रथममात्रारूपोकारस्तथा च प्रणवप्रथममात्रारू
पेणाकारोयस्याभिधानं तस्य ग्रहणेन सामान्यतोऽकारमात्रवाच्येषु इति प्रसंगा इति तेन तत्प्राप्त इति अथ वैशि
खोत्तरतापनीयादिप्रकृतिबृंहणतिपुराणागमेषु चन्द्रलिंगास्तदाचलप्रतिपादनेन तत्स्वेव गृह्णायत्तेः अपि च
चमसवदविशेषादिति सूत्रोक्तरीत्या अजामंत्रन्यायेनानेकविधायोजनायितुं शक्यानां मंत्राणां प्रकरणोपबृं
हणादिनैकपर्यवसायि पमन्यथार्थवत्वा स्यादित्यासिद्धं शंकातेत्वस्य मंत्रस्याविधांतरेणाप्यर्थो विस्तरात्म
हराणां अग्निमीलपुरोहितं योनिः समुद्रबंधुः समानं परमित्येषु च अन्तानामकारोकारमकाराणां वेदादिम

राम

ध्वंतवर्णालप्रासिद्धेरकारतंवेदप्रदेयोक्तः स्वरः स एव तन्दृते प्रतिष्ठितः समानं परमित्यत्र उ यात्यः ततः परं स्वरमा
वेनतस्यैवांसस्वरत्वात् नस्य प्रकृतिलीनस्य प्रकृति विस्तुर्वी सुदेवः परामकृतिरितिप्रकृते प्रकृतिर्विपुमान
रुद्रइत्यादिस्मृते श्वतास्मिन्लीनस्य वाच्यवाचकभाविनामे दृप्राप्तस्य वाच्यवाचकयोर्भेदोनात्यंतं विघतेक
स्विदितिवाहस्तोस्तस्य यः परोवेद इति तपारगामितात्यर्हितभावस्याकारवाच्यस्य प्रकृतिरूपस्यविसर्गोर्य्यः परः प्रधा
नमहतः प्रकृतिस्त्वं पुमानरुद्र इत्यादिवसनासिद्धोरुद्रस्तत्तस्तद्दालोकनत्तत्सरणात् इत्यादौ परशब्दस्य प्रधानेप्र
योगाद्वा ष्ट विषयतत्स्मरव्यवहारोपि शब्दप्रतिपादितपाचस्याया चान्यात्प्रधानवान्चित्वेनैव परयद्प्रयोगो
पपवाचेद्दृष्यक शंकिकल्पनायोगात् स महेश्वरः सरुद्रो महामी श्वरइति अस्य वास्य मंत्रस्य यजुर्वेदपठि
तत्वाद्देयजुर्वेदस्तस्यादौ यठितत्वाद्दे यानुर्वेदस्तस्यादौ पठितस्वर इकार इसेत्वे तिस एव तन्वोपि पठितः
एवतत्रनीतिस्यप्रकृतिर्नेद्रमीस्तन्वभीरभवद्देवीत्सुपक्रम्यमरलम प्रकृति व्यपेतिकोम्मेमयोगात्त
स्यावाच्यवाचकभावेन—लग्नस्य इकारस्य लद्भीनामत्वात् रद्रयोरव स्थां प्राप्तस्येति पाठत तस्य यः यरः प
चमी विषयेषष्ठी तस्माद्यः परउत्तरोवर्णा उकारः समहेश्वरस्तद्वाच्यः शिवः सर्वेश्वर [illegible] स्मात्स्वतंत्रोम्मे

ह्रेणोः पयश्चवस्थिस्यसिद्धेः। एवं पञ्चीव धारणापमकरणादिकमुपासनीयं प्रकरणे च शिवरात्रिव्रतसंबंधि चैत्रे पुंड्रधारणमाम स्म
संपादनेशैवेकमी। णि विनियुक्तेन धातुः पसाद्यतमहि मानमीशामितिशिवनामी। किते नारीणां रणीप्या। जे। तिमंत्रे रेणो यत्र
मानमध्ये पेरे वाचा मितिमंत्रा मन्त्रानात्र शिवविषयमवसीयते यः परः समहध्वरस्य त्रमहेश्वरशब्दस्य च रुद्रि प्राब
ल्यादन्दिनस्यपरस्य स्वका च शिवरूपतानिर्णीतास्य यन्निश्चीयते। अतोनिश्चित विषयानुरोधेनैवानेकधा योजनीय
त्वात् कचस्यानुवादमात्रस्य योजनमुचितं यस्याभावन्नीचानुगतावनिश्चितो वेत्त्यभ्युदिया दस्युनराधेयं तस्य प्राय
श्चित्तमित्यत्र हविरासंनिधिकरणस्याप्येनाग्निरिन्द्रत्वस्याविवक्षया पारकेऽस्यानुगमस्यापि पुनराधेयस्य एकनिमित्त
नयानुवादमतीतेश्च वास्तिनलोपे अग्निदेवेत्यादिकतयावाकानुरोधाताधानात्यादकरूपस्य विधेयस्य पुनराधे
यस्य रकानिमानोत्पादनात्समन्वयाविधेयानुरोधेनानुवादमात्रे अग्नि। दिविविवक्षायाः पुराधेयमोदनव
दित्यधिकरणानिर्णीतं तेनस्य वास्तिनानुवादापेक्षमतीतिस्वले विधेयानुरोधेनानुवादापेक्षणीनो। नि स
स्यकैत्वानिकस्याप्यसि स्त्वादितिसर्वं। याशिवचैव मम परणवाय मंत्रः। अत्र तृणांपस्यापवेदारो स्वसंमाकुर्वीय
वाच कभावःवैकवे घपथाप्यात् वेदानेच प्रातीष्टिता स एव प्रकतो लीनः। भी मकाय प्राणेनो सततः तस्य प्र

राम
३८

प्रतिलीनस्य यः परः स महेश्वरवरः। तदधीनप्रवृत्तित्वात्प्रकृतेः पुरुषस्य च। अतिवा पुंसां। हिता योऽस्य वराणदय
शहराणानुरोधेन वेदादौ ये स्वरः प्रोक्तः प्रणवः प्रतिपाद्यप्रतिपादकाभेदोपचारात्तल्लक्षणयात्प्रतिपा
द्यं निर्विशेषं ब्रह्मतत्त्वं वेदांते च प्रतिपादितं वेदादौ तत्प्रणवाप्रतिपाद्यत्वात्तस्य प्रकृतावविद्यात्मायां प्रतिबिंब
भावेन लग्नस्य प्रकृतिसाहित्यस्य पुरुषस्य यः परो। निपतत्त्वेन प्रधानभूतः प्रधानः हेतुः स्वपतिर्गुणो शब्दस्यार्थः। इति श्रु
तिप्रसिद्धः स महेश्वरः शाश्वतः श्रीसदाशिव एव नन्दवतांतरमितिस्वीकार्यः एवं चोपक्रमोपसंहारपरामर्शैः। शिवप
रत्वेन निर्णाते अस्मिन् रुद्राध्याये नित्यमनुवाके विधीयमानानां सर्वविद्याशिवदैवत्यत्वेन तत्रोपास्यतया देवतांतरान्वयाव
काश इति। अपि च केवल्योपनिषदाम्नातगुणनिकरस्य मिश्रानादृष्यस्यास्तित्वैकविषयत्वमवसीयते। तथाहि स्य ह
तावदुपास नास्थान साम्यं तयोर्यास्य रूपमधीत त्रो मा सहायमित्यादिनाम प्रतिपादितामिहायित्वेनोपवर्णितं
एतं सत्यमिति मंत्रेण विरूपाक्षत्वस्यापिंगलत्वस्य पदयो त्रिलोचनो मा सहायपर समानार्थत्वाद्दृष्टलिकमवत्वा ईशस्य
त्पल स्वस्वजं। अर्द्धपुंलक्षणं वरं पुरुषं कृष्णपिंगलमिति भविष्यत्पुराणवचनेन कृष्णपिंगलशब्दस्यैमाशावलत्वप
रत्वेन विवरणात विरूपाक्षा विश्वरूपश्चाति अपान नमस्कुर्यान्महादेवं ऋतं सत्यमिति ईश्वरं इति कैवल्ये। शिवनमस्कारे

विनियोगविधानात् बोधायनसूत्रे चाथातो महादेवस्य पादोदकविधिं व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य ऋतं सत्यमिति मन्त्रे
ण प्राशयेदिति शिवपादोदकप्राशने विनियोगाच्च शिवपरत्वेन निश्चितेनास्मिन्मन्त्रे ऋतस्य तच्चैव विवरणस्य
न्याय्यत्वाच्च यत्तु कश्चित् स्वनामाघ्रातशास्त्रार्थमुत्प्रेक्ष्य निर्बोधः स्वकल्पितकदाग्रहानुरोधिकृतिस्मृतिवचनकल्प
नाकुलितनिखिलवैदिकमर्यादः सकलजनापहास्यनिजमरुदवतारत्वोद्घोषणानर्थककृतिस्मृत्युदाह
रणाविरच्यापि तत्र वेदमौलिप्सोः कष्टविरचितोऽधमः प्रलापः ऋतं सत्यं परं ब्रह्मेत्यादुद्देश्य द्वितीयकां॥ वेभाक्तिरि
धैरेतादृश्य माहृशो चरणात्तस्माद् ऋतं सत्यं परं ब्रह्मेति रुद्रप्रतिनेस्यतः । कुधैरेताश्रुतिरत्येव स्कन्दपर्यावसितो भवे
दिति तदेतन्मन्त्रतात्पर्यकथनमावालमखिलापहास्यं निराकरणाभिनिवेशितमपि वक्कारमिव फलं कुर्यादिह
पेक्ष्यते कुधुरन्धरता इति रुद्धं जल्पनात्मककशाखोरेन स्वीकृतः न वास्य मन्त्रस्य शिवत्वेन अपरत्वोपि कूरोपासनायामुप
स्य रूपसमर्पणायत्वेन मानमित्येवाच्यं तस्याभयेद्वितीयास्य रूपसमर्पणात् तमस्याकांक्षानुरोधेनान्वयस्याव
श्यंभावात् याज्ञवल्क्येन ध्यानाध्याये अथ वायुपरमात्मानं परमानंदविग्रहं गुरूपदेशाद्विज्ञेयं पुरुषं कृ
ष्णपिंगलं ब्रह्म ब्रह्मपुरोगाभिः हराकुरवमध्यमो अभ्यासात्संप्रपश्यंति संतः सत्वचतयाकुर्वीतेति तथ्येव रार्हि

रा म
५०

त्विला घ्यानरे वं प्रत्यभिज्ञाविशेषैरन्यैरपीति समुच्चयार्थेनापि शब्देन द्योतितात्र मैर्हृदयकमलसंस्थानाविशेषादिभिः
।न त्वेवं कथमध्येनारापरापरमंत्रारंगसंगाति रित्याशंक्याहानुध्यानार्थमिति। अयंभावः नतावत्परोक्त रीत्याने षा
सर्वपराविद्यायास्य निर्द्धारणपरत्वं सहस्रशीर्षं देवमित्यादिभिर्द्वितीयां तपरैर्नीरापरगमनस्य च तद्विश्वस्तुपजीवती
।तितेषामेकवाक्यतया तस्य विश्वोपजीव्यत्वप्रतिपादनपरत्वे स्वरसतः प्रतीयमाने परिस्थि ज्यप्रदिती यानां प्रथमार्थ
त्वकल्पनस्य प्रत्युद्देशं विधिपर्यवसानेनानेकवाक्यत्वकल्पनस्य चापुनरुक्तत्वात परेकृतीत्यासर्वावरूढइत्यादि
वाक्यानां स्वप्रभेदानां विरुद्धविभाक्तिनत्साकांक्षे त्रिक्रियासमानिव्याहारादिप्रतिबंधरहितानां सर्वपुरुषार्थ रिपाते:
शांकल्पाविद्यापुरुषस्त्रकसद्विद्याध्याहृतिविद्यादेसकल्यपरविद्यायास्यप्रत्यभिज्ञापनसर्वं तस्यरुद्ररूपत्वनिर्द्धारणा
परतायाहुनिरासत्वेनान्यवीशिरवायांचकम्ब्रह्मपरतिविशेषोयत्रामाभावात्सकलपरविद्यास्तुध्येयपरमश्रेशिवस्य
ध्येयत्वनिर्द्धाररास्यस्यप्रत्वेन्चसहस्रशीर्षं देवमित्यादिमंत्राणांनिसृकल्पतांधिरुद्धार्थपरत्व शंकापाकृत्याप
नानर्हत्वाद्विना पिप्रकृतरुद्ररविद्यायास्यनिर्द्धारणापरत्वंसंनिहितमंत्राभ्यामेवरुद्रमहेश्वरपाशिताशिवरूपतया
तन्निर्द्धाररास्यकृतंसत्वपरमितिमंत्रेणतद्दुचितरूपसामर्थ्यास्यचासिद्धत्वात्नापिव्याख्यपेक्षावीवीसंभवतानी

सादिमंत्राराममितगुहाकीर्तनेसामर्थ्यं कल्प्योपासनांतरपरत्वंप्रकृतदहर।विद्या॥अंगभूतस्वतंत्रनारायणोपासना
परत्वकल्पनेसमनंतरानुवाकसमाप्तिपर्यंतमनुवर्तमानेतत्प्रकरणेऽनन्वयेनतदुत्कर्षकल्पनापत्ते
ःप्रकरणेसंभवाति।निवेशेतत्कल्पनायोगाद्दहरत्वमपिदहरविद्याप्रतिनारायणध्यानस्थानेयादिमतिप्र
याजादियागाम्नानमिवाराद्युपकारकत्वरूपंनस्यात्।पद्मकोशप्रतीकाशमित्यादिनातस्यमध्येमहानग्निरित्यादि
नातस्यमध्येवह्निशिखेत्यादिना चहृदयकमलमध्यगाग्नितन्नाशिखागुणकीर्तनसामर्थ्यंतस्योपासनांतरध्याना
नांहृदयकमलकुहरविलसन्महावह्निशिखामध्यवर्तित्वेनशिवोपासनानुकूलतयासावित्र्यपातिलवत्रा
णपरांतरत्वेनसर्वानुवाकविहितस्तात्रिध्याम्नातक्रमसमुच्चितफलान्वितशिवोपासनानुकूलतयासावित्र्यपाति
त्वोपपत्याव्याराद्युपकारकत्वकल्पनायोग्यत्वात् कौर्मेश्रीमदीश्वरगीतासु।चिंतयित्वातुसर्वांत्यंहृदयेपद्ममुत्तमं
आत्मानमथकर्तारंतत्रानलसमप्रभंमध्येवह्निशिखाकारंपुरुषंपंचविंशकं॥चिंतयेत्परमात्मानंतन्मध्येगगन
परंॐकारबोधितंतत्त्वंशाश्वतंशिवमच्युतंअव्यक्तंप्रकृतौलीनंपरंज्योतिरनुत्तमम्।तदंतःपरमंतत्त्वमात्मा
धारंनिरंजनंध्यायीततन्मयोनित्यमेकरूपंमहेश्वरमिति।नियमयमस्वस्थानेहृदयकमलस्यतन्मध्येमलध्यकना

रास
४९

तान्नित्वेन निरूपितस्य कर्तृत्वादिविशिष्टस्य विज्ञानमयकोशरूपस्याहंकारस्य तन्मध्ये निरूपरूपचैतन्यैकता
नस्यानंदमयकोशरूपस्य तत्त्वत्रयबुद्धिशिखात्वेन रूपितस्य पंचविंशस्य तन्मध्ये सहस्रशीर्षं देवमित्यादिनोपव
र्णितस्य तस्याः शिखायाः इत्यादिना शिखाया मध्ये वर्त्तित्वेनोपदिष्टस्य नारायणस्य तदंतर्गतः परः स महेश्वर इत्युक्तस्य
शिवस्योपासनमिति तु उपासनाप्रकारविशेषस्फोरणाद्वर्तस्मिंश्चैव परितश्च र्मप्रकरणे संध्यास्वबुद्धिविशेषेण वि
नये। त्रैत्यमीश्वरं रुद्रमुपक्रम्य पक्वलात्यत्य ध्यानिलये विश्वारूपं विश्वसंभवमित्यादिना हृदयकमले विष्णोर्भावना
विधाय दंतः सर्वं मस्तनामानीश्वरं ब्रह्मरूपिणमित्यादिना पुराणं पुरुषं शंभुं ध्यायन्मुच्यते बंधनादित्यनेनान्तन्त
रत्वेन शिवोपासनाविधानस्य दृष्ट्वा चैतस्माध्यानांतरादित्यविधापाभाहित्यो वा एकस्य न नं मंडलेपतन्तीत्यादिना
मंडलाभिमानिपुरुषकीर्तनेनतदंतरत्वेन परमेश्वरस्योपासनाविधानार्थमेवं दहरविद्यायामपि नारायणकीर्तनमि
ति न किंचिद्दसांगत्वं। अन्येतु स ब्रह्मा स शिवः इत्यादिकैवल्यपक्षे तिमत्वान्निखिलानुरोधात तस्याः शिखाया मध्ये परमा
त्मा व्यवस्थित इत्यादिप्राणुपास्यत्वेनोपदिष्टमहेश्वर परमेवेतिमन्यमाना मध्यमानुवाके प्रथमं नारायणस्य
गुणकीर्त्तनमननंतरं हृदयकमलस्य तन्तोभहाग्ने स्तनतत्वा। छिरवायास्ततः प्रागुपास्यत्वेन विहितस्य परमात्म

नइतिकमदर्शनात्तमथमेनारायणात्मनास्वात्मानमनुसंधायस्वहृदंबुजेवैश्वानराग्नि। शिखामध्यवर्तित्वेन ध्यातव्यः प
रमःशिवइतिध्यानप्रकारंमन्यंते। एवंचसर्वब्रह्मासांशिवइत्यादेः परमशिवविभूत्युपदेशपरत्वेस्थितेकैवल्यपरकता
विवाविभूतिषुनारायणस्यापरिगणनमुपासककोटिनिवेशादेवतस्यानदुपसर्जनत्वस्यस्पष्टत्वादितिचान्दुः। अथाय
मपिप्रकारःसम्मतःपौराणिकानां तथाह्यपद्मेहितस्तु तसांहितायां अथवाहंहरिःस्याद्वा सर्वतःपुरुषोत्तमः। सह
स्रशीर्षापुरुषःसहस्राक्षःसहस्रपात्। विश्वोनारायणोदेवोऽक्षरःपरमःप्रभुः इतिध्यात्वापुनःस्वस्यहृत्पद्मेजमध्य
मोप्राणायामैर्विकसितेपरमेश्वरमंदिरे अष्टैश्वर्यदलोपेते विद्याकेसरसंयुते। ज्ञाननालमहत्कंदे प्रणवेनप्रबोधिते
। विश्वार्चिषंमहावह्निंज्वलंतंविश्वतोमुखं वैश्वानरंजगद्योनिंशिखातन्विनमीश्वरं। तापयंतंस्वकंदेहमापादतलम
स्तकं निवातदीपवत्तस्मिन्दीपितंहव्यवाहनं। नीलतोयदमध्यस्थं विद्युल्लेखेवभास्वरा। नीवारशूकवद्रूपं पीताभासंविचि
त्ययेत्। तस्याःशिखायामध्येपरमकारणं। परमात्मानमानंदमक्षरंमाकाशमीश्वरं। शांतंसत्यंपरंब्रह्मसांबंसंसार
भेषजं। ऊर्ध्वरेतंविरूपाक्षं विश्वरूपंमहेश्वरं नीलग्रीवंस्वमात्मानंपश्यंतंपापनाशनं। ब्रह्मविष्णुमहेशानैर्ध्येयंध्येय
विवर्जितं। सोऽहमित्यादरेणैवध्यायेद्योगीश्वरेश्वरं। इति। एवंचनारायणस्यापघुपासककोटिनिवेशनेऽप्यस्या

विवक्षितं नापि द्विकाद्युपासकस्य हरस्येन स्याप्यंतरत्वेन शिवस्य ध्यानमुभयथापि तस्माद्वस्त्वविभक्तत्वेन तद्विभक्तत्वेन
वोपदिष्टेभ्यो ब्रह्मादिभ्यश्च परमः शिवोत्कर्षः सिध्यतीत्यस्यैव सर्वोत्कर्षः इति निष्प्रत्यूहः। ननु वात्रैव नारायणः परं
ब्रह्मेति कंठोक्त्या परब्रह्मभावेनोपदिष्टस्य नारायणस्य कथमन्योपसर्जनभावः कथ्यते। नैष दोषः। नारायणाय
रश्मित्यस्य समासपरत्वेन न तत्त्वं ब्रह्म नारायण इत्यसंरज्यायः नारायणस्य परस्मान्नार्तिता। अत्रैव च कृतः संक्षेपः ब्रह्मे
स्तुयास्यत्वे नापेर्हि शस्य परब्रह्मणः शिवस्य नारायणस्य च विवाहेन प्रधानोपसर्जनभावो पपाद्य न परत्वेऽथैव नन्वे
त्र व्याख्यानोपपन्नः। नयस्त्वत्र परे हंसं मंत्रोपनिषदि तस्मान्न प्रकरणोऽस्मिन् नारायणः परं ब्रह्मेति पदविच्छेदेनाप्ययन दर्शना
न्नस्तुरो धार्दिहाविभिन्नपदस्य नारायणस्य स्तुपास्तुलुनित्यादिना प्रथमविभक्तेर्लुगादेशस्य कल्पनीयत्वात्त
मस्तपरत्वेऽपि निर्धारितस्य प्रतिन्यायेन सामानाधिकरण्यपक्षेऽपि वाच्यनत्वावाच्याग्रहणमेव परं ब्रह्म परं तत्त्वं पितामह अ
हमेव परं ज्योतिः परमात्मा त्वहं विभुरिति लिंगेषु पंच्यहरणादर्शनाद्धि नारायणस्यैव परब्रह्मात्मभावप्रतिपादनशेषमं
त्रेऽहतिनदृपुत्रं महोपनिषद्घितं मंत्राम्नानस्यैव तावत्संप्रदायक्रमागतेषु पाठेष्वनुपलंभात्तत्र तस्य त्वेऽपि नाराय

राणानुवाकपारानुरोधेनमहोपनिषत्पाठस्वरसुयास्त्सुगित्यादिना पंचम्यास्वादेशकल्पनोपपन्नौ प्रकरणात् स्त्रियास्य
ऐणायोणात्रस मर्थ्यपरिभाषानुरोधेन समभ्याधिकरण समान स्याप्यसंगतत्वात् लक्षणाविरुद्धार्थकर्मधारया
न इमुरोधितः पंचमी तत्पुरुषस्याप्यहितेत्वान्तत्स्मरस्तत्कालस्थितिस्त्रेतपरसमासदर्शनेन तत्वस्य चमी तिपो
गविभागादिहापि समासोपपत्तेः अपंचमीसमासस्पलत्वेपाणानुरोधित्वात् परपत्ते:स्मि मंत्रेमध्यपरशब्दे
सुबितिगयोस्तत्वज्योतिर्विशेषणात्वस्याप्यन्यायत्वादहमेवपरं ब्रह्मज्योतिरित्यादिलोकेतत्तनारायणस्य वचनस्य
महात्निं माहुर्भावात् घटवेदब्रह्मनारायणयोः परस्परोत्कर्षविवाहप्रस्तावे पठितस्यानंतरं तद्विवाहप्रशमनार्थम्
तमहात्निं गत्स्यसा त्रिहितस्याशेवस्य पश्यतं मां महादेवं भयं सर्वे विमुच्यतां। पुत्राश्च स्तेगात्रा भ्यंमम श्वेवमिहा
बलौ॥ त्रिधा मेन्नोस्म्यहं विप्रावस्त्र विष्णुभवा ख्यपा। सर्गरत्नालपयोनिर्धालः परमेश्वरः। स्मपाहंस्यज
विस्मोत्वमित्यादिभिर्वचनैस्तत्रैवापोदितस्यार्थतथात्वाप्य वस्थापकत्वान्नादशापशाद्दृशहतेन सपरःसर्व
शाकीनां ब्रह्मराः समनंतरं इतिनारायणात्मकत्वस्य विष्णुपुराणवचनेनतत्स्य ब्रह्मत्वाऽवारत्वस्योपपन्नत्वाच्चपरो
न्यर्थ महतोऽपि नारायणाच्चपरं ब्रह्मकत्वं सुसंपरं ब्रह्मेतितद्ध्येयः परभावोपदेशाभेदेनावश्यकेकस्य विद्यन्त्यायानपंते

अंशांगुणाविरोधाधिकरणन्यायेन गुणगुणिनस्तस्य नारायणपरात्मैव परमात्मोपदेशस्य ब्रह्मोच्यते परमसौ परमबतलमि
ति लोकेन सुदर्शनाचार्यैरुपदिष्टया रीत्या अन्यथा नैपत्येन तद्बलादुपक्रमादिप्रतिपादितार्थस्याकुलीकरयोगात् गुणगुणा
गुणाविरोधे च तादर्थ्यादित्यधिकरणे हि पकाहारि दीक्षाय स्तेषु दीक्षणीयासोमपाणयोरन्यतरस्यासंभवाद्यादिस्या
दिवा समुमासपर्वकालत्वस्यावश्यकत्वाद्गप्रधानानुग्रहस्याचितत्वात् दीक्षणीयाया एव त्यागः इति निर्णीतं तत्स्मा
त्कंचिदुपपादितेर्थे भागवतपर्वकालत्वविरोधाभावः वस्तुतस्तु नारायणपरात्परं ब्रह्मेत्यादेर्नारायणस्यानुपरिच्छि
न्नब्रह्मभावप्रतिपादनपरत्वेऽपि तस्याशिवोपमर्जनभावः संघटते इति सूक्तात्रिपुराणतरमुपपादयिष्यते॥ २२॥ कि
वाऽकतीनां भूदन्यास्तु न दहराणपकमुखाः प्रमाणां दहस्य प्रातिजा हुरन्योपि भवतः गुणानां बाधृतरः सकि
लमुपसंहारानियमं बिंदुः स्वकं वैषां दहरमिति किं भूतव चैनः॥२३॥ दहराणपकमतिमावत्र यण्ठेषां न दहर
प आकाशस्तस्मिन्नणन्तरिति दहरविद्यायां स्वहार्दं परमेश्वरमुपक्रम्य सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधि
पतिः स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानेष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतु
र्विधरण एषां लोकानाम सम्भेदायेति तस्यानन्यसाधारणधर्मभावमवर्णयन्ता तथा च घोटस्य श्रुतिरपि श्रुण्य परिदम

स्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नंतर आकाश इत्युपक्रम्य य एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको
विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति गुणकीर्तनेना अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजंत्येतांश्च सत्या
न्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यादिना तदुपासकानां महाफलकीर्तनेन च तस्य महिमानं प्रकाश्य
परात्पराश्रयात्तोमहोपनिषदमेवेत्युपक्रम्य महोपनिषदपिनारायणपरमानुवाकप्रक्रियया सहस्रशीर्षं देवं सह
स्राक्षं विश्वशंभुवमित्यादिना दहरोपासकतादात्म्येनानुसंधेयं नारायणं तस्य हृदयकमलेतच्च वैश्वानराग्निशिखा
च वर्णयित्वा तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः इति दहरस्य शिवस्य तन्मध्यवर्तित्वप्रदर्शनेन
स ब्रह्मा स ईशान इत्यादिना दहरे ध्यानं विभूतित्वख्यापनेन च तस्यैवेमं वघचोत्तपघघपिनारायणपरानुवा
केन स्याः शिखाया मध्ये इत्यादिनी नारायणपरा विषयत्वप्रहेतत्वमित्यनुरोधादिह तस्याः शिखाया मध्ये इत्या
दिः तद्विषयत्वादिपमुपानिषत्रारायणोपासनपरैवेति तद्विवेक्तिभिः तादुपसर्जनत्वेन परमेश्वरापांद्ववतायाः कर्म
तरेम ध्यानत्वेन पच्छ अत्वष दहरोपासनास्तु उपसर्जनत्वेन ध्यातव्यस्य दहरपुंडरीकस्य यानं जलशायिनो फलवि
शेषार्थमाचाम्येन तथात्वच वशैव दहरोपासनायामुपसर्जनत्वेनोपास्यस्य नारायणस्यैतद्दलात्म्याधाम्येनोपा

राम
४४

स्यैवलभ्यते तथापि तस्याः शिवायाः स्यादि शिवपरमिति सूतसंहिताद्यभिमतपञ्चेतद्धृदयमप्युपनिषच्छिवोपास
नापरैव यथैवस्पतिरावमन्या अपि श्रुतयोपपद्या संभवं दृष्ट्वाः स्यादिति दहरदहराराद्यके निर्विशेषप्रकरणेत
स्यैव स्तत्यर्थ्यवशिलादयो धर्माः समाम्नातानां तत्र कथंल्पशाखादिश्रुत दहरविद्योपासस्य शिवस्यकाश्चित्संगो
त्तिष्ठादिग्विषय घस्युपासनाविधानमात्रितयापि तत्र शिवोपासनमिति न किंचित्प्रमाणमुपलभ्यते न च कैव
ल्यशाखादिश्रुतोपासने मात्रयालवसिद्धिरात्मप्रबोधोपनिषदि अथ परिद्रव्यलपुरमिद्धपुंडरीकमित्यार
भ्यशोकमोहविनिर्मुक्तो विसंधुधापत्रसीदतितिरस्कृतनरदहरपुंडरीके विष्णूपासनस्यापि विहितत्वेन देवस्य
वर्जियंतु शवालत्तायत्तु महोपनिषन्मंत्रजातमुदाहृतं तत्र नारायणपरानुवाके दहरवस्त्वंके। शिवप्रस्तावाभावा
न्नेतदुपासनापरत्वं वक्तुं शक्यते। एको ह वै नारायण आसीदित्युपक्रममारभ्य नारायणप्रस्तावेन तदुपासन
परत्वस्यैव प्रतीतिर्न च नारायणानुवाकप्रक्रियामत्यमितानां छिवोपासनापरत्वं एको ह वै नारायण आसी
दित्याद्युपक्रमविरोधेन अनंतरं तत्र तस्मिन्नान्तस्यच्छादितोपेउं मित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्युपक्रमा

नुरोधेनडमीयभक्तमवयवविषयायामुद्गीथविधायांवावाजसनेयकश्रुतौ तस्तोऽद्गीथभाक्तिकत्वविषयोद्गीथवि
धार्यवाद्यासिद्धस्यामितानस्येव्यर्किं। चित्करत्वानरायतत्मक्रंपामत्या। तानान्तस्येवेनारायलोपासनायस्वामिवि
वेपरीतस्यस्येवपरा। भिमनत्वाधेत्याशक्याहनुमानामितिन्प्रथमाशयः दहराकाशपक्षेव। शिवाम्नातेयघपि। त्रिगुणप्रक
रणमध्ययानितत्त्वापिनि। विशेषवशिवाघमावान्समुराणाया। धिविशेषणानाणुराकीर्तेन द्वारैवस्तुतोपर्यवसानस
वक्षस्वत्वानरदयकोशमध्यगातस्य ईशानस्य वैश्वरभूतानाधिपतिशाश्विनस्य। शिवस्येवगुणकीर्तेन स्कान्तेदारत्वेन
पतीतेः शिवविषयमेववशित्वादिगुणाम्नानंतथाछांदोग्ये दहरोऽस्मिन्नंतराकाश इति दहराधिकरणोक्तन्यायाव्या
दृल्पपरेशा श्माकाशपदेन डपास्यं प्रोक्तप्रसक्तस्य। तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यमित्याघफलाकिंतत्रविद्यतेयदन्वेष्टव्य
मिस्मादिनास्वयमेवपरिवाधास्मिन्कामाः समाहिता इतितदुत्तरवाक्येनन तदंतर्वर्तित्वेनोपादिष्टानांसत्यकामादिगु
णानांनैनिरीयोपनिषदि तत्रापि दहरंगगनं। विशोकं तस्मिन्विशोकत्वागुणान्वयस्वात्स्यासिद्धचसत्तात्पर्येऽणाननपर
नसवपिरमंत्रसमार्पितिशिवरूपमुपास्यत्वप्रसक्तस्य तस्मिन्यदंतस्तदुपासितव्यमितिछांदोग्योपरीत्यातदंत

राम
४५

वेन्निविनेउपदेशात्। छांदोग्ये सत्यकामादिगुणोपदेशात्तद्विशिष्टब्रह्मोपासनाविधानं चेति उभयमपि शिवप
रमेव कामादिभिस्तत्र तत्र चेत्याद्यधिकरणे सो छांदोग्यमात्राम्नातानां सत्यकामादिगुणानां दृष्टदहरतप केवशिवादि
गुणैः सहोपसंहारस्य सर्वैरभ्युपगन्तव्यत्वाच्च। तथा महोपनिषदि सहस्रशीर्षं देवमित्याद्याम्नानमपि शिवोपास
नाप्रकारविशेषपरं कार्त्स्न्येन नारायणानुवाकमात्रेयाप्रत्यभितानाद्यत्रोपक्रमविरोध इति शंकितेतत्र
ह्छामः॥ किमुपक्रमे नारायणपरायणस्य उपासनाविहितेति न द्विरोधः। उत न हि भस्तुपन्यासादुपासनाविधित्यो
नीतेति। अप्यवा उपक्रमे सर्वोत्कर्षेणोयवर्णितत्वादन्योपसर्जनतया उपासनानुप्रवेशकल्पनमयुक्त
मितिविरोधः न विद्यः महोपनिषदि उपासनाविधेरेवाप्रवरणात्तन्नापि द्वितीयः। नारायणानुवाकप्रत्या
भतया नारायणान्तरत्वेन वृशिवोपासनाप्राप्तेर्नारायणास्याप्युपासनाविषयकोदाक्यनुप्रवेशेन न तत्प्रत्यभि
तांदहरस्युपक्रमविरोधाभावेन दहरस्यापुरुकत्वात् छांदोग्ये तु। अस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमित्युपक्रमे सत्य
काम्यादिगुणमात्रोपासनाप्रतीतावपि क्रमविचारस्य पर्युदस्तत्वान्न। मिथ उपसंहारानुरोधेन तद्विशिष्टब्रह्मो
यासनाभ्युपगमान्नारायणोपनिषदि तास्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यमिति गुणमात्रोपासनाप्रतीतावपि छां

शेषपदप्रत्यभिज्ञानुरोधगुणोपसर्जनकगुणोपासनाप्युपगम्या च छांदोग्यश्रुतौ हीयविधायावाजसनेयककोद्गी
थप्रत्यभिज्ञाने तु प्राधान्यादस्योद्गीथकर्तृरूपासनायाः कथं विद्धिशेषराणानेनस्तु द्गीथ्याः व यवस्योंकारस्यानुप्रवे
शासंभवोपि श्रूयत इयप्रणवायमुख्यः प्राणास्तमुद्गीथमुपासीत इत्यादिछांदोग्यश्रुतिप्रतिपत्तेनस्य प्राण
दृष्ट्योपासनं विद्धत्वेनेतिपृष्ठो भेदः नन्वसत्त्वं नहि तत्तौ पंक्तल्पः तस्मिन्पक्षे तत्स्तदन्वेष्टव्यं नास्मिन्पक्षे तत्स्तदृपासं
तव्यामित्यनयोरुपसंहारानुरोधेन पक्षत्रयस्योपासनात्यदादीनि सर्वेभिर्नित्यं नपुंसकमन्नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चा
स्यान्यतरस्यामिति विधानाद्याकाशात्तहृत्तगुणाजानतोभयपरत्वं परिकल्प्यतदुभयोपासनाविधिपरत्वस्य वर्णा
पितुमशक्यत्वादेकोहवैनारायणआसीदित्यादिनाम्नारायणस्य सर्वोत्कर्षप्रतिपादनस्य चान्योपसर्जन
त्वकल्पनाह्निहिमुत्वा चेति वेन्नारायणको हवा इत्यादेः शिवोपसर्जनत्वकल्पनानुकूलत्वेनैवाग्नेनिपुणात
रव्याख्यास्यमानत्वादितेनन्यस्योपनिषस्वनुरोधेन नारायणपरत्वाकरणं नारायणोपासनामात्रपरइतियण
मिमानानालहस्तितः तयासौ तैलोपासनाप्रकृत्यनुरोधेनोभयोपासनाप्रकृतेनेपन्ने छांदोग्यश्रुतेर
पिनैत्तिरीयश्रुत्यनुरोधेन गुणामात्रोपासनापरत्वायन्नेस्तस्मादहहरायकाद्युदात्तश्चनयोरहरविधानं

राम
५६

।पुराणादिकथनेन। शिवस्य निरतिशयं प्रभावं स्थापयंतीति सा धन्यं॥३३॥ किंचाविधत्ते मांडूक्य
निरपि समस्ताधिपतितां समाम्नायप्रकृत्यो तरविद्यभावात तव विभो। यथेशानो मंत्रः स्मरमथन रुद्रोप
निषप्रिपतीतां मंत्राश्चप्रकृततरमन्येच बहवः॥३४॥ अथैवं यापवपगुह्यः अधिदैवतमध्यात्मं चात्मनो
निर्विशेषस्योपाधिभिर्विभक्तानि त्राणि त्रीणि संतिरूपाणि वैश्वानरः ईश्वरो गर्भ हिरण्य इत्यधिदैवतं
।विश्वश्च तेजसः प्राज्ञ इत्यध्यात्ममिति श्रुतिः। दिरयोः स्थूलसूक्ष्मयोः तत्र व्यष्टिसमष्ट्योर्देहयो अ
भिमानविधायिनौ। विश्ववैश्वानरौ विहितौ सत्त्वमयोरकप्रकाशिनौ तेजसाभिधरौ गर्भाभिमानौ प्राते
श्वरानुपहितोउक्तावस्थानमाया स्यां विश्वोजाग्रदवस्थायां जीवः स्वप्नस्थाने तेजसः। अविद्या
मात्रसाक्षित्वात्संप्रसादे प्रज्ञोभवेद्विश्वानरो त्र मगवान् विराट्पुरुषउच्यते। शरीरं यस्य निखिलं
त्रैलोक्यं सचराचरं। हिरण्यगर्भो जगतां स्थूलं सूक्ष्मे वर्द्धिपिनापदपाधेः प्राणकल्पस्तत्र माहु
र्वेदविदः। विशुद्धसत्त्वाविलसन्मायोपाधिधिष्ठानरासिकः ईश्वरस्त्वेषमगवानेव निर्गुणौ गुरुर्विरः
माया। विधोपाधिमेदाव प्रकल्पैवात्र केवि दविद्यायां जीवमाहुः प्राप्तिबिंबबिंबमीश्वरं एतत्स

वैशास्त्रादिनेवमुक्तेन तद्विज्ञानशालिनां तस्माद्रस्मिन्मूलाख्ये नामिरोसक्ताभिन्नौ हि भूताः। तत्र विश्ववैश्वानरौ
तैजसहिरण्यगर्भौ प्राज्ञेश्वरौ वा स्थूलसूक्ष्मौ स्थूलसूक्ष्मनरत्वोपाधिभिन्नौ केवलत्वमतेषां पादत्रयत्वं चतु
र्थस्य तुरीयपादत्वं च संपादयत्सर्वपादप्रविलापनेन तुरीयप्रतिपत्तिसौकर्याय सोऽयमात्मा चतुष्पा
दित्यादिना चतुःष्पादमात्मानं निरूपयन्तीमांडूक्यश्रुतिर्जागरितस्थान इत्यादिना पादद्वयं निरूप
णानंतरं सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानंदमयो ह्यानंदभुक्चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पा
द इति तृतीयपादं निरूपयन् एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवा
प्ययौ हि भूतानामिति तस्य सर्वाधिपत्यं विदधाति ननु यद्यपि प्राज्ञस्य स्वतः सर्वेश्वरत्वाद्यसंभ
वात्तस्य तत्प्रतिपादनं मायोपहितेन ब्रह्मणा तस्यैक्यविवक्षया प्रयुक्तं। तथापि तस्य दैवतांत
रूपस्यापि संभवात्रेयाख्यातिरीश्वरपरेति नियंतृशब्दात इति मंदशंका निराकरणायाह। सद
मानार्थे नृसिंहउत्तरतापनीये मांडूक्यमंत्रेष्वेव सोऽयमात्मा चतुष्पादित्यादिना चतुष्पादमात्मान
निरूपयन्प्राज्ञ ईश्वरस्तृतीयः पाद एष सर्वेश्वर इत्यादिना तृतीयपादं निरूपयन् प्राज्ञस्येश्वरैक्यम

राम
४७

द्वैवसर्वेश्वरत्वाम्नानान्नेदेकार्थीयामांडूक्यप्रश्नेरपितच्चैवमावमुन्नीयतइत्यर्थः। ईशानः सर्वविद्यानामित्यादिरीशा
नोमंत्रोरुद्रोपनिषच्छतरुद्रीयएकशतंयजुःशाखास्तासुचसर्वासुरुद्रोपनिषदाम्नायतइतिवररगाक्तहेप्रयोग
रनदाम्नातानमोहिरण्यबाहवइत्यारभ्यएकविंशतिमंत्रास्तेषिशिवस्याहृदादेकेके॥ धिपत्योयम्पासमुखेन
सर्वानियत्वंस्फुरयन्तीत्यन्तेमंत्रात्राधर्ष्युस्तक्षशिवसंकल्पादिप्रदित्तामंत्राः॥३४॥ किंचाश्रनेस्यमाप्यंतेकम
पिमहिमानंप्रकटयंत्स्यमंश्चियामंत्रानिरवधिनमस्कारघटिताः स्वयंपरार्द्दिन्यायिशिवपतेतच्छ्वररगायोनमस्का
रेभारंनविदध्यतिमस्रवीनततुधाः॥३५॥ ननुत्प्योपिवेदमांचेदशेखरगोचराःमंत्राःप्रायेणाडशपंतेनत्रनमस्कारशेषप
राः। हिरुन्नैःसकृदाम्नातेराघतया।अन्यैरपिश्रुतंश्रुतानानमस्कारैरसंख्यास्तइतिस्फुटं।अस्येषांविद्युधानांतुमंत्राध्र
निषुविष्कृताः। कविलकाचित्रमस्कारयोगापिनतथाविधीः तथाचस्वविषयोत्कर्षलिंगानमस्कारबाहुल्येनाति
नररेवतासाधारणोनत्वारिनरुद्राध्यर्वाशिरोरुद्राध्यायदेवव्रतादयः।शिवस्यचअन्यसामान्यमहिमानंख्यापयं
तीतिस्पष्टमेवनतापन्नुअत्रयदैःलमलावितंनमस्कारेणस्वविषयोत्कर्षलिंगाकुतः।ध्वितर्वाहिंसाशक्ताःनपा
दापितत्रमस्कारस्यलोकेदर्शनात।वेदेपिनमस्तेअस्तुमामाहिंसीरितियद्यपुक्तंनमस्कारोपलंभाच्चार

हतनतरयस्त्वं मयमयस्त्वाहुपपन्नामितितान्निरासाधिपेक्ष्याह स्वयमिति। अयं भावः। पदीहमेयमपस्त्वाम् यस्त्वं नमसामिदंत
रेवान स्पसामान्वं ब्रस्लतां। गमये। द्विभोः महमयैवजं। मिति कठवल्लीपुरुर्णनात्। कंपनादिति सन्नेरगात स्यनांछ्यिंगातेरगा
ता। पयाहृपि नमस्कारोनैवाल्कर्षं विनाप्कतोऽस्इवं हनव त्वोके कोवा नास्ति यातिक्रमः। चाहि नमस्तेऽस्तु मा मा हि
सीरिति नमस्कारस्यभयपपुत्तके त्वोपितन सत्विषयस्योत्कर्षासिद्धिः। नमस्तेहरसेशोन्विपरति मंत्रश्रुतेन नमस्का
रस्यतत्नुल्यहृयस्यैव नमस्तेहरसेशो विपरित्याह नमस्कृत्य हि वसायां। समुयन्वरंती तितन्मंत्रब्राह्मणेन श्रो
त्सगि। किंस्वविषयोत्कर्षमपुत्क्त्वा स्यागोकेः। किंवसर्वो वेदैरित्यादिमंत्रेषु भपाविंगाराहितेषु केवलं शिवस्यसा
वीत्थ्या। इमति याहनायेवमग्नेषु निबध्यमानान नमस्काराविषयोरवमपुत्ताइत्ति नत्र काचिदनुपपत्तिः। सिद्धिर्वैत
शब्कातो गुणोंचवलेंग। सर्वैरुहरातिवैमाहुः। मुनयस्तत्वदर्शिनः। नमस्कारेण हि तेजोरवात्यामेऽहिन्न ग्रतेः। तस्मादनन्यसा
मान्याऽनेकनमस्कारमालालंकृतास्तवरीन हृद्यापो। ने संकुशं। शिवस्य निरातिशयं माहिमानमादेहयंनीतिवजले
यापते। अतो लोकवेदादिविहितषट्पंचास्त्रिवरशायतनं वा नेजनेवनिहृवायेवयरं परेषां नमस्कारेणैवोत्कर्षम
पुष्करिति प्रलापः। नासौ विद्वुषां स्यागमदिति। ३५॥ ॥किंच॥ ॥नमस्यानामेकं। विपयमाखिलानां चवचसाम

रम
४८

हा॥ विस्मृत्यै नामापि जनयितारं रविषयं॥ वरं तस्य नाम न्यैवर हृत व शंसे नि विवि मं वाग्गुरुं कुर्वन्तस्ते गिरिश गता भ्रा ध्यानपि
भ शंभ॥ ३६॥ यस्मै नमस्तस्मै नमस्तस्मै त्वाजुष्टं॥ नियुनक्मीति मंत्रस्तात्छि व स्य सर्वनमस्कारविषयत्वं दर्शयति॥
स्तास्त्वोद्दे शपक नमस्कारविषयस्य सर्वसाधारणत्वेन नेतान्ना साधारणाशिवस्वरूपसमर्पणायो॥ नन्तस्य सर्वनमस्का
रविषयत्वपरत्वावशेषप्रभावात्तेन च नमस्कारभमविषयत्वेतस्यनात्यर्थमस्कात स्मरुद्रध्याया दिमंत्राणां नमस्कार
भस्मो॥ शिवासाधारणत्वेनन त्वरूपसमर्पणा त्वमत्वा॥ सर्वनमस्कारविषयत्वस्य शिवेप्रमाणांतरादृष्टवाग्मिनन्ते
नरूपेणानदृष्टवादृष्टयो॥ ब्रीति वाच्यं दृष्टवंतातरनमस्कारेभ्यो वाहुल्यप्रहस्य शिवनमस्काराणां भस्मोत्र प्रतिपादव
कस्य शब्दस्याभावात्रमः शब्दस्यैव तत्रात्य यी कल्पनेन लक्षणापत्तेः सर्वनमस्कारविषयत्वस्यनमः शब्देनजात्यारव्या
वत्वात् यस्मात् वनमः इति सर्ववाक्य मावधारणामिति सामान्यबुत्यत्तिसिद्धो चितस्थलान्च यावधारणा बला
द्वा सिद्धुपपृक्ते॥ तस्याः शिवेभ्य कल्पतरादृष्ट नवाग्मिपिपोत्रास्नराणामिति मंत्रे परामेश्वरस्य चक्रव्याप्यपरित्व वदृष्टु
वाद्दुसामर्थ्याद्वासिद्धि स भवात दृष्टराविधान्वा पिपामेभ्वराणामप्रा॥ ति पादनपरे नतंसत्या॥ प्रीति मंत्रो॥ विश्वरूपा
यवैनमद्रातिभागास्या॥ पि सर्वनमस्कारशो॥ पि तत्क्ल हृदगातरत्वा॥ पितत्रुणा॥ विशेषपरत्वो॥ त्विति न पुरोवादस्यापि सं

भवाच्चा । एवं यस्मिन्नमस्तादिरहस्यादिकमप्यन्योदाहार्येन यादृमारुह्य यच्छिरधन्वनेमिरइतिमंत्रः । कस्यास्यापि शरणत्रोः प्रति
पाघं । शिवं दर्शीपातीत इत्यंतर यद्दिते हृदुत्क्रांतर्गतमंत्राणि रां । शिवपरत्वस्यस्यस्पष्टत्वेनानुपदेशपतये माइतिरईश दृ
स्यप्रत्यक्षादिसा । चेधापितसकलशरूपरत्वाघघ । पिनमोत्र लक्षणोद्याललक्षणोप्परत्वादपोऽस्य विषयाम्नायिनम
स्काराम्बोवाचलभ्यंते तया । पितघद्मे वीराणां याणां यत्स्मिन्नेनेतायंत्रा । तिसर्वितत्वमंडलमध्यवर्तिति ः पुरुषस्य लोकि
केष्वपि गानेषु गीयमानत्वव्यपदेशवत्सर्वनमस्कारविषयत्वसर्वशब्दजालप्रातियाघत्वव्यपदेशः परमेश्व
रस्यसावीत्यभिप्राय इति यस्मिन्नमइत्यादृयः स वात्म्या । विष्का रणोननस्यपरभावप्रकटयंतीति भावो इष्यः ।
कानि । चेद्धित्वाक्यानि ग्राह्मणा । वेदविन्नमाः । रुद्रमस्त्रिसमाश्रित्या । शिवेपरमकारणो । पर्यवस्यंति । विप्रेंद्रास्तथावा
क्यानिकानि । चैत । विष्णुमस्त्रिसमाश्रित्य ब्रह्मनस्त्रिं च कानि । चैत । ग्राम्नेयीमस्त्रिमाश्रित्यएकतिवाक्यानिका
नि । चिवासर्येमस्त्रिमानिक्रेष्टास्तप्येवान्यानि कानि । चिना । एवं मस्त्यापिधानेनद्वारेणेव मुनीश्वराः प्रतिपाद्या
महादेवा स्थितः सर्वासु मस्त्रिषु रस्यादिस्कारो । क्रिदर्शनानारास्तो । मंत्रो ग्राघहृदयाशीक्रमेहृयच्छीरापनमसादि
दृष्टेनेतिमंत्रबलेनान्याविषयत्वेनप्रतीयमानानामपिस्तानेनमस्काराणामंतर्यामि । णां शिवेपर्यवसानकल्पना

हम
५८

तस्य स्वस्यः श्वपतिश्यश्ववो नमः इत्यादीनां तत्पर्यवसानकल्पनावश्यंभावाञ्चयस्मेन महत्यादिकं सर्वोतर्या ॥ मित्वा
भिमाय । मित्तिके विद्याचार्याः तत्या सोमः पवत इति मंत्रो महाविष्ण्वादीनामपि रेवावांजनकमीश्वरं प्रति या
दयाति । जनितोतविष्णोरिति उभयत्रेन जनि ताग्नेरित्यादिषु उक्तार्थेभ्यः उत्कर्षद्योतनेन विष्णुयदस्य जगत्पाल
के महाविष्णो तात्पर्यात द्वतारं जनकत्वस्य दृशरथ्यादावपि सत्वेन अग्न्यादिजनकत्वान्तस्योत्कर्षभा
वादेकः पुरस्तात्परं देव भवयतो वनवान् स्पर्गोपाररसस्य जगत्पालनस्वातंत्र्यस्फोरणापसत्वोपाधिक
भुवनस्पर्णो पापमप्येति भुवनं सांपरायइति श्रुतिपुष्यस्स्कमंत्रोशिवस्यत्रमात्तगत्कारणत्व तत्पालककत्व
तत्संहर्तृत्व प्रतिपादनपरत्वा भोवभवदभुव महाविष्णुमूर्तिजनकत्वपरत्वावश्यंभावाद्यामतीतामां चारि
वः ऋषि व्यावर्द्धे रुद्रपस्य वज्रिराः सात्त्वदिपिमहाविष्णोः सोमो जनयितेश्वरः इतिरुद्रसंहितायामुपबृंहणा
चानन्वयंमंत्रः पवमानविषयः सत्वं तत्प्रापितत्रा ॥ दिकारणत्वस्य वस्तुतः प्रतिपाद्यत्वेनान्वयायोगात्तदु
पबृंहणात्वातरेकंश्रुतिमात्र हितराखान्वयः एतद्विषयस्सकार्य्याविचारेनिरूपितमायंनचैवं सा ॥ तिमंत्रस्थसो
मपदस्यसर्वे उत्पापत्यापदृश्यपनसंप्रदायाविरोधोविनियोगार्थलनापरत्वोस्या । पिसत्वेननद्विपत्याप

साख्यपनोपपन्नेः उमयासहितः शंभुः सोमः स्कन्दस्तु च्यनेतु धैः सत्यव्रजनकः साक्षाद्दिग्भोरपि च पञ्चक्रान्तिरिसादित्यपुराणा
बनस्यादेव भनेरुद्राक्षापामाद्यः ।शिवस्य पार्षदप्रभापिनेनरांस्त
वचनदर्शितिनयोगेन भिन्न परत्वस्याप्यावश्यकत्वा
तिनमस्कारादिभिर्बहु कुर्वंतस्तस्यापरिमितं महिमानं ख्यापयंति येषांयद् द्वितीयं जन्मागाराय समवाप्रो
तीत्यतीयं जन्यादेवमेवानुमविशंति॥ तितोयदि योगे ननाच्छेस्य रमं वरारुद्रास्यानुचरोभूत्वाते नैवसद्
मोदनेरुत्पा द्विश्रुतिस्मृतीभिरपवर्गस्यनेदिष्टत्वेनावगमितं तारएवमेक एव रुद्रोऽवतानलने करतित घाख्या
नेतद्युक्तं श्वेताश्वतरोपनिषदि विनापि कर्मप्रसंगात् एक एव रुद्रो न द्वितीयायतस्थुरिति परमा वरुद्रोन द्वितीयाय
तस्थुरित्यादयोपिमंत्राः शिववैभववपराद्रष्टव्याः ।पत्नुकर्मत्वविशेषेण एकः एवं वेद्यंतं भागीत्वं कर्मकांडे चक्का
राणाम्रस्मादेक एव रुद्र इत्येकमेवामेवा द्वितीयमित्यनेन समानार्थः॥ ३६॥ एवंवेद्यंतम्भागीत्वकर्मकांडेचक्का
निःश्चिदुदाहृतानि वाक्यानि वैभवेयार्वतीयत्तेः अथत च पुराणानि शिवशास्त्राण्येतमानि भारतादीनि वाक्य
नियमारामितिकथ्यतो अ संख्याभिः शाखावितति भिरहयस्य स्तमाखिलं सुसस्माभिर्न्यायावलीभिरखसे
यंचभवतेः प्रभावन्निद्रष्टव्यस्कुरामिहपुराणानि बहुधाकपर्दिन्नावालं करखवरकल्पं विदधते॥ ३७॥ श्रीशि
राम
५०

वद्युतस्ति तावत्समुनीनां षट्कुलीनानां प्रवक्तामितरेतरं। इदं परमिदं नेति विवादः सुमहानभूत्। परस्परं सुतैर्हृप
त्वाज्जातस्तत्र न निश्चयः। ततः सुपक्रम्य तेषां महर्षीणां मन्योन्यं विवदमानानां ब्रह्मसमीपं महर्षीणामुक्तो माग व
त्रेधकारेणामहतावयमाहृता। खिन्नादेवदमानान्वनपरपामो त्र्यमत्सर। मित्यादिना ते षीसामान्वेनसंक
लकारणमतस्य परदेवतस्य प्रश्नमस्तच्छाष्यराव प्रष्टस्तद्ब्रह्मेत्यारभ्य उल्लाय सुचिरं ध्यात्वा रुद्र उत्तु ब्रवन्न
गिरं श्रानं दा। किं न सर्वे। कन्नौजालेरभाषतायस्मात्सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्र पूर्वकं सह भूतेन्द्रियैः सर्वै
प्रथमसंभूतस्य तेरित्यादिना ब्रह्मवामनश्चनितरसाधारणवाश्चन्नसगो वराभ्नेकशाखा विप्रकीर्णा बहु
विधवैमवनिपकर्षपरेणप्रपंचेनाशिवरावपरदेवतेति व्यवस्थापितं येनं प्रदेशमा। खिलकं जितिसीमराशिसा
रार्थसंग्रहपरदुहितणां प्रदेशमथ्यापिताः सु कान्तिनो न गालम्यमीषां जन्मान्तरेपि परदेवतं धीमहेशेन तथा
पाद्मिथ्यन्नानि सर्वशास्त्रा। लिपुराणान्यादिलानि वा धर्मशास्त्राणि मर्वज्ञत्वज्ञ ४स्त तमहामनोश्चस्माकं सं
शयः। कश्चित्तु महान्नहिं दिवन्नीति। ये ना जीइवसंजाताः छेत्तुं तं च त्वमर्हः। नैकोदेवः परमो ज्यायान्न कथं वा
राध्यते हि संश्रयाधिते फलं किं स्यादेतत्सीत्य ब्रवीहि नः। इति पृष्ट तत्र रानेकसुरासा। दिमप्रदेशे षुनाम्नोरेव

नोत्कर्षप्रतिपादनानेतरं किंतु ब्रह्मविष्णुपामहत्त्वं किं च श्रीमत्सुद्धिरनुसारादिति तिस्त्रयं। निर्दारपि तु मशक्नुवताम्
षीणां प्रश्नस्य उपन्यासस्य प्रश्नत्रयः कथापि व्यासेतिहासपुरातनं।। विष्णोः सनत्कुमारस्य संवादं पापनाशनं॥
मम वै पुरा प्रश्नं पृष्टवान् विष्णुमव्ययं सनत्कुमारो भगवान् परापरविभागवित्। मुनेस्तस्य वचः श्रुत्वा
विष्णुः सर्वविदां वरः यदुवाच महाभागस्तच्छृणु धर्मनंदिनि। इति। एतस्य प्रतिवचनं चोपाहितम् एक एव हि
वो ज्यायान् द्विधा च बहुधा कृतः। वेदेषु च पुराणेषु सांगोपांगेषु गीयते इत्यादिना। विष्णुवचनेन। शिवस्य
सर्वोत्कर्षप्रतिपादनेन सांख्ययोगः पांचरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा। ज्ञानान्येतानि पंचैव वसे यस्त्वे कोमहे
श्वरः इत्यादिना सर्वशास्त्राणां शिवे पर्यवसानम् प्रकारस्य शास्त्राणां प्रस्थानभेदस्य च निःप्रयोजनत्वस्य चोप
पादनेन सर्वाकारो निराकारो महात्मा पार्वतीपतिः तस्मात्परतरं नास्ति निजानंदेषां तस्मात् शिवादित्यादिना त
स्मात्पराभावव्यवस्थापनेन नरवविलयतोस्तु चैवैपा अ एवं तन्मेव वः। संक्षुभ्य तेषु निर्भेशास्तदर्थेन
रकाम्नपः। इति कृतोपदेशानादरेप्यत्यवापवर्गान्नेव दृष्टीकृतोपमर्दः। ब्रह्मांडपुराणोक्तत्वात् पुरा पितामहं देवम्
रुमंगोमहर्षयः। प्रोचुः प्रणम्य देवेशं। किमेकं तत्त्वमव्ययमिति। तावन्मध्ये नोपक्रम्यास्मान्पायामहे शस्यमो

हितो लोकसंभवः। अविज्ञाय परं भावं स्वात्मानं प्राहुर्चार्षिरां॥ इत्यादिना ब्रह्मणा स्वस्य परा भवो परेशं तमा
कर्तार्यसहमानस्य यज्ञात्मनो नारायणस्य स्वपरभाव प्रतिपादनं वावतार्य एवं विवदतोर्मोहात्परस्परं जयैषि
णोः। आजग्मुः तत्र तौ देवौ वेदाश्चत्वार स्तदा हि। अन्वीक्ष्य देवं ब्रह्माणं यज्ञात्मानं च संस्थितौ। प्रोचुः संविग्नहृद
या याथात्म्यं परमेष्ठिनः। ऋग्वेदः। यस्यांतःस्थानि भूतानि यस्मात्सर्वं प्रवर्त्तते। यदाहुस्तत्परं तत्वं स देवः स्या
न्महेश्वरः। यजुर्वेदः। यो यज्ञैरखिलैरीशो योगेन च समर्च्यते। यमाहुरीश्वरं देवं स एवस्यात्पिनाकधृक्। सा
मवेदः। येनेदं भ्राम्यते चक्रं यदाकाशांतरं महत्। योगिभिर्वेद्यते तत्वं महादेवः स ईश्वरः। अथर्ववेदः॥ यं प्रप
श्यंति देवेशं यतं तो यतयः परं। महेशं पुरुषं रुद्रं स देवो भगवान् भवः। एवं स भगवान् ब्रह्मा वेदानामीरि
तं शुभं श्रुत्वा विहस्य विश्वात्मा यज्ञोऽप्यपि विमोहितः। कथं तत्परमं ब्रह्म सर्वसंगविवर्जितं। रमते भार्यया सा
र्द्धं प्रमथैश्चातिगर्वितैः। इतीरिते थ भगवान् प्रणवात्मा सनातनः। अमूर्त्तो मूर्त्तिमान् भूत्वा वचः प्राह पिता
महः। प्रणवः। न ह्येष भगवान् पत्न्या स्वात्मनो व्यतिरिक्तया। कदाचिद्रमते रुद्रः तादृशो हि महेश्वरः। अयं स भगवा

श्रीशः स्वयंज्योतिः सनातनः ॥ स्थाने ह्यभूता कापि तादृशाना नोगतनुकौ शिवे तिष्ठनां सप्रणवानामुपदेशेन तमप्य विनाशा
ष्य ॥ स्थितस्य प्रलयात्स्तत्कालाविर्भूतसंहारकृद्रूपकारितपंचा ॥ शिरोलवनानंतरं अग्निसवितृविंबमाविर्भूतस्यसा
त्वा स्वरमा शिवस्य उपदेशेन चतस्यपरभावस्य हिंकृतः ॥ कौर्मैश्चकीत्स्यै नडकैतरर्चौयवर्गानेनबहुधा शिवोल्क
षव्यवस्थापनानंतरं ह्यासगीतिनेस्वेषमानवो धर्मीपुष्माकं कथितो मयामहेश्वरा घनार्घापत्तानयोग्यश्चशा अ
तः अनेकविधिनापुत्रो नानयोः समावेरता सप्रशपतिमहादेवं नान्यः कल्पशतैरपि ॥ स्थापयेधः परं धर्मेता
नेतत्सारमेश्वराननतस्मादाधिकोत्त्वा कांतव्योगीयरमोमतः ॥ पः संस्थापयितुं शक्नोन्न कुर्यान्मोहितो जनः ॥ स
यो गत्त्वा कोपि पुनः नास्पर्थेमगवान्त्रियः ॥ इति शिवोत्कर्षस्य वावस्थापनीपल्लविधाचेन्नचस्यष ष्टीकृतोयम
र्यैः आदित्यपुराणोक्ता वाक्य प्रमध मिवि वेदने ॥ विश्वेश्वरमुमाकांतं विश्वात पामिरां ॥ शिवं न ब्रह्मादिभिः समंत्र्या
ख्यातिमिश्वा ॥ पार्वतीव्यपाघदिसमंशंसुब्रह्मविष्णादिभिः सुरैः ॥ पः काश्चिन्नमसाविष्णुः कदाचिन्नेवतस्यगोत्र
॥ सर्वस्मादधिकं वयानराग्वंतमुमापतिं ॥ दृस्मादिनाशिवस्येतरसाम्याविनेषधेनतदाधिक्यप्रतिपादनविधा
नेनचावेदितस्तदुत्कर्षः ॥ स्कांदेच ॥ योमां ब्रह्मादिभिस्तुल्यं पश्येत्वाल हतपापादृशा के भिः गुरुं यथा कृतेतत्कालंस्मरमस्य

राम
५२

बुद्ध्य॰ । तेषां यायाति न स्पृशति शिवरात्रिप्रजागरणतारतम्येन रक्षिता साम्यस्मरणे प्रायश्चित्तप्रदेशे नात्युत्कर्षो विभा
वितः । एवं सर्वे षडपि पुराणेषु मध्ये यद्विहितस्य परत्वस्तत्राः स्कन्दादिपस्य परमा शिवस्य उत्कर्षप्रतिपादितो विष्णुः हिरालो
चनीयः । तस्य का चेदपि निकृष्टा क्लेशकामा भावना । किंचित्त्वं विष्णु हिरण्यात्रायणा नारायणस्त्वनिकर्षो विभावनस्य संहारहर तन
स्वतार विशेषादि विश्रान्ति विषयत्वात् । वाराहभागवते वेदस्त्व वा गरुडादि ग्रंथेष्वप्येवमेव तु केवलमंतकारोर्ध्वश्मीर्वि
धातुरपि सत्यधिकत्ववादः सा ह्यात्र तु कथं चन संवादः शिवादुरीपाहनुपरं चैतन्य पंचापि व्यामः ॥ ३१ ॥ मभावं तेभीम
पकटनरमाविर्दृ यति ततः प्रभ रामाभाघानां प्रथमभाव न्भाति मपि । मुकुंदपत्रत्व चरणानलिनाराधनपरं भवं ते
च ब्रह्माच्युतहरपरत्वाप्रभरागुमः ॥ ३२ ॥ महाभारते बहुषु स्थलेषु नारायणस्य शिवाराधनपरत्वं प्रतिपा
दितं तदुदाहृतं च न व मस्लोकविवस्तात सर्वे नपरब्रह्म मत्यैतरकूपेणा शिवस्य स्वाराध्यत्वेन तस्यापि मल
स्तत्व ख्यापनप्रासंगिध्यख्यापनया च लोकान् गुणहार्थं भारादिमत्यैरेव मानुषावतारविशेषेष्व नित्यत्व
बुध्या तन्नत्फलोद्देशेन च शिवाराधनं मनुष्यैः पंच रसेत सरसाच्छिवस्य विम्बाश्रितकल्पाविश्वाराध्यत्व प्रतिपादनेप
र्यवस्याति इति वक्तव्यं हर्षं बहुशस्तत्रि वंध प्रयासस्य प्रयोजनांतरादर्शनात् । लोको । सर्वेऽपि स्मृमयादेयाः सर्वे विरु

मयाराधनं हि विष्णुसमाकान्विकृतिरित्यादि विधीयते। ऽस्मिन्देशे तत्त्वेनागम्यं तेनात्र संशयः वा स्यात् कृष्णावतारे केवलं लिंगार्च

नरततः लवमारणामिकरतः कथं रविरुधम्र त्रभोरतिष्ठ ष्टवतपितामहं प्रति भाष्याराधपरा ब्वेव शत्रोः सा ह्यात्सुशेभ्व

ः पुनयक्ष्व सहलिंगांसं हज्य। विधिरर्व केः स्वयं मनुप्रासाः तस्मात्सं पूजयेतितेरतिशेव ब च नस्य अप्रमत्ता

विष्णुनावापि रुद्रेणान्येन केन वा लिंगाराधनमनुष्ठ क्रियते स्वयं दृष्ट्वा तिरित्यादि शिवपुराणादिवचनानां

वचनानुयपरास्यायर ब्रह्ममस्तीनत्र या कर्मासं पारनीयैश्वर्यत्वेन तदीयापि शिवाराधनस्य स्वयं दृष्टत्वार्थत्वा

योगात् अर्थादुपमात्रत्वत अवतारेस्व दाराधने नेनन्त वरमातिसं पारदपिष्यामाति विष्णुना हृदयपवरो

नरतिवाराहेमतिपाहनास्वदत्त परिपालनायतस्य कृष्णाय वत्तारूपैः मरंतदाराधनमितितिपरेषांतद्न्यथा

सि द्विवचनस्य वततोन्वपरपाडरिशास्य वामेस्वात्मानम व्यक्तमनं तरूपास्कवंतमीशं बहुभिर्वचोभिः

शश्वासि वकार्थितत स्तमाधमिति कस्मस्तापश्वयो वमत्य ह्रीकरणसमये विष्णोरिम स्यापि शिवा

राधनपरत्वप्रदर्शनात वाराहव वचनस्यापि वस्तु सत्कर्ष स्याप नार्थ विष्णोः शिवाराधनमिति एतस्य

रत्वोपयतेः तत्रैव वरदानकीर्तनस्यापि वस्यमानस्याये न पार्थपत्यवरदानकीर्तनवदन्यथासिघसंभवा

राम
५२

च्चायुकल्वान्नामसजनव्यामेकार्यंतस्याशिवाराध्यनमितिमसर्वप्रलापस्यच्चसर्वप्रमाणाविरुद्धस्यनिराकरणान्नहित्वा
त्कृष्टस्यस्यानित्यशिवलिंगार्चनंनिरीक्ष्यकस्मराध्यातें देवोभवतांकर्मभिः शुभैः ॥ त्रहिलिंकमेभिः स्पयोपोगिनो ध्ये
यएवचेतेकृतप्रकांमार्कंडेयंप्रतिभवतमुपदिष्टंसर्वंतथ्यमेवनसंशयः ॥ तथापिविष्णुमीशानं स्रजयामिसनातनमि
त्यर्हिनामदेयशंपतितेदेवमोहितममसायया ॥ त्वनोहंस्वात्मनोमतं लंनायपत्र जवामितामतामित्यनेनकोमेयाहि
तकृत्स्नवचनेनतरीपशिवाराधनस्यस्वस्यापिमहत्वमस्तेनपा शिवस्यविष्णोर्वाधिकत्वतापनार्थत्वस्यमोहं
धर्मेपृथहंनार्चयेयंनमीश्वरवरदं शिवंच्चात्मानंनार्चयेत्वाश्चिदितिमिमावितिमनः स्मयाप्रमाणाहिकृतलोकस्त
हलुवर्मनो ॥ नहिदृष्योस्तिकश्चिन्मेवरः याडवनेहनः निसंविस्मनामानसाधुराहं विष्णुमीश्वरं पुत्रार्थंमाराधेनवाए
नमात्मानमात्मनेतिनादेवेवनेनतत्स्याशिवस्यसर्वेशध्यत्वलापनार्थत्वस्यचकंठतः प्रतियात्ना च जनमकमि
तपायोगास्तयोस्तवचपुष्कला ॥ आम्नानार्चितोस्वत्स्वयाचीयाणोपुरो इतिदेशापदेशो [illegible] स्यामनंप्रतिलिं
गार्चनादेवकृष्णार्जुनयोः [illegible] मतियाद्यपूतो वाश्रापरागास्ववचनेना [illegible] मानेषु [illegible] तेषुनेत्तिमीवेः [illegible]
यकासुगारापतितरेघेनन्त [illegible] पिनामहेतिसहपरवदुर्गानिनररोया [illegible] वनं [illegible] मातिबराणात्रमध

मीदिक्रमेणापरान्तसंकल्पंपंतीहिमनव्याजनारायणांहरिनेनंतीहदुर्गीशेनमेत्र्यास्तिविचारणेत्यादिनानारायणतापितामहेश
तत्क्रतुभजननोहुणातितरणोपायत्वमातिपादनानंतरंयत्वेस्तुतिः शंभुर्ब्रह्मालोकापितामहः। क्रवांतीविधैस्तो
चैर्देवमहेश्वरांतरमवेपंतियेशब्दयुगोरापातिनरंतितश्रुतिशेषां।तिपर्वरिभीष्मवचनंनयस्यब्रह्माचविष्णुश्चत्वंचशाक्र
सहमरैः। अर्चयंतिसदालिंगंतस्माच्छ्रेष्ठतरोहिकः। इत्यनुशासनिकेरैरैमसुपमस्तुवचनेनेनचशिवस्यावेश्या
घाराध्यत्वेननिरतिशयोत्कर्षस्यस्फुटीकरणात्तेनतस्मान्महाभारतेबहुशः शिवस्यगीतापनेकप्रदेशप्रतिपा
दितअपरिमितमहिमविशिष्टनारायणाराध्यत्वेनिबंधनेनतस्याविमलत्वेनतराक्षसवरिध्यत्वंचाविमा
वितमवसीयते।तथासएवभगवानीशः सर्वतत्वाधिष्ठायः सर्वतत्वविधानज्ञः प्रधानपुरुषेश्वरः।इत्येस्यज
द्दितिशांदेशांतरब्रह्माणांलोकसंभववामपाश्वातिपाविश्वलोकरहोर्थमीश्वरं।पुराणेचैवसंप्राप्तिरुद्रे
प्रभुत्वात्सजनत्वाद्यानुशासनिकवचनप्रपंचेनईश्वरस्वेतनः कर्त्तापुरुषःकारणांशिवः। विष्णुर्ब्रह्मा
शशीसर्यःशक्रोदेवाश्चसप्रभवाः। सन्मतेनसपतेचैवनमोहतामिदंयदाश्रममहानेजगत्सर्वंतत्प्रदातघो
महेश्वरइत्यादिशांतिपर्वीयवचनैश्चब्रह्मादिविश्वाद्रिसकलप्रपंचमूलभूतत्वंशिवस्यकंठेनोपप्रतिपा

रितं रक्ष्यतो ऽप्यन्तो गीतादिषु कृतस्मरस्य सर्वकारणत्वादिति वचनामापि तन्न न्नमभाव संभवादान्धिकतया । चिन्त्यत्वम
नौ पर्यवसान्नसापे न्नाराणा प्रदेशांतरमासिद्धसवादिम लभ्यतेशेवमस्त्री वेव पर्यवसानमग्ने प्रपंच पि ष्यमाणं
सुखेन संभरतश्शति कृत्स्नमपि भारतम विरोधेन । शिवोलक यैरएव विष्णाम्याति पन्नुतत्र क । चित्का । चि न्नि कर्यैक्व
न । भिव प्रतीयतेतत्स्व वेविष्णु । विरिन्चादिदुन्ततनरवतारभेरश । विषयमेवातत्याहियत्र यत्र भारतेषु राणोवाक
चित्क विद्धिस्मो विधातुर्वा हराद्युत्कर्षः प्रतीयते प्रायस्तत्र सर्वत्रापि सहरुस्तमेगुणोपाधि । धिल संहारका
रित्व हरि क्रोध प्रभवत्व विरिचलत्ता दसंभवत्वाधस्मतमपरम । शिवव्याहत्वाविशेषणोपादानेनतद्भिन्न ति
विशेषरूपेणाप्यतेयन्ननतादृ । विशेषणोपादानेपध्यामहाभारते धर्मासुरगुरुः स्थाणुमनुष्पपरमेष्ठिजः र
त्पारिब्रह्मास्थाणु मेनुरदहरसोहि वप्रजायतीनां परिग्राणोनेप ध्यावसुदेपसुहारव्यनेतत्र । विष्णुमे
हदेवस्तत्रा । निवासुनास्य हस्यारभ्यन्त्रयपः सर्वएवैते । पित्ता महस्सुयास्पतद्दत्तेनतेनविमणारिसकलदैवत
नामस्वयाहीनां चापितामहस्सुपासीनानां तत्स्वभावस्थितिवर्णनानंतरमि दंः स्थाणुभगवान धैर्यत्य
त्का प्रतिष्ठितावितिएवं चनुमुरवः स्थाणुरेति मस्तत्व्मतस्य ग्रस्नोत्को मातिभवता हि नेषु क्रोहं प्रजानीय

रियात्वनरसारिद्वनोपन्यासे एतार्थशस्थलेघपि स्थाणुशम्भुर्महात्मा स्यापि कल्पान्ते नैव स्थास्यति विशेषरूपः स्था
पृते स्वाल्पजैरेव नैर्देहैर्नित्यात्मा व्यतिष्ठतास्थाणुत्वं तेनतस्यासीद्देवदेवस्य शूलिनः इति कौर्मे। ततः प्रभृति
देवासौ न प्रसन्नोऽशिवाः प्रजाः॥ ऊर्ध्वरेताः स्थितः स्थाणुर्यावदाभूतसंप्लवमिति वाराहे। ततः प्रभृति विश्वात्मा
न प्रसन्नस्ततोऽशुभाः प्रजाः॥ स्थाणुवच्चिन्त्वलीयस्माक्ष्छित्तः स्थाणुस्ततः स्मृतः इति आदित्यपुराणे च ब्रह्माण्डे
शिवस्यावतारस्त्वंशेनमुमस्तु स्थाणुशम्भुस्य तत्रामप्रतिपादना महाभारते विभाष्यपर्वणि सभापर्वी
शेवाप त्रभ तयतिस्रष्टुं सर्वलोकान्सनातनम् उपास्यन्ते तिग्मतेजाः हृतोऽस्तैः सहस्रशः इति मेनाके उपास्य
शिवस। त्रिधानसुस्थाणुर्नारायणो ब्रह्मा यमः स्थाणुश्चापंचमः उपासते य त्रयरं तत् स्त्रयुगायत्तेप
इति तदुपासकपरिशिष्टा नयरे अनंतरश्लोके। शिवोपासकेषु परिशिष्टानेन राजधर्मे भय यः सभगावान्वया
सोऽचिरं ब्रह्मवरायुधः। तस्यतस्यनिकायस्यवकार्यैकैकमीश्वरं देवा नामीश्वरं चक्रेदेवं दशशते त्वत्रं
यमं वैवस्वतं चापि पितॄणां अकरोत्पतिं इत्युपक्रम्य रुद्राणामपि चेशानं गोप्तारं विदधे प्रभुः। महात्मा
नं महादेवं विशालाक्षं सनातनमिति। शिवनि पन्येषु पुराणेन स्थाणुशब्दः शक्तस्य परमशि

रा म
५५

वमार्नेव्यातिरिक्तावतारदूपमत्स्यंतिरस्कृत्यकरत्वाग्न्यात्मजधर्मवचनेहिविशालाब्दशद्देनस्थाणुरेवोच्य
तेतत्रैववप्रदेशांतरेब्रह्मपरागीतानीतिपंस्कल्पततत्साभग्यावान्तीतिसर्वेजगद्गुरुःशंकरः। बहुरूपोविशाला इति
वःस्थाणुरूपयाप्रतिष्ठितेनस्पतत्रप्रयोगात्।अनंतरंसंदेवःसर्वभूतात्मामहादेवःसनातनः। अयंरव्यानद्वा
सादृश्यांस्थानमप्यंशास्तूनांनामापुष्योद्भासंविनापन्याबोधितः।सत्स्वेपततःशास्त्रमहार्थप्रत्यक्ष
नावैशालानमितिप्रोक्तंनामिदंमत्स्यपुराणेतितत्प्रगीतेनीतिशास्त्रवैशालाब्दसमारभ्याकीर्तनाद्यापत्र
नादृशस्याशाविशेषनाम्नापिप्रत्यग्रहणात्त्रापिविधातु। विस्मावीपरमाशिवाद्युत्कर्षस्यासंभवात्। परे
रापिश्रिमन्त्रेतुश्रीर्येस्यतस्यानन्मुपगमेनचद्दूनिकर्षविभावनानांसंभारदूरतरवतारादिविषयत्व
स्यश्रतश्यवक्रव्यत्वाद्वैश्यवेषुपुराणेषुयोपकर्षस्तत्रदश्यतेद्दूरस्यासोदरस्यास्यादिभेतेरेवकेवलमि
त्यादृयराशरसुरारणादिवन्दनदर्शिनाहत्याचसीपदेनचाशिवस्याविष्णोर्विरिंचादुडस्वादिवचनाद्यपिनिकर्षस्
चनंशंकनीयंअहंवभवतोवक्रात्कल्यातेचोरद्दूपधकामल्लपातीर्भविष्यामिक्रोधजस्तवपुत्रकः।अनादि

निषन्नो हि वक्षैतन्मारिसर्गान्वतः। तानानाभि च वशो यस्य तारकारीन्यशेषतः। अमारीमारिगुणो येन मैश्वर्यं चन
क्रत्रिमं। सक्ष्य चैव ब्रह्मणः। पुत्राल लाट हुतमसु रित्यादिकार्मे एजच मीदि वचनैस्तस्य तो कानुगन हार्यमेधिका
वतारो केस्तस्मात्सर्वथाप्यविरोधेन महाभारते। शिवोत्कर्षाश एव विष्णाम्पतीतिभावः॥ ३८॥ प्रबंधो वाल्मीकेर
पितवयरत्वं दृष्टमतिस्फुटं यत्र ब्रह्माच्युतस्य परत्वे तव विमोविप स्तौ मीवो ना भवति हयमेवेरघुपतेः तस्याराध्य
त्वं तेनेदृढमपि चपच्चत्र प्रकटितं॥ ३७॥ ॥रामायणे सुब्धको गुतावदादित्यहृयो ब्रह्मेशानाच्युतेशाय सूर्या
यादित्यवर्चसो भास्वते सर्वभक्षाय रौद्राय वपुषे नमः इति। ब्रह्माच्युतहरेश्वरत्वं शिवस्य प्रदर्शितं। मंडला
भिमानिन्याधिकारिके। तदेव यायोगानरौद्राय वपुषे नमः इति विशेषणसामर्थ्याद्वा तस्य नंदृव त्रिनेशि
वेयर्थवसामाना। एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवः स्कंदः प्रजापतिरित्यादिनाक्रत्स्नस्याप्येतो त्रस्य तत्परत्वा
ऽवगमा च्च। अपि चोत्तररामायणे। अश्वमेधारंभात् प्राक् कर्तव्य वस्तुविशेष विचार प्रमये अश्वमेधेन विष्णु
माराध्य शतक्रतुर्ब्रह्महत्यामतरदिति अश्वमेधेन दानेन च्चाधिते तस्य फलाभ्यनाम मंगाक्रत्यस्वयमिलाया

यारव्यानकथनेन्नतस्यशिवप्रीतिकरत्वंप्रतियाद्यतोरामचंद्रस्यनाम्नंयस्मा॥मिमेधयज्यमंतरेणाव्हषधूर्जटनाप्यश्वमेधा
स्यरोपन्नः प्रियपश्चैवमहात्मनइतितदुपारव्यानंतेनतिनतदीयुववसातिनाशिवएवाराधनीयइतिभावस्त्वनेनरह
सिसंमंत्राराणांनेतरंवसिष्ठादीनांहृदयचिकीर्षितेरव्यापितेतेनतुरामस्यतत्क्रत्वानमस्कृत्यवृषधूर्जटाअश्वमेधाम
रोयन्नः प्रियपश्चैवमहात्मनइतितदुपाख्यानांतद्विजाः सर्वेहृजयंतिस्मनित्यशः इतिशिवसंबंधित्वेनैवअश्वमे
घस्यश्लाघ्यतोयन्यासेनचअश्वमेधेनरामचंद्रः शिवमाराधेतिरामोपिपालयामासराज्यंपरमधामिकद्द
तिआरभ्यपठितेनविशेषाग्रलराणांसर्वानपूजयासचेष्वरंपतेनपतदंतारमश्वमेधेनशंकरमितिको
मेवचनेनआभिषिक्तस्ततोराज्येरामोराजीवलोचनः।पालयन्पृथिवीसर्वांधर्मेणासुनिपुणावाः। अपजद्द
वदेवेशमश्वमेधेनशंकरंकृत्वाक्षियपुराणावचनेनस्वकंठोक्तःशिवस्यतदाराध्यत्वं॥तथाआरण्यकांडक
ताभिषेकःसराजरामःसीताद्वितीयःसहलक्ष्मणेनाकृताभिषेकस्त्वाराजपुत्र्याहृष्टःसविष्णुर्गावानिवेण
इतिउपमानिबंधव्याजेनापिआदिकविना।शिवोत्कर्षः स्फुटीकृतः॥वासिष्ठरामायणेन्वा।नंदेवःपुंडरीकाक्षो
नचंद्रेवात्रिलोचनइत्यादिनासताशिवस्यैवहृद्यजनीयात्वायदृशेनतस्यसर्वेनरत्वंप्रकटीकृतं।कथंत्रायते

नत्रसएवसद्ऽनीपलेनोपरिश्रुतिस्रजयेद्वेतनंशिवमिमंध्यायेत्परंशिष्टसर्वमन्यत्परमंशिवमितिव्यवहारात्‌।मनोन्म
नशान्तेस्था।मितिपंचाक्षरकल्पादिप्रसिद्धशैवपीठस्थितिसुपन्यासादुन्मनोन्तपदानि।मितिउन्मनोन्तसवा
ललोकातीतलोकावस्थानप्रातिपादनाच्चायत्तुबालकांडेशिवनारायणयोःसमरसत्वाहेत्वाधिकंमेनिरेविसु
मितिदेवानांनारायणस्यबलाधिक्यमनियत्रिविक्रमनंतमस्तादिषुशिवेनतस्मैस्वाधिकसौर्यदत्तमितिप्रतिपा
दनात्स्वपक्षेवरदानपरिपालनार्थंशिवस्यस्वबलत्वाभिमानेनत्रयम्पयासिद्धनविस्मोहत्कर्षाणामपितुमी
स्यइतिनविरोधःषड्विंशता।३५॥प्रसिद्धाःस्मर्तारःप्रभृमनुयोगीश्वमुख्याःपतंजल्याद्याश्चप्रापितमत
मतयोर्दर्शनकृतःप्रभिद्धानामार्गानपिचविविधानन्यपिषयेत्तवंतंविश्वस्मादधिकमुपासंतेतिभावनर
॥४०॥मनुस्तावद्धर्मेणस्थायसंहारोप्रणा।मितारंसर्वेषामणीयांसमणोरपिहुक्मामंस्वप्नधीगम्यंवि
घात्पुरुषंपरमितिसर्वान्तर्यामित्वादिगुणकंपरमात्मानमुपदिश्यएनमेकेवदंत्यग्निंमरुतोन्येप्रजापति
इंद्रमेकेपरेप्राणमपरेब्रह्मशाश्वतामितिसर्वैदिकव्यवहारबाहुविद्धंप्रदर्श्यएषसर्वाणिभूतानिपंचभि
र्व्याप्यमूर्तिभिः।जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यंसंसारयतिचक्रवदितिमूर्तिपंचकेनसर्वभूतव्याप्तिलिंगप्रदर्शने

नाशिवरणं च परमात्मेति स्वमतं स्पष्टीचकार प्रतिपादितं हि तैत्तिरीयोपनिषत्प्रसवितृमंडलांतर्वर्तिनो। शिवं प्रस्तु
त्य तस्य परंज्योतिर्यं च केन सर्वं भूतं व्याप्तिः। सः सर्वगः पुरुषः ४ यं च ध्यायं चात्मायेन सर्वमिदं प्रोतम्। मित्यादिना यद्यपि
मं चात्मेत्य विशेषेणोक्तं तत्रत्यापि तत्र प्राक् सद्योजातादिभिर्लिंगैश्च कस्य प्रतिपादनात्र देवेन व्याप्यत्व देशाय
ड्यमप्यस्त। मितिगम्यते। अंतरा वलिंगपुराणादिषु भूतेर्यः यं च विख्याताः यं च ब्रह्मा कृपाः पराः। सर्वलोकश
रण्यस्य शिवस्य परमात्मन इति तस्य सद्योजातादिभिर्लिंगैः पंचकं विधाय पंचब्रह्मात्मकं सर्वं जगत्स्थावरजंगम
मिति सामान्यतः ईशानादिक्रमेण एतेषां तत्र तत्प्रधानमहदहंकारमनः श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्पाणि
पादपायूपस्थ वियदादिपंचभूततन्मात्रात्मकार्यभूतपंचकाधिष्ठातृत्वप्रतिपादनेन। विशेषतः भूत
स्य सर्वभूतव्याप्तिः प्रतिपादिता। पंचत्वत्रयरेषंभूते मनुना धर्मशास्त्रोपक्रमे ततः स्वयंभूर्भगवानित्युप
क्रम्यतेन नारायणस्य भूतेरसंततेन नारायणस्य सर्वकारणत्वप्रतिपादनात्तत्रैव प्रशासितारमित्याद्यु
पियोजनीयमत्र प्रशासितारं सर्वेषामिति नारायणस्य सर्वांतर्यामित्वमेनमेके वदंतीत्यश्लोकेन तस्य सर्वो
तर्यामित्वलक्षणेन दृश्यभिधानमाविरभ्यादिशब्देः केकेषु वेदमार्गेषु परस्परविरोधेन प्रतिपाद्यत्वेन यस

केरीतितिष्क्तोकेनस्वाधिष्ठानैर्वियदादिभिः सर्वप्राणिजातव्यापित्वं च प्रतिपाद्यत इति त्रोपक्रमाविरोधः शोकानाव
भस्य। शिवस्यैव सर्वोत्कर्षविभावनेन तात्पर्यव्यवस्थापनेन महायनिष्पद्दुपक्रमार्थनिर्णये। त्रिपुरगतरमुन्मल
।पिषाता। इहयस्य सर्वान्तर्यामित्वं तल्लब्धस्वाभिधानभावेरग्न्यादिशब्दैरेकैकेषु वेदभागेषु व्यवहारः स्वप्रसिद्धिम
ते। वियदादिभिः सर्वमन्तव्यापित्वं च स परमात्मत्वेन निद्धृतिरिति परेषामपि संप्रतिपन्नोर्थः। एवं च सति शिवए
वनया निर्द्धारित इति सुखेन शक्यं निलीतुं स एव सर्वंतियात्मधस्ताद्व्यवस्थायनात। अग्निंपुरातननापिलोरवित्रा
र रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्यैते तनुवौ घोराऽन्या। शिवान्येत्यादिवेदभागेषु तथा। निशब्दैर्व्यवहारदर्शनात्। किमेभि
रमैः रन्यैः राजितेरर्ध्वरैः फलं राजा वेद घरस्यापस्य नरुद्रः रुद्रप्यते स्वयाध्वतन्न नस्यदेवस्य वेदत्रा ब्रह्मणाविदुः।
। घोराऽन्याऽन्या शिवाऽन्याऽन्या तेवैव शतधा पुनरित्यादिभिः वायुसंहितामहाभारतानुपर्वसु हरसोः आघोराजतम
धरस्य रुद्रं रुद्रो वा एष यदग्निरित्यादिष्वकतीनां शिवपरत्वनिर्णयात् वेदास्वामाभिदधतीह रुद्रमग्निं स्वामि
कंपारररमुपैमि रुद्रमीशमिति कौर्मेवदंत्यानिमहादेवेनयादेवं महेश्वराणकाद्वंअंबकंविभ्वरूपा शिवं त
योति। अनुशासनिके वा। शिवस्य वेदभागेषु अग्निशब्देन व्यवहारप्रतिपादनात्। अभि त्वाम्भरनोनुमरतिमं

राम
५८

त्रेऽप्यथर्वशिरसि ईशाननामानिर्वचनानंतरं यद्गितोशिवस्येदं शक्तेरव्यवहारात्। प्रजायाति भुवरातीगर्भे अंतरिति प्र
जायाति पार्श्वेन ब्रह्मा ब्रह्मणाः ऽजन्मारा ब्रह्मा शिवो मे अस्त्विति वचनात्पर्येणान्वयव्यवहारात्। आरुद्रस्य इति
मारुतस्य क्रमे मरुत्स्य क्रमे रुद्रा इत्यादिश्रुतेः हद्दाररायकश्रुतौ येह रुद्रास्ते खलु मारणाये प्राणास्तेन तद्दात्मका इति वायु
संहितायां प्राणोऽस्तु चरुद्र इयदृश्य योगस्य रुद्राधिष्ठितत्वाभिप्रायत्वेन रुद्रस्य तदंतर्यामिभावेन त्वाम्नायव्यवहार्यत्वा
वसायुद्धविषयत्वादिभिः। भीमि सर्वभूतव्यापित्वस्य चाश्रमस्तैतिन्त्रे वांजसंयाबत स्माद्रुद्रात्तत्तमनुवचनानं
शिवस्यैव परभाव निर्धारणात्स्पर्धयुक्तं तथा योगीश्वरो। विषयोगयाज्ञवल्क्ये धारणाध्याये रुद्रिये व्याप्यादिस्थाने
षु ब्रह्मादिसत्ता। शिवांत धारणा विधानानंतरं मेतत्रुदुःकं भवत्यत्राणि ब्रह्मा विष्णुवरो ब्रह्मादिकार्यरूपाणि
स्वे स्वे संस्कारणेषु युक्ता। चैतस्तु दात्मानं योजयेत्परमेश्वरे इति ब्रह्मादीनां सर्वेश्वरस्योत्तरोत्तरकार्यत्वप्रद
र्शनेन न सदाशिवस्य सर्वकारणत्वाय परभावं विभावयामासा अप्रावलापनो विधर्मशास्त्रोपक्रमे आदावि
दमभस्त्र वीमित्यादिना मलकारणत्वाधिष्ठानारंशिवं चमस्तकपमापाश। केवलस्य तमसः शिवसंनि
धिलब्धकार्योन्मुखरूपं संक्षोभं च प्राप्तिपाधसान्वसंतो। मितारा। क्षेः। शिवेन पारिच्छिन्नेनेत्यारभ्य तत्तो गु

तो विभाग महत्त्हे कारवनु सुखिवस स्याशु प वरी नात्स समाध्या येपिसिस्र स्तुरेकस्या गे सामासानः। शिवः स्वयं द्रष्टुं
गुराम यीमायांसरूम रूपामयाकरोत। नयात र्पात्मकं। विष्णुस्त हुता याले दिवौकसा। मि ति विस्मो स्ततस्त्रष्टव क
यनातत ह्नेनंरंपत्तो पवीनोत्पात्त्रिप्रकारमुक्तान्तद्विभागविशेषाश्रितेदेवा। विभागसमयेनावतत्त्लोकात्त्रयो
हास्त्रयोग्नयः। शिवस्य हस्याचापो वराहास्त्रिहतस्तत्रस माप्त्रयनान्तरूपि माप्त्रयचाराख्रिमात्रोनादसंपुतः। त
ह्रूप्यगंन्च सावित्री वेदमाता। शिवा तयेत्रिपाणं देवाभां। शिवा त्तयाउ यवीत भागस माप्त्रयश कप्यनात्क
ल्पसतेषे। शिवं प्रसकस्यस वी। ताहवाए तस्य नामधेयानि सर्वाः सेना। सर्वात्पुत्त्रपराणीत्यभिधानाद्युतस्य
सर्वैश्वरत्वं प्रदर्शयामास बोधायनश्च शिवस्य नाविघो बलविस्मोस्तदेववराणि वेशानंदेवतांतर ह जातिविषु
शिवुस्यावरराः देवतासु च ग्रंसां निवेशा च्चतस्य सर्वोल्कर्वेसूच यामास कात्यायनोपि रुद्रोद्धे वेत्सर्वमिति तस्य
सर्वात्मकत्वेनपरभावं घोतयामासा शास्त्रकारेषु यातंजालि स्तावत्क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पु
रुषविशेषईश्वरः स तस्य शास्त्रानोमित्रांतत्रनिरति शयं सर्वज्ञत्वबीजं स सर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेद
नस्य तान्वकः प्रणवस्तज्जपस्तदर्थभावनमिति। विषपा। गानं। शिवस्पाराणवो बधः कामीमाप्येपराएवता

प्रकृतोवाथवाबंधोस्यहंकारात्मकस्तथा नरागोनचविद्वेषः शंभोरमिततेजसः ॥ नचाप्याभिनिवेशोस्य कुशला
कुशलाभ्यपि ॥ सपुंविशेषः कथितोभगवाननंतकांतकः ॥ लोकेशातिशयत्वेन तानैश्वर्यं विलोकितो ॥ शिवेनातिशय
त्वेनास्थितिमाहुर्मनीषिणः ॥ प्रतिसर्गं प्रसूतानां ब्रह्मणां शास्त्रविस्तरं ॥ उपदेष्टास एवास्ते कालावच्छेदवर्तिनं
॥ कालावच्छेदयुक्तानां गुरूणामप्यसौ गुरुः ॥ सर्वेषामेव सर्वेशः कालावच्छेदवर्जितः ॥ प्रणवो वाचकस्तस्य शिवस्यप
रमात्मनः ॥ शिवरुद्रादिशब्दानां प्रणवो हि परः स्मृतः ॥ शंभोः प्रणववाच्यस्य भावनात्तज्जपादपि ॥ या सिद्धिः सापरा
प्राप्या भवत्येव न संशयः इत्यादि वायुसंहितोत्तरभागस्य समाध्यायपठितवचनैकार्थ्यानि सूत्राणि निबध्नन्नीश
वस्यैवं परभावं प्रति यास्यामासा ॥ अत एव तद्दैकार्थ्यादिव सत्त्वाराणां तन्मतत्वमवधार्य तत्वकौमुदीकारः गत
त्रातिशयं सर्वज्ञबीजमिति सूत्रेण स्वसंज्ञादि विशेषप्रतिपत्तिरागमतः पर्यप्येति वैयासिभाष्यव्याख्या
नत्वसरोसंज्ञा ॥ शिवरुद्रमहेश्वरादिः शब्देन यदंगादिशाख्ययेसंगृहीते शक्तिस्त्राराणां ॥ शिवविषयत्वस्यपि
चकारतथानेयापिकाद्यः स्वाभिमतपरमात्मने भवानीश्वस्याराधीश्वरादिशब्दैर्व्यवहारंतः परमेश्वरस्येव

परभावेस्याभिमतं प्रकटयामास। उक्तं च भारते मुनिमतानुसारि स्मृत्वा। कल्पान्तरे कदाचित्तु प्रधत्तो कान्तमहेश्वरः। मन
सैवासृजद्धि सं ब्रह्माणं चानिजेच्छया। इत्यादिरिसोसानेकरूपाश्रियु व्यवहारतः इत्युदाहार्यम्। आगमेषु तु बहुषु शिवस्य प
रोत्कर्षप्रतिपादनं विस्पष्टमेव॥५०॥ ॥निबध्नुः सूत्राणां निगमाशिरसोऽल्पप्रत्ययतामापि स्पष्टो भावः। तत्र शिवप
रत्वे विमर्शणातां॥ पुमांसं यो गुह्यप्रमितमनपेक्ष्य परनयं तत ईशानः प्रत्यावरदं निरचेषीत्परह इति॥५१॥ उक्तं ताव
द्धस्तात् अत्र सूत्रकृता शब्दादेव प्रमित इत्यधिकरणे ईशानशब्दप्रत्ययपात्र अभिधानत्व त्यान्त्यापातरदं निरयेन्न
याऽङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः परमात्मा निरीक्षितस्य प्रमर्त्यः परेषामपि संमतं इति। तया च यस्माद् यमीशानशब्दोऽभिधाने
तस्पामायते: परभावः सूत्रकारस्य हृदयः। स्थितो वसीयते देव तां तरियोनिलक्षणायां वा प्रयोगोपपत्त्या त्रिषु
नुशासनाभावात् रूढिः क्लस्य भावेन तदभिधानत्वं नित्वायोगादिति भावः॥५३॥ एवं पुराणमहाभारतरामा
परागानेकस्मार्तशास्त्रकारसमतिभिः शिवस्य परभावः समर्पितः। अथ परवाचित्वेन संमतस्य ब्रह्मपरस्य
उंक्तसदिति निर्देशो ब्रह्मणः। त्रिविधस्य तद्गतिगानासुतत्रामत्वेन व्यवहृतानां च पदानां शास्त्रेषु प्रयोग नि
र्वचननामत्वानुशासनैः शिवनामत्वाविष्करणात् दर्शितस्य परभावः स्पष्ट इत्याह॥ ॥प्रदंय छलेन निर्माषितरत्नमोतस्त

१०म
६०

इति च प्राप्ते शंक्य गृहीतास्त्वचलतनयानंदजलधात्रमीषामर्थं त्वामधिगाम यतः शास्त्रनिकरादपि स्म हंनाथ्य त्वामिह परमं दै
वतमिति ॥ ४४॥ निरुक्तं तावद्ब्रह्मपदम् अथर्वशिरसि शिवनामावलिनिर्वचनप्रस्तावे अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्मेत्यादिनाभि
रवायां च सर्वाणि तिंह बृहयतीति ब्रह्म । तिलैगां क्षित्यपुराणे यो ऽयं अथर्वशिरो विवरणे तस्माद् बृहन्न यत्र तस्मात्परं ब्रह्मेति
गीयत इति । मधुकं चारियवीणि भावता बादरायणो न परमेश्वरेषु धिष्ठितो धर्ममयो महाद्रुमः स्कंधो ऽर्जुनो भीमसे
नो ऽस्य शाखा । माद्रीसुतौ पुष्पफले समृद्धे मूलं कृष्णो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्चेति । अत्र हि कृष्णसाहाय्या ब्रह्मणानुग्र
हास्वयं पांडवानां जय श्रसा इति प्राप्ते हितः तत्तपो पायमस्तत्सकृ स्मस्पत थ्या मस्तानां ब्राह्मणानां चमध्येत दृढेव ध
र्म मूलत्वेनानिरूप्यमणो ब्रह्मणा हार्दपितथ्याम्भृत एव ब्रह्मीतुंसुकं तरेकरूप्यायेति महादेवने जो त्मानिगुस्येव
तेषां जय प्रासीति सोधुसिके स्फुटत्वात् । शांतिपर्वणि शिवप्रसक्तत्यनि हतां स्तेन एवं लंघ्नवाना सिवैर इति
तिया र्थ्ये प्रतिकृस्मवच्चनाहृष्वमेधिके शिकं प्रसक्तत्ववंय सर्वे वतमक्रोः सचात्माकं प्रसीद इति तत्प्रसादादंयरा ज
प्राप्ता कौरवं नंद्रेनेसारम्प कस्तासेनां महारा जमनसापिप्रधर्षयेत्तडेशाकर्णसुरेवेधाः हितानामेघसे प्रहारिभि
स्तेदेवान्महेष्वासाग्धहुरूपान्महेश्वरात् ॥ तस्येवक्वप्रसादेन निहिताः शत्रवस्तेपार्थ इति युधिष्ठिरं प्रति भीमसे

पुरारातोऽत्रास्य मायिनो विश्वेश्वरस्य शः कृत्स्नो हि तिष्ठति तोरणे यश्च पशुपायां स्तोत्रेस्व यत्तोमम मात्रयेति मा
नुव वचनात्तापात्मसुरारातोऽत्रास्य मायिनो विश्वेश्वरस्य ... यश्चेतिथ तोरणे यश्च ... चित्याच्च निर्ग्रीयमनो यतो धर्मस्तत्ताज पर इति ध
र्ममति महा इत्येव वचनाच्च स एव ब्रह्मशब्देनाभिधीयत इति परिशेषात् चित्याच्च निर्ग्रीयमनो यतो धर्मस्तत्ताजपर इति ध
मस्य जगत्प्रपञ्चस्य प्राप्तिरूपं तत्त्वमिति द्वारा कथं चिज्ज्ञेयो पायभूतस्य वेद्यस्य ब्रह्मशब्दार्थस्य सम्भावे यच्चेतनेरव
यवैस्त्रसावयववरूपकसंयादृग्दर्शनात्तद्धीधनोमनुमयो महाद्रुमः करीरस्कंधः शकुनिस्तस्पणाखाः दुःशास
नः पुष्पफलेस्समृद्धे ऽस्मिन्राजा धृतराष्ट्रो युधिष्ठिरः इति दृष्ट्वा कोऽपि नैरेवतत्स्याद्दृग्दर्शनाच्च ब्रह्मशब्दस्यचे
तनपरत्वं वरूपभावेन शब्दपरत्वायोगात् तत्सिद्धिरिति यद्वा नितु नेत्र्यादि विषयविनिषेधिशिवोऽमे अस्त्विति तत्सुरूपा
पविष्वहेतु पुरुषो वेदरुद्रः सत्कर्महेन महतिप्रयुक्तानि तत्सुरूपा यत्स्वत्र लुप्तविभक्तिकं नामैतिभिन्नं पदं ॥ शिवो महे
श्वरो रुद्रः शंकरो ब्रह्मसम्पदं ॥ एवमादीनि नामनि विशिष्टानि यत्स्य तद्रूत्यादिनास्कंदपुराणे ॥ शिवनामत्वा
नुशासनानि द्रष्टव्यानि ॥ ४ ॥ एवं यरनामत्वेन प्रसिद्धं नाम शिवेऽभ्यो गौस्तत्स्य परभावः समर्थितः ॥ अथ शिवनाम
त्वेन प्राप्ति स्मृत्वा निरतिशयैश्वर्यसमर्पणात् मात्र्यवयवशाले बलात्तं समर्थयते ॥ ॥ त्वं हि स्वकं क्रमः परमाशिव
वैश्वर इति त्वमीशानादीनां न्यनुभवसि वाच्यः क्रतिशिरां समाख्यानत्वे ताः पश्चात्पयश्रेतिमोक्षां ऋकुलस्य स्फुरन्मीमांसादे

राम
६१

मपतत्तिन्न्वेनः कृतकृतार्थियां ॥ ४३ ॥ ईशईश्वरइतिशब्दाश्च । चितयोगमात्रेण अन्यत्रापि प्रयुज्यमाना योगरूढ्याशिवा
साधारणः स्फुट योगमूरव्यानाघस्मारी शोमहतामाश्वराणां भवानाघः प्रीति सारूप्यच्छत्वतस्मात्छिवमिश्वरं माउ
रिशं संतोवि द्वासः स वेशास्त्रार्थविताऽस्यादिह हरिद्ध्रराणां हि वचनदर्शनात् च शिवे प्रयुज्यमानानां एषां रूढिर्वचो
गस्यापि स्वविषये समुन्मेषात् तेयावान्यत्र प्रयुज्यमाना एते पर्याः शिशब्दाश्चान्यत तत्तेद्वतनावा विपर्ययसममभिव्या
हारमपेक्ष्यवाक्यमर्यादयैव तत्रतत्र देवतावशेषे ऐश्वर्ये बाधयंति । शिवे प्रयुज्यमानास्तु पदांतरसमभिव्या
हारमनपेक्ष्य स्वयंरूढ्या । शिवमुपस्थाप्य प्रकृतिविधयात तत्रावयवार्थमैश्वर्यं प्रतिपादयंति इति निखिलविनि
योजकप्रमाणम् ॥ मह्देन्यनैकण्ठ्यानिबलात्त्रिरतिशयैश्वर्यपदविश्रांतिः । शिवएवेति सिध्यतीतिभावः पत्नुपरेः समा
ख्यायोगिकीसंहिता मीमांसवक्लोके केरशास्त्रकाणामात्रसंतुष्टेरुत्कर्षशानादिशब्दासमाख्याः । अत एव पातीवि
ग्व्यपेत्यां श्विवाक्यस्यादुर्बलाश्श्रुतितंत्रिरासमापिप्रेस्याह समाख्या इति अपमाशयः । स्वस्वप्रमेयपरिच्छेदेमति
साचिर्वकल्पविप्रकर्षविशेषकृतं प्रकृतिलिंगादीनां बलाबलशीघ्रानंतरायपमाणानधः विरुद्धपरिच्छेदे पुनः परिच्छि
रांतरापत्नेः मत्यक्षे चानुमाने च यथा लोके बलाबलशीघ्रमपरागानिवानचेहइकतिलिंगायारिस्या हीनामि

नांसकेरपितयैवप्रतियादनाच्चतयाचाशिवेप्रयुज्यमानाईशानादिशब्दाः तद्गुतैश्वर्यप्रतिपादनेपरांतरस्समभिव्या
हाराभिरपेक्षतयास्वनिरूढाः। पतिविष्वक्सेनादयस्तुरुद्रादिदेवता। विशेषात्तैश्वर्यप्रतिपादनेपदांतरस्समभिव्याहार
सापेक्षतया विष्णुरूढाः इतिचदर्शितेबलाबलेकथंयोगिभाषामात्रेणाप्येपरीत्यमापतेत। समाख्यायोगिकीसंते
तिवदत्तामापियाकंतुपचिरिवादकर्त्तारं मत्सयोप्यकः पाकसुक्तःसुनःकर्त्तावाच्योनेकस्यकस्यचिदित्यादितदीयव
चनदर्शनात्। पत्रयोगिकपदेतदवयवलभ्यांशेषशेषिभावाचापिपरार्थ्ययोरवक्ष्पस्थितिर्नतुब्रीहीन्प्रोक्षतीत्य
रुणया कीणातीतिवाक्ययोर्द्वितीयात्तनीयत्याभिवशेषित्वस्यशेषत्वस्यचतत्योरेड्रा। शिकहोत्रं वमसादिय
दस्यंतत्रशेषशेषिभावेसमाख्यारूपंप्रमाणमितिमतनतुपत्रयोगिकपदयोर्थः प्रहत्यादिवाच्यः तत्रा
पितत्समाख्याति आग्नेयादिपदेषुयोगिकेष्वपितत्रगस्यादीनांदेवतात्ववाचिनाघितसंभावेनतेषांदेवतायो
श्रितत्वस्यतेरेवास्युपगमात्। इहचईश्वरादिपदेषुशिवेश्वर्यप्रकृत्यंशस्यवाच्यमेवेतिनतत्रतेषांनसमर्थ्या
दयापिसमाख्यात्वंशकावशः। अस्माकंतुविवरणाचकरीत्यासमाख्यासावाख्याचतिंस्युतयस्याअन्यत्रप्र
-यत्रस्यान्यत्रप्रतिपन्नेनसंबंधनिमित्तंसंज्ञासामथ्यंसमाख्यायथाकाचिपितेनयतुप्रजानातीत्यादिमंत्रारणाम

तिषु। किंहो मानां वपस्परसंबंधनिमित्तमाधर्यवसंज्ञासाम्यमितिनात्र कश्चमपि समाख्यात्वबोधकाशङ्केति
नन्वेवमीशानादिशब्दानां शिवगतैश्वर्यप्रकृतित्वेऽपि ईशानायस्थालीपाकः प्रातरीश्वरः स्तृतीयः याः इत्यादिशास्त्र
सुविधेयांतरपरिपुरुषेकत्वाविशेषसमर्पणमात्रप्रयोजनपरत्नयाप्रयोगेन शिवगतैश्वर्यप्रतिपादनतात्पर्ये
णप्रयोगदर्शनात्संभवाद्वा कार्यविधितात्पर्यभ्रमोऽस्तस्य ज्ञातः पतिरेकआसीदित्यादिवाक्येष्वेनमाप्रत्यासिद्धिं
।निस्तास्यपेक्षते सतात्पर्यवाक्यस्य वप्रबलत्वात् स्मृतिवित्र विधेयांतरपरवाक्यप्रवेशनं विनाकेवलानामेते षां
क्वचिदपि प्रयोगादर्शनात्तत्संभवाद्वा। स्वांते अपरा शिवगतैश्वर्यप्रतिपादनतात्पर्यासंभवेपि आग्नेयमष्टा
कपालं निर्वपतीत्यादिषु अग्न्यादीनां देवतात्वस्येव अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनितिनिखिलाविशेष्या
विशिष्टपरमाशिवावस्थानविधिपरासु तद्दिशेषतानपारिशेषात्वर्यस्यैश्वर्यस्यापि विधेयतात्पर्यस्य निर
वग्रहत्वात्तन्नहि तात्पर्यसंभवे दिविधेयांतरविशेषणतयाविधेयतात्पर्यं नस्वांते अपरा ताइतरताव तैवस्वतंत्रविधि
स्वयेभ्यो वाक्येभ्यो दौर्बल्यस्य शक्यसमुन्नेयतेति व्यासस्तु तेशिष्टात्यन्ते शिष्टयोरापि त्रत्ता बलवैपरीत्यापत्तेः
।तस्मादुपयदादिसंकोचकरहितानि ईशानादिष्वक्रतिभिः शिवस्य निरतिशयैश्वर्यमस्ति मौद्धिवेज्ञलेपायते

न्नैवमिंद्रियपरस्कृत्वासहस्त्वाहस्यापि परमेश्वरस्यासिद्धिप्रसंगः तस्य कार्यत्वकर्मवत्पलविनाशित्वादिप्रातिपा
दकानेकस्फतिसुराराधिविरुद्धैकस्फतिमात्रेरगानां सिद्धप्रसंगात् तस्याविरोधिमानांतरशंकापात्रप्यत्र व
काशात्॥ ५३॥ मंत्रोपनिषद्भिर्गिरीशोपनिषद्भिश्चाणिवप्रयुक्तं तत्रान्याद्विश्वमीशाने सत्तु विश्वाधिकः स्प
न० इत्याद्धि पुराणावचनेषु चतत्राभासोदवतां तरे कविदृष्यारद्धप्रयोगं विनैवक्लिष्ट कल्पनामतिस्फुटंतस
मर्वौलकषेयपरिशिष्ठिं दत्तविश्वाधिकपरमपि प्रसक्ततैर्यप्रमाणाय तिष्यदुक्तं त्वप्येवण्णातिषु परद्वनेकत्रभागवन्
पुराणेष्वभ्यस्त पुरमथन विश्वाधिकपरं॥ परिशिष्ठिर दत्र त्रेसुरमाखिललोकाद्दधिकत्ताविमठस्वातानांव्य
व्यपत्तिनरांश्च्रीत्रपरद्वी॥ ५४॥ एवमीशानपदावयवशक्तिपर्यालोचनेनपरभावः समर्थितः। अथ
पारिशेषादपि परमशिवमूर्तिरिव निरतिशयैश्वर्याभिव्यक्तिस्थानमिति व्यवस्थापयति॥ यदि स्याद्वैष्व
र्यं नभवति यच्छिद्दविधुरं दैवविष्ण्वतित्तेष्व्रजतुभवतोन्यत्रभावतावि भिन्नाः प्रत्यर्दुविधिरराग्निमारि
शानियामिताः त्वपा कल्पेकल्पे दधाति भवदाहानवद्याः॥ ५५॥ अत्र वचनानि वायुसंहितायां यावत इतीदृशा
नामंशानां कोवात्तेयाः सहस्रशः। सर्वात्मत्वानस्मातिपाद धर्मधः। स्थिताः॥ तत्र तत्र चतुर्मुखाप्रसाणोहर

राम
६२

योहरा॥ सरूपः प्रधानेनसनातनब्रह्मांशं भोक्तृसात्त्रेधो ऽह्मादित्यपुराणे सहस्रकोट्यः संति ब्रह्माण्डास्तिर्यगूर्ध्वंजात्यच ला
रगोहरयो रुद्रास्तत्रतत्रव्यवस्थिताः । आतयोरेवहि देवस्य महर्षा देवस्य प्रासिनः । कोऽसौ ब्रह्मनारायणोशानांत्रयाणां प्रकृता
लयः एको हि भगवानीशः कालकविरितिस्मृतः इति पराशरस्मृतौ । कल्पेकल्पे लयोन्यस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः अ
निस्मृतिस्तामावारनिर्णीता रुद्राः नित्यं इति लयोत्पत्त्यालयसन्निहितोस्य स्वायुपलक्षितमाभवंतीत्यर्थः । वासिष्ठरा
मायणे संसारावलयो मुक्ता । विभिन्ना रुद्रकोट्यः । गतानि विष्णुवृंदानि केन शास्ता वयं मुने इति लिंगे असंख्या
ताश्च कालाख्या असंख्याताः पितामहाः । हरयश्चाप्यसंख्याताः एक एव महेश्वर इति स्कांदे असं
ख्याता विलयं याता निःसाराः पंडितोत्तमाः । असंख्या विष्णवो रुद्रा असंख्या वासवादय इति । पुनात्रु ब्रह्म
विष्णुरुद्राणां लयसाम्येप्युत्तरोत्तरमाधिकावस्थायित्वमुक्तं । ब्रह्माविष्णुदिने चैको विष्णू रुद्रदिने तथेति
ध्रुवत्वं नेशांतिपर्वणि नित्यं हि नास्ति जगति भूतं स्थावरजंगमं । ऋते तमेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनमिति
न हि ब्रह्मोः स्वरूपनित्यत्वमात्रपरं विगतहस्यमायिकत्वेन मिथ्यात्वायोगात् तदितरसकलानेत्यत्वप्रतियोगिने
व भूतशब्दस्य वस्तुमात्रपरत्ववर्णनेनात्मकाजाइ गमिष्यात्वा चायुगेश्च तएवेष्व गीतास्वपि मां

विज्ञायचिमुरपतरत्संतनानिर्गुणमतिपाहनानेनरंवचनंनित्यंहिनास्तिजगतिभूतंस्थावरजंगमं।न्हनेनामामि
कमव्ययकं।व्योमरूपंमहेश्वरामिति।मस्तुतपरेषामेवानेत्सस्ट्रिविभूत्याघस्युपगमादिदंदुरूपपादंत्सगु
णावल्लवादेत्तुम्रजातरत्येवेत्यादिमंत्रोपनिषन्मंत्रेस्वारस्यविरोधान्तदुपचारेतमित्रस्मृतिवचनंनेयमि
तिनकश्चिद्विरोधः।एवंदेशकालपरिच्छिन्नास्तुब्रह्मविष्णुरुद्रमूर्त्तिसुनिरतिशयैश्वर्याभिव्यक्त्यभावात्तु
रीयकोटावंचिकामूर्त्तेःसम्यग्वेपिराष्ट्रेरूपेराशिवोयसर्जनत्वाच्छिवमन्त्रविवर्याशिष्यातिरतिशयैश्व
र्याभिव्यक्तेः।अतएवनित्यंविलुपदिदृष्टंवापुसंहितायां।ब्रह्मादयोपिलोकानांसर्गस्थित्यंतहेतवः।निग्रहा
नुग्रहाःशिवस्यवशवर्त्तिनः।शिवःपुनर्नकस्यापिनिग्रहानुग्रहास्पदं।अतोनतिशयैश्वर्यंतस्यैवेतिसुनिश्चि
तमिति।।२५।।किंवाविरहत्यार्याणिवाक्यानिचीत्यविश्रांतंचेतसां।पुरुषोबहूनांसंवादात्तएकस्मादेवनिर्णयः
।अन्यथावेदमार्गेपिनसिद्धेद्दूलकारणं।अप्रमाणकारणात्वेपिप्रतिलेशस्पर्शनात्।अतःप्रमाणाधफु
ल्याहाधिकं।गिरिजापतेःएतकं।निर्वीरापितुद्दत्यमपर्यः।प्रदर्शयतेप्रलंमानेरम्यैश्वर्येजातीनामधिप
तेनवाधिकंशक्यंवदितुमियतैवस्फुटमिति।नेद्दत्कर्षभूपानप्रययपतियदाम्नायमिचयःतदर्थ्यायाकुर्व

राम

नपद्यपि च पुराणादिनिकरः ॥ ४६ ॥ वेदांतभागेषु तावत् अथर्वशिखादयः शिवोत्कर्षपराः स्पष्टतमः
तपाकमेकं रुद्रमिथार्थ्यवादः । यथा वेतत्तत्पात्रेव सर्वोपरश्लोकव्याख्यानेषु स्फुटं । श्रुत्वा । भिक्षुकाः । मंत्रा
भवं विरलादिवृंदांतराणां समाख्यया वा शिवद्दशीतिशतिशब्दैः स्पष्टं । तत्र नामरूपगुणावर्णनलक्षवर्णा मंत्रान शका
मवगंतु । मिथन्नयातद्रूति । तथा शिवोत्कर्षपराणि । शिवपुराणादीनि मंथ्यसंख्यया विष्णुपुराणादिभ्यो भूयांसीति
तावत् स्फुटं । पुराणसंख्याबाहुल्यमपि प्रभासखंडे दर्शितं यत् भगवान् विष्णुर्व्यासो ब्रह्मा तत्पार । विः अश्व दश
शपुराणेषु शेषेषु भगवान् शिव इति । तथाऽद्यपुराणं शिवाख्यं माहात्म्यं बाहुल्यमपि स्फुटमेव विदुषां । नतदर्थे व्याकुर्वीत्व
मनेन वेदार्थियः स्वयं तात्पर्यादिव्यासोक्तेः शिवोत्कर्षपरस्फुटनीनां नामनाशकनीयानां त्वितिरत्वेन अनन्यथासि
द्धत्वरूपं शिवोत्कर्षपरपुराणादीनां सांख्यादिस्मृतिबाल्यच्छन्नं सर्वकं । शिवस्यानेः परभावनिर्धारणानुपपा
दितां च अन्यपरीतं तेषां दौर्बल्यं नारायणोत्कर्षपरपुराणादीनां प्राबल्यं चानेन क्रियत इत्यपि वाक्येषु ता
वद्दिष्टं बलाबलं वैपरीत्यं कल्प्यं । तद्यपि नारायणस्य वेदवेदांतराणामपि तेस्तैः स्फुतिवाक्यैः परमा
वः प्रसाधितः तथापि अन्यार्थपराणि नानि । नारायणस्य परभावस्वनन्यार्थस्फुतिवाक्यैः प्रतिपा । दितत्वे

तदनुसारेणैव मन्त्रार्थोवधारणीयः कोऽ। अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं॥ सोम्यग्निनाधितोजो हवीमीति आमि
त्वष्ट्र नोनुमहत्सादिनास्ववाक्येनैव अर्हन्नादिभिर्षि सायकानि धन्वं यो वेदाः समभगवान यष्ट्र ब्रह्मेसादीनांत
ह्वाऊर्ध्ववाहवः स्तुवंति। अर्हन्नविभर्षि सायकानि धन्वेत्यादिस्तोत्रैर्वेनामतत इत्यादिवाक्यात्तरेण स्तुतिपर
त्वोक्तेः रुद्राध्यायादीनां नमस्कारलिंगयोगेन रुद्रानिशब्रा। हि निरहनिप्रार्थना लिंगेन च स्तुतिपरत्वावसा
यात्। शिवस्य जगत्कारणत्वप्रत्यायकानामपि कारणांतु ध्येयः इत्यादीनां जगत्सर्गप्रलयप्रकरणमध्यपा
तित्वाभावात् उपासनादिविधिशेषत्वेनान्यपरत्वावसायात् नारायणपरायणः भावप्रतिपादनपराणां पुरुषसू
क्तादीनां अनन्यपरत्वावधारणात् पुरुषसूक्ते हितावत्पुरुषस्य नारायणस्य सर्वकारणत्वसर्वेश्वरत्वा
दिप्रतिपादकमनन्यपरं लिंगेन वाक्येनुवाके नचित्येस्य स्तुतिपरत्वाप्रतीतेः अथवा रघोतन फलवेशब्दा
घभावेन अनुवादरूपत्वस्याप्यप्रतीतेः प्रत्युतनैस्तेर्वाम्यवरूपतावानस्य महिमेति वंशोप्योपपनिषद्
स्वायप्रविधसा। हितत्वेनतत्सूक्तमंत्रपाठात अस्य नारायणस्य महिम्ना प्रतिपादकत्वस्यैवनिश्चीयमाणत्वा
वंसर्वे वैदायत्पदमामनंतीतिमंत्रेरा सर्वेवेदवेद्यस्य कथ्यं नेप्रतिपादयसो द्वनः पारमार्थ्यं प्रतीतिहिस्मोः परमपद

राम

६५

ष्येनिप्रतिपाद्यत्वात्कं ब्रह्मविज्ञानातिपरमिति ब्रह्मवेदनान्मुक्तिं प्रतिज्ञाय सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति मुमुक्षु
भिर्वेद्यं ब्रह्मानन्तशब्दवाच्यं नारायणरूपमिति दर्शयन्नेवेरीषोपनिषदुक्तं सुवालोपनिषद्धार्दिकज्ञा
नं स्वप्नप्रकरणमध्याप्तिना नारायणस्य जगत्कारणत्वादि प्रतिपादनं चानन्यपरमवधार्यमिति तन्नि
राकरोति अनन्यार्थे शब्दे ब्रह्मतिवृपरभावः प्रकटितः अन्योऽन्ये ध्याः पत्युर्नेतुतदितरेषांदिविषयं अनन्तरे
वार्थाववद्धतिरिति मंत्रोपनिषद्यानध्यायोमदानमुखरपतिमत्संयुजमुद्धा ॥५७॥ अद्वैतवादिसम्मतनिर्गुणा
कृत्योपासनार्थितयास्कृतिहारनयानिष्प्रपंचब्रह्मप्रतिपादकस्युपापतयावासर्वव्याप्त्यन्मशेषमेवसर्वेश्व
रत्वसर्वकारणत्वादिस्त्रवणामितिनाहिनवास्तिंप्रसेभ्यवयविविषये अनन्यपनिषदाघुदारणेनप्रतिबोध
नीयाः तथाहि मंत्रोपनिषत्त्वावत्किं कारणं ब्रह्मेत्यारभ्य आतं परामस्यमानानां सर्वकारणत्वे सर्वनियंतृत्वर
हस्मोक्षप्रदत्वादिविशिष्टस्य पशुपाशपतेः परमशिवस्यैवतत्वनिर्णायाय प्रहत्रैतिस्फुटं प्रतीयते यत्तु पुंज
नः प्रथमं मननद्धसारभ्य योगनिरूपणांतन्त्रेवपरमकारणत्वाद्गिनाध्यवस्थापितस्य परमशिवस्य साक्षा
त्कारे मुपायेसाधनोपदेशार्थं अवांतरतात्पर्येणाप्य हत्वामितिनतन्त्रे वोपनिषदः कार्त्स्न्येन पर्यवसान

शांकितुं शक्यते तत्र तस्यान्यत्रापि व्रह्मानिरूपणप्राधान्येन प्रवृत्तेर्विपि प्रकरणेषु मध्ये निदिध्यासनादिविस्तुपत्वंभा
वे ब्यामपि व्रह्मणोतात्पर्यावसानेन सर्वात्मिमतेनसिध्येत्तस्य पञ्चयज्ञेरुद्रःशिवातनूरित्यादिमंत्रेइदृग्भावेनादि
तरस्युपक्रमादिपरामर्शाविनात परब्रह्म निरूपणप्राधान्यस्य कृत्स्नस्य प्रकरणस्य स्तुतिपरत्वं नगमयेत
श्वापारकाभावात् तथात्वे सति त्रैस्वर्ण्यगणशश्लोपप्रत्यभिज्ञापादित महापुरुषाविषयैकप्रकरणाभावानं
तरानुवाकमंत्रविशेषश्रुतनमस्कारेष्टमार्थिनालिंगाभ्यां पुरुषसूक्तस्यापि कात्स्न्येन स्तुतिपरत्वापत्ता
पुरुषसूक्तमनन्यपरमिति परानिमानस्यापि भंगापत्तेः एवमथर्वशिरोपि देवानां परमशिवस्वरू
पप्रश्ने रुद्रत्वेन तत्स्वरूपोपदेशरूपतया प्रवृत्तत्वात् वक्तव्यावयपर्यकथनपरमवसीयते पत्तु योवै
रुद्रः स आदि देवानां शिवोपदेशेन ततस्सर्वात्म्यबोधानंतरं स्तोत्रेनेतन नत्वं व्याप्यात्म्यापदेशभागस्यापि स्तु
तिपरत्वमस्तु यत्पादृयापितुंशक्यं नचैनस्यापि स्तुतिमात्रे परत्वं उपदेशावगतसार्वात्म्यावलंबनेन प्रवृत्त
त्वात्तत्मपुंवनरूपत्वात् एवं शतरुद्रियसूक्तादिष्वपि लैंगिकेवाक्यानि केवाचस्पमंत्रस्यस्तुतिपरत्वमव
सीयते तत्रैव नच्यवतिष्ठते अनंतानंतरकसूक्ताननमिति मात्रेणामंत्रांतराणामपि स्तुतिपरत्वापत्तेः प

नुशिवमंत्राणां प्रापिकं नमस्काररूपं स्तुतिलिंगमुक्तं न तत्स्तुतिमात्रलिंगं किंतु स्वविषयोत्कर्षेणांतरीयके
यथा चैतत्तथ्यास्थापितमघस्तात्तथ्या चानिरतसाधारणेन महारम्भत्वेन सर्वोत्कर्षः। शिवस्यासिद्धनन
मस्कारघटितत्तन्मंत्रशङ्खार्थमंतं सर्वाधिपत्यादिरूपत्वसिद्धेति लिंगाद्वशादृवस्य कल्पनीयेसर्वोत्कर्षेशष्ट
कंभूतमुत्कर्षं परित्यज्य विधांतरेणोत्कर्षकस्य नायोगादित्तिनमो हिरण्यबाहवे सेनान्ये इत्यादिमंत्रजातप्र
तिपन्नस्य सर्वाधिपत्यादेर्स्तुतिलिंगासम्भवोपपरित्यागासुज्यते। यद्वाप्यवीशिरवामारेवतानराणां। शिव
स्य चकार्यकारणभावेन तारतम्यप्रदर्शनमुपासनाविधिशेषत्वमुक्तं तत्र प्रयुक्तं सोबालस्मतिमहोपनि
षदादिषु नारायणस्य जगत्कारणत्वप्रतिपादकेष्वपि दुपासनाविधेः परत्वमपि समन्वत्वेन तोत्स्यात्सूत्रयव
शिरवायांकारणं तु ध्येयः इति। शिवस्य ध्येयस्य कारणत्वमिसेवानुवाददर्शनेनमतस्य तत्र सकलकारणत्वोप
वर्णनस्य भूतार्थवादत्वावसायाद्वनहि स्तुत्यर्थमारोपितरूपेणोवतिष्ठेवाक्यस्यानुवाद इति युज्यते। यत्तु
पुरुषसूक्तादिकं मनन्यापरमिति तदुक्तं तत्र पुरुषसूक्तस्य नावाधिवपरयाव्यवस्थापितत्वात् सम इत्यस्तु
कल्पमेवानन्यपरत्वं किंतु याप्रकृतानां दास्येरणोनावस्थापयत्नासहस्रशीर्षापुरुष इति पुरुषेणा नारायणे।

न्यपरत्वश्चानुशंसतीति पुरुषमेधे तस्य कार्त्स्न्येन प्रपठीत मंत्रस्याधस्तात् इति वाक्यमनुशंसनशब्देनस्कन्तौ विनियो
जनात्ताविष्णुपुराणे। तुष्टाव प्रणतो भूत्वा भूतधातारमच्युतं। रत्नपदकम्य सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः
सहस्रपात्। सर्वव्यापी भुवः स्पर्शात् अत्यतिष्ठद्दशांगुलमित्यादिनात्पुरुषसूक्तमाम्नायपाठस्तीति प्रकारो
पवरीनाता छांदोग्येपि पीतरेतरेचामुना ... मित्यन्वाच्चित्युपसर्गो पुरुषस्य तन्मंत्रस्य तदेतत्कार्यानुवादस्यैव
वेदन्ता वस्तीति परत्वमनुताद्दरूपत्वं च अर्जुनीयामिति परे बंति इतन्य परत्वनिष्कारणमेवासंगतो ता तादृश्मा
ः परमंपदमिति का ह कवचनस्य तनस्य परत्व ~ स्माभिरपि दृष्यत एवा किंतु परदृशास्यतन्नेभिः संस्थान इत्यव्रवी
मिइत्युपक्रमानुरोधेनसर्ववेदप्रातिपाद्यत्वादिविशिष्टे ब्रह्मणो वेदैः परेषामपि सेयतंत पातादि स्मोः परमंपद
सदापश्यंतिसूरय इति मंत्रद्वस्थानविशेषपरत्वायोगान विष्णुशब्दस्य च यत्त्वेषत्वं तत्त्वेवा यदृशोद
वितस्य ब्रह्मणो विष्णुतिरेकस्यैवस्वरतः मतीतेः। विष्णो परमितिराहोः। शिर इति वेदे पचारि कमेद व्यपदेशाद
त्वे विष्णुशब्दस्यापि ... तत्पि पादपिषते ब्रह्मणि तात्पर्यम् ... स्यायवीशिरवा यत्त्वापनी च्चायीमि हरिवद
सतेसहारेवनामावत्नी निवचनप्रकरणेसर्वेद्वाः संविशन्तीति विष्णुरिति लिङ्गपुराणे॥ भगवान् भगसम्भावा

त्रिमिलत्वात् छिदः स्मृतः। स्वामित्वमस्य यत्सर्वं विभुः सर्वमहेश्वरादिति। वायुसंहितायां॥ शिवतत्त्वादिभ्यस्पंते शरी
राद्विघ्नादिवा। व्याप्याधितिष्ठति। शिवस्तस्मादिभ्युरुदाहृतः इति। शिवनाम त्वेवमिति निर्वचनं दर्शितान्। नारायणो कस्मा
। सिद्धिः। नैकांसीपि प्रारश्मिति न्यायेऽमंत्री पनिषदि जात्कारता ब्रह्मपरत्वरशश्वरतस्या। तन्मयथासि स्यभाविन
नचतद्वनुरोधि हृत्पंतरस्तादि सूत्रलाञ्छनत्तत्र परे यात्प्रत्याशावकाशः। एतेन समसंतान मनंते मिति कत्तु दृहर
रणमापि निरस्तं। ब्रह्मविराम्नोति परमित्युक्ते किंतन्निति जिज्ञासायां तत्स्वरूप लक्षणायारे अत्र। स्मिन्वाक्ये
स्याद्वि शब्दस्वरूनंतस्य ह्रस्वापिमयमांतं तयानपुंसकलिंगत्वेन विष्णु वाच्यत्वासंभवा च्चात्रनेतो नारायणत्व स्मृतं नंतर
वनिरंतयोरिति पुल्लिंगत्वस्यैव तच्चापित्वानुशासनाच्च नचयो विदनिहितां गुहायांनिहितमिति अन्तरवाक्योक्त
वेदनस्य कर्मसापेक्षत्वात्तदुक्ती मातारएव सत्याद्यितिश्रुतिवाक्यं तत्रैव गुहायांनिहितमिति अस्यसान्निहित
त्वात् ब्रह्मनवचनस्य कर्मसमर्पणायर स्पस त्वेनत दनुरोधात्तस्यादिवाक्यस्य भुक्तिलक्षणाप्रदर्शन
परत्वमंगायोगादिति तस्मात्परोक्षाणां नीनां बलाबलविभागयोगात्कस्यत् पर्यादिते प्रीयैः शिवपर्य
नीनामेवमात्रत्वमितिस्थितं॥ ४१॥ निरस्ताः पूर्वनीनापराभिमनोबलाबलविभागः। अथपुराणानं

सात्विकादिविभागाः कल्पनाम्नलंःसंकीर्णाख्यं पतेः॥ एवं तावत्परे कल्पयंति कल्पेषु केषुचेद्द्यासत्वोद्रिक्तः प्रबु
ध्यते। राजसा केषुचिद्रजस्तमोगुणस्तश्च केषु। चेतरत्रिश्च कल्पास्तत्तोऽहेतोस्तत्रैकैकाहिनात्मकाः॥ सात्विका
दिसमाख्याभिराख्यायंते महर्षिभिः। तत्र क्रमेणाकल्पेषु सात्विकादिषु पद्मभवः। वैष्णवप्राप्तशैवाग्नि
पुराणानि विनिर्ममे। तत एव पुराणानां सात्विकादिव्यवस्थितिः। बलाबलविभागश्च तेषां बलपुराणां। चित
इति। इत्थं कल्पनायां च मात्स्यपुराणवचनं मूलं संगिरते। तत्राहि संकीर्णाः सात्विकाष्वेवेत्यादिना कल्पानां
संकीर्णसात्विकराजसतामसभेदेन चातुर्विध्यं प्रदर्श्य यस्मिन्कल्पे तु यत्प्रोक्तं पुराणं ब्रह्मणा पुरा तस्य
तस्य तु माहात्म्यं तत्स्वरूपेण वर्ण्यते इति तत्तत्पुराणानां तत्तत्कल्पे ब्रह्मणा निर्मितत्वं चोक्त्वा यदितं।
अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्त्यते। राजसेषु तु माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः। संकीर्णेषु सर
स्वत्याः पितॄणां च निगद्यते। सात्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः। तेष्वेव योगसंसिद्धा गमिष्यंति
परां गतिमिति। अत्र कल्पानां राजसादिविभागस्तत्तत्कल्पेषु ब्रह्मणस्तद्गुणप्राचुर्यादवगतः। यथा वि
भागस्य तत्तत्कल्पेषु तेन प्रणीतानां पुराणानां परस्परविरुद्धतत्तद्देवतोत्कर्षापकर्षस्वप्रतिपादनपराणां॥

राम
६९

कार्त्स्न्येन प्रामाण्यायोगे सति तेषु हेयोपादेय। विशेषपरिज्ञानाय बलवत्सुगुणान्गुणाबलाबलस्त्वनार्थत्वेन
सप्रयोजनत्वात्प्रकारांतरेण राजसादिविभागस्य निष्प्रयोजनत्वात् अत एव तेषां प्रमाण्यप्रमाणव्यवस्था
नुकूलबलवत्सुगुणादोषलेशसारेण पर्यवसायित्वावसायाद्धेतथा च कल्प्याने राजसादिविभागेन पुराणानां तं
त्र कल्प्येषु प्रसक्तयोः कल्पोपवर्णनेनैव सामान्यतः पुराणानां बलगुणान्गुणबलाबलविभागेऽस्य सिद्धे तेन कि
दैवतापरं तु पुराणं। किं गुणा केन प्रकरणप्रोक्तमिति विशिष्य। जिज्ञासायां अग्निः शिवस्य माहात्म्यमित्यादि
केन तमोनिरूढत्वावबोधनानिमित्तत्वात्तामसानि शैवपुराणानि अप्रमाणानि नर व्यापितानितानन्त
नेकेषाम प्रामाण्यमापाद्य परस्मिंश्च वचनं तैर्बाध्यं किं न स्यात् भूयसी बलीयस्त्वात्। प्रकरणस्तमो वश्यत्वेपु
राणानां च केषां। चित्रं वस्थायां तेन निर्मितत्वेन तामसत्वे हेतुमेव पाव वचनं तामसं। किं न स्यात् उच्यते नैतद्
वचनविरोधात्तेषां बाधः। किंतु परस्परविरोधे वक्तृत्वेन पुराणानामर्पणेन रूपकलेशक्लिष्टे सति किं तानि
कार्त्स्न्येन त्याज्यानि उत कानिचित्स्वीकार्याणि इत्यपेक्षायां सत्वादिमूलत्वबलत्वगुणाद्वैषम्ययरस्मिंश्च वच
न अतो न भूयस्त्वा बलीयस्त्वयास्यबाधः न तु हेतुवचनस्य। एवं चैकाभावात्। योऽस्वतंत्रवाक्यैस्ताः पारिभे

त्रायणीश्रुत्यात तत्र दुरादिना अभिहितस्य तत्र देवताविशेषस्य प्रतिपादकानां च वंधर्माणां तत्र पुराणकलत्वस्य उचितत्वात्
येतावश्यकसामर्थ्येन स्वतःसिद्धस्य प्रामाण्यस्य तिरस्करणाद्यनाप्रामाण्यहेतुभूतेन मोक्षलत्वशंकापि निश्चे
दाहृतमात्स्यवचनजातस्य सर्वत्र पुराणानामविरोधेन प्रामाण्योपपादनपरत्वस्य व्यवस्थापनेन तत्पातद्विरोधा
द्दैवतावत्परमशिवसंहाररुद्रविवेकावधारणाभ्यन्यानां परेषां अमुत्रः शैवपुराणानामप्रामाण्याभिमान इ
ति स्ववाग्वज्रेणैव हत्वा वर्त्यरेषां हानिमभिप्रेत्य तत्प्रत्युपपाद्यो न्याधिकं विधिहरिहराणां विरुद्धतां पुराणानां मात्स्य
गातिमभिरुद्धो कल्पनिरूपणात प्रामाण्यं तन्नाहि मवचनस्येव किंवचनरतामसम्यान स्थानेमुरवर्यतिमोह
:पद्मपर्यंत॥४२॥ अयं भावः। पुराणत्वेन वचनजातं ब्रह्मविष्णुरुद्राणां परस्परस्मादुत्कर्षविभावयतां पु
राणानां भिन्नभिन्नकल्पवृत्तांतविषयत्वप्रदर्शनेनाविरोधेन सर्वपुराणप्रामाण्योपपादनपरं न तु केषांचि
दप्रामाण्योपपादनपरं तथाहि यथाग्नौ च हेमंतादीनामुष्मागमनहिमागमत्वादिव्यपदेशः तत्तत्कालेषु
उष्मतुहिनाद्युत्कर्षात् यथा च पुरुषाणां सात्त्विकादिव्यपदेशः तत्तत्पुरुषेषु सत्त्वादिगुणोत्कर्षात् एवं सं
कीर्णः सात्त्विकादयो लक्षिता केन कल्पानां सात्त्विकादिविभागः तत्तत्कल्पेषु परमशिवाद्बलात्सत्त्वादिगुणोत्क

वरिवान्नतुतत्तत्कल्पावस्था। पितोवस्त्रराः तन्नष्टरोत्कर्षोततत्रतत्यकं दोषाभावात्। प्रयोजनमनुरोधात्तत्तयामि
भागाभिप्रायः कल्पतरुसूक्ष्मपपुत्रो मात्स्यएवपुराणसंख्यामात्र तस्य तु विस्तरतः ऋमाता प्रान धर्मविशे
षवपद्यावास्तुहरिवंशश्रुतिप्रश्लोमरेस्सर्वपुराणानांमत्र दृष्टार्थदानविधिप्रपंचनं पुराणमानवोधर्मः सांगो
वेदः चिकित्सितं आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिरित्यादिपुराणप्रामाण्यस्मरणं च अविगीतमहाजन
परिग्रहं नानादृश्य केषांचित्पुराणानां भ्रान्तिमूलत्वकल्पनस्य परेषां वैदिकमार्गप्रद्वेषमात्रविजृंभितस्य प्र
योजनत्वस्येवायोगात्परमतेशैकपुराणानां प्रधानस्यमेव तदर्थस्य बाधेन सर्वथैव प्रामाण्यस्यावर्ज
नीयत्वात्। अस्मद्गुरुरीत्या सात्विकराजसतामसविभागस्य श्रौतस्मार्तकसर्ववैदिकसंमतत्वेनाखिलपुराणप्रामा
णयोपपादनेन तत्त्रैवर्तैधैवयोगसंसिद्धागामिष्यंतिपरां गतिमितिसात्विककल्पवाक्यशेषात्। कोसौसात्वि
ककल्पोनमस्कस्यध्यानं तपस्तयातानलघ्वातैधैवयोगिनः। आराध्यमान्वगिरिशं यातितत्परमं पदमिति
वचनाच्चैतपद्धरसाद्दीनांडत्कृष्टाऽयत्कृष्टकालप्रदर्शनेन स्वप्रयोजनत्वाच्चानवयासित्रकल्पेतु यत्प्रो
क्तं इत्यनंतरश्लोकः पुराणानां तत्तत्कल्पेषु ब्रह्मप्रणीतत्वविधिपरः। किंतु तत्तत्कल्पेषु ब्रह्मणा प्रणीता

निपरस्य रविरुद्रदेवोत्कर्षापकर्षप्रख्यापनपराणि पुराणान्यन्यरूपत्वेषां तत्र वाक्यविशेषमवलम्ब्य देवताविशेषमहिमव
र्णनात्मकत्वविधिपरः । तद्वत्मेवकार अस्याद्युपादेयत्वस्मरणामिति ग्रामेषु क्रोडेकेः पद्यापेतत्र श्लोकेतस्य
तस्य तु महात्म्य । मिति तत्तत्कल्पमाहात्म्य वर्णनात्मकत्वविधेरवप्रतीपनेतथापि पुराणानां स्वरूपेणाकल्पम
हात्म्यवर्णनार्थमप्रवृत्तिस्तेषु देवताविशेषमाहात्म्यवर्णनस्यैवोपलंभात् । अग्नेः शिवस्य माहात्म्यमित्यनंतर
संदर्भात्सुखोच्चारवर्णोऽरिर्वर्णानंतत्कल्पप्रवृत्तेरस्यादिमवृत्तिकुसुमफलपल्लवादिपरिप्लुततरुलतादिवर्णन
स्वतत्कर्तृत्वमाहात्म्यवर्णनपरत्वविधिः तत्तत्कालोदितगुणानुगुणादेवतामाहात्म्यवर्णनात्स्वविधावेवपर्य
वस्यति । एवं च अनंतश्लोकेप्रतिपाद्यमानोऽर्थपरमतरवनसंगच्छेतेति तत्संगत्यनुरोधार्थापिसात्विकादिवि
भागोऽस्य स्मृतकरीत्येवास्थेयः । ननु पद्यानन्तरश्लोकविधपार्थिस्वारस्यात्सात्विकादिविभागः पुराणानां
कात्स्न्येन प्रामाण्योपपादनप्रयोजनप्रतीतेस्तत्प्यात्तरनुबाधार्थस्वारस्यात्तेषां प्रमाणाप्रमाणविवेकार्थः स्वरूप
त्वापि प्रतीपनरिति चेत्प्रतीयतां तथापि सात्विकादिरोधेऽयार्थस्वार   स्यैनैवार्थनिर्णयोयुक्तः नानुबाधस्वारस्या
नुरोधात्तद्विधेयस्यतात्पर्यगोचरत्वेनप्रवेशलक्षणात् । अतएव जानकर्मणि तरोऽविधवाकायोर्निमनमरणादूपनिमित्तो

नुवादृस्यास्यापस्पुरुषस्यदेहतुल्यकालत्वप्रतीत्या वाधितहके। यपोगिजातकर्मसरणे। हिरूपकर्मविधिसामर्थ्यासिद्ध
स्यपुरुषस्यदेहांतरानुपपत्तेस्त्वस्यावश्यंभावात्सस्यजननमरणानुवादोदृष्टो पा। धिनाभावेन्दृतिसिद्धो। तेनं भागवत्स्य
देश्वरावरमयप्रत्यनुस्पादितिआधिकरणे। वस्तुतस्तु नतत्व। त्वाविरोधेषुपुराणानि आलशानप्रसतिभ्रमने
किंतुसर्गाधन्यतःसुगेवैष्णवमंत्रेनसमयेश्राविभक्तपाद्मादिभिर्भेदोयं पुराणस्कंधःशतकोटिप्रविस्तरोयुगादेव
नेनप्रसातिनः तस्यैववृत्तनःस्क्रेतायोग्रस्तादिभिरष्टादशभिर्भिभिरष्टादशधातिभज्यग्रंथकोधासंक्षेपःकृतः
तस्यैवपुनःवापरंतेचतुर्लक्ष्यावेदव्यासेनसंक्षेपःकृतः। मात्स्यवायुपुराणांसर्वशास्त्राणांप्रथमंब्रह्मणास्मृ
तं। अनंतरंतुवक्त्रेभ्योवेदास्तस्यविनिर्गताः। पुराणमेकमेवासीच्छतकोटिप्रविस्तरमित्यारभ्यतदर्थोत्रचतुर्ल
क्ष्येणसंक्षेपेणनिवेशितइत्यंतेन तत्याप्रतिपादनात् धर्मसाक्षित्वाप्रामाण्याविशेषत्वमेवकृतेचाष्टादशपुराणांधर्मसंस्थि
तं। अष्टादशविधंतत्तद्द्वाकरनेकोटिभ्रमविस्तरत्वादिनात्तप्रतिपादनात्तथावतरस्तुरोधातयाभिनहति
वचनेकल्पभेदेषुपुराणाविशेषाणामवेवनमात्रपरत्वमरान्यनपरंतेनप्रोक्तमितिपाणिनीयसूत्रेस्वप्रो

क्रमेण प्रवचनमात्रं पराशरादिभिरनुवादः स्वारस्यादपि सात्त्विकादिविभागः पराभिमतप्रयोजनश्रुतिप्रतीयते भूम्ने
तु सर्गाचक्रत्युगेपि ब्रह्मणा पुराणैकधो न प्रणीतः किंतु तदानीं वेदैः सहपरस्परव्यतीताप्रहीत्वातेन न प्रवर्तितः यो वेद
व्यासमहर्षिणोक्तेतस्मात्तान्वशस्व न्पुराणैकं धस्य समुत्पत्त्यात्तस्मैवेदान्पुराणानि ह्यवान गजनमनइतितदुपबृंह
णादर्शीनात्राश्वस्य महतो भूतस्य निश्वसितमित्येतदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्ववेद इतिहासः पुराणमित्यपि
प्रकृत्याश्रस्य शास्त्राणामेतासां विद्यानांभिन्नवर्त्मनां श्रीरेके नीकृविः साक्षाद्धजयपाराशरितिप्रकातिरितितदुपबृं
हणोन न्यूपः सभगवान् ध्यात्वाचिरप्रलवरासु धर्मस्य सृजत्सर्वशास्त्राणि महादेवो महेश्वरः इत्यादिनाऽपि
ताः शंकरभाष्यकाद्यविद्याः शङ्क्षीर्षसंमुनाः इत्यनेन राजधर्मवचनेन च सर्वविद्यास्थानानामपि परमेश्वरकर्तृकत्वप्र
याद नास्त्येति वदंतितत्परिहृतं तु न कल्पनत्वेऽपि स्मृतचोद्यावकाशः तस्मात्तनकुरोत्कर्ष कालत्वेनकल्पानां सात्वि
कादिविभागपरः संकीर्णाः सात्विकाइत्यादिश्लोकः पाद्मिन्कल्पे । त्वेतिश्लोकस्तापुराणे नतन न्नकूरोत्कर्ष
मन्तुरिनकल्पभेदेनब्रह्मणत इवनामाधापपदर्शनपरः अतेवपुक्तं एवं प्रदर्शितमाविरोधं सत्वाद्युत्कर्षसमयेप
न न हुपाधिकगुणानां स्तुतिश्चास्याभ्योचितस्तु पेरापत्त सामर्थ्यानउपपादयितुंदेवतानां तारतम्यमपि केषांचित्केष

भेदेनाचितोत्कर्षप्रयोजकमुपाधिभेदं वेदयितुमग्नेः शिवस्य माहात्म्यमित्यादि न तु परात्कर्षस्या किं तु राजसतामसपु
पुराणानां किं द्वेतत्परमिति। तन्नेत्यासायां तद्विशेषं कथयितुं सात्त्विकेषु च पावकेष्वप्यत्र कल्पान्तरहरोन सात्त्विकादिशब्द
नां कल्पपरत्वे न पुराणपरत्वाभावात् कल्पविशेषेषु च माहात्म्यमधिकं हरेरिति स्वतः संभवि न एव माहात्म्याधिकस्य प्र
तिपादनात्। तेरा कांत सात्त्विकेनोपाधितः स्यादि सर्ववाक्यमेकत्र कर्मानुष्ठानाकल्पनायौ।। तत सर्ववाक्येषु मत्कीर्तनेवि
द्वारोपाधितः इति। कि पावश्वेतोन नाम सकल्पेच्व सत्राप्यग्नेरुत्कर्षः कीर्त्यते परमित्यादि। अमेण सर्ववाक्यानां
कथंचिन्नेतुं शक्यत्वेपि सात्त्विकेष्वेव कल्पेषु माहात्म्यमाधिकं हरेरिति हि रेरुत्कर्षस्य कल्पविशेषव्यवस्थाप्रति
पादनदर्शनेन सर्वेषु कल्पानामविदेवताविशेषमहिम्नां कल्पविशेषव्यवस्थाप्रतिपादनपरत्वावसायात्
असङ्ख्याताः स्मृताः कल्पा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाः कथिता अपुराणेषु मुनिभिः कालचिंतकैः। सात्त्विकेषु च
च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः तामसेषु महेशस्य राजसेषु प्रजापतेरिति। कौर्मोप्याह विदुः क्वचिद्विष्णुः कवि
ब्रह्मा प्रशस्यते नानेनते षामाधिक्यं न्यूनत्वं वा कथंचनात्। तत्र त्वेकाल्पांतरे तमधिकृत्य महर्षिभिः।
तानि तानि प्रशस्तानि विदां सत्र न मुत्पत्ति। वायुसंहितायां च स्फुटमेव कल्पभेदेन ब्रह्मादीनामुत्कर्षा

यदृक्षिप्रतिपादनाच्च तत्समासरोहाहृतंमात्रस्यवचनैरेवसर्वगुणानांप्रामाण्यव्यवस्थापनात्तत्र हि दोषादेकस्य गु
णः परेषां केषांचिद्गुणानां नाम प्रामाण्याभिमानः। किंच नेषां परोक्षार्थ परत्वेपि रोचगुणानामीनां तमोगुणाद्युपा
धिकवलप्रतीतत्वमात्रं सिद्ध्यति न तु प्रामाण्यं केषांचित्तत्त्वानामप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जायते तेः ऐश्वर्यं चैव धर्म
र्मश्च सह सिद्धं चतुष्टयमिति ब्रह्मणो अव्याहतज्ञानशक्तेरेकत्वस्मरणात् ब्रह्मणः गुणविशेषपरायणो
याधिभूतस्यापि तमसः परब्रह्मणः संहर्तृत्वोपाधिभूतस्य वतत्वज्ञानप्रतिबंधकत्वायोगात्प्रयोगस्तत्त्वज्ञान
मदृषपतत्त्वप्रयोगात्प्रामाण्यानापादकत्वाद्यादिवद्ब्रह्मणोप्यस्मदादिवत्तमः प्रतिबद्धतत्त्वज्ञानमिति तस्मा
त्गुणगुणेषु कापि। चेद्प्रमाणानि स्युः तदेवाहृतमात्रस्य वचनेष्वपि तथात्वशंकायाः सुनिर्वारत्वात्कथं तैः किंच
द्यव्यवस्थासिद्धिः पत्तवपवादकवचनादर्शनान्नेषां मोहासात्त्विकप्रामाण्यानपाय इति। तदृष्यमुक्तं। एकं तत्पु
राणानिश्चितिहासात्तिकं तन्नवाः। एकत्वे च हृपरमेतदेवाति रिच्यते। धर्मनेपुराणकामानं ज्ञानं नैपुराणकामि
नाहृंसुराणामुक्त्वैकं नास्त्यन्यत्साधनं परमित्यादिकौर्मादिपठित तत्तद्गुणरूपोत्कर्षप्रतिपादकानेकापवा
दकप्रमाणानां। यदपि वस्तुतः सामर्थ्यमनभ्यो। चित्फलहरणेन प्रामाण्यकेषां। स्वीकृतमितितदपि तुच्छं भारतादि

राम
७२

असुरादिहन्तॄणां वर्णायितो विष्णोः सत्त्वसात्विकत्वेन प्रतिपाद्यगुणानुरोधेन वक्तृगुणादृत्यौचित्यस्यासिद्धेः न च ता
मसत्वेनापकर्षयोगपस्यउत्कर्षवर्णायतेस्तामसत्वमनुचेत मिश्रेव मास्त्विन्द्रमेराज्ञ्यौचित्यंविवक्षितमितिवाच्यं सं
हाररुद्रस्य लोकसंहारार्थं तमः परिग्रहस्य अपकर्षहेतुत्वाभावात् पश्चाच्चेतनस्याणुमात्रस्य ...णां साम्यव्यवस्था
पनस्थले प्रतिपादयिष्यते॥ एतेन वैष्णवनारदीयगारुडभागवतपाद्मवाराहपुराणानि सात्विकानि ब्राह्मब्र
ह्माण्डब्रह्मवैवर्तमार्कण्डेयभविष्यत्वामनपुराणानि राजसानि लैङ्गशैवआग्नेयस्कान्दकौर्म्यमात्स्यानि ताम
सानि अत स्तामसेत्यै॥ गारुडादिभिरुक्तं न न्याय्यमिति किंचं वेदवेदविदा नानां स्वदेशिकाभिप्रायविरुद्धसात्विकादिवि
भागोपि प्रत्याख्यातः स्तत्त्वस्य सत्त्वाद्युद्रिक्तवक्तृकत्वादिविषयत्वासिद्धेः सत्वाद्रिगुणाकेवलतापरत्वविषयत्वस्य
स्मांक हान्यमावात्तासात्विकाभिमते गारुडे शिवरुद्रस्य पाद्मे शिवराद्धवसंवादाद्यनेकप्रदेशेषु च वैलक्षण्यादिभिः
पित्र्याधिक्यं शिवोत्कर्षव्यवस्थापनदर्शनान्नानेन विभागेन परस्परुद्राणां निर्वेहणायोगात् तापत्तुपुलस्त्यवरदाननल्ब
ह्वेकता पारमार्थ्यवेदनेन पराशरेणोपदिश्य तत्वाज्ञानकारणावस्तुविषयसामान्यप्रश्नो विष्णोः सकाशाद्दुरु
तं आदेतं पराचरमित्यादिचत्वरेक्षमेवशास्त्रवतीतत्वेन हेवता विशेष मरिमविद्धि षयप्रश्नोत्तरसंदर्भरूपत्वे

राणां नरवत्स्वबुद्धिभिरं जनयेदिति स्यावेन प्रभुराभिमतार्थो बहुस्यात् इति नेतु प्रशक्यते योऽप्रनन्यथा । सिद्धश्चात्तु वि
ष्णुपुराणां सर्वपुराणेभ्यः प्रबलमिति परे कल्पयंतीति तन्निराकरणमाति सोऽपि इष्णु पेस्त्रितं नाहि यराशरादृांपि दु
क्तं पद्मानन शक्तिभिर्वेत्ता विष्णुरुद्रेरानाद्यंतं परं ब्रह्म न वेदान षयो विदुः । एक स्तद्रुद्रं भगवान् आदित्योजपाति ॥
वांपतिरित्यादि वचनप्रतिपन्नपरत्वावबोधे राहित्यादिनिष्ठ वराशरेणापि वक्तृताः । शैवपुराणेषु शिवस्यत
त्रे तत्र परमावोपदेशाः ज्ञरुद्रं पतेन वायवापुसंहितादिषु परतत्त्वसामान्य प्रश्ने शिव एव परतत्त्वमिति निर्धारि
तारूयोत्तरत्वं क्तेरा अवतरणानि नोपलभ्यंतोऽदयांस्तु विशेषः । विष्णुपुराणे प्रश्नेऽकस्य प्राणिव शिष्यस्य तस्यप
रिभवितहृदये न गुरुणा सामान्य प्रश्नेऽपि न दीयस्त्वीसिद्धं भगिवन्ना यतदत्तु कृल विशेषविषयमुत्तरं स्तु क्त
मिति शाकंजव हुं वायुसंहिता यांतु परस्परविवादमानानामनेकेषां महर्षीणां प्रश्ने प्रवृत्तमुत्तरं न्न तथा नेतु श
क्यमित्रति नस्मात्पुराणानां नैवं बलाबलविभागो युक्त इति नन्वेतत्स्माभिरुन्नावितेन्यायैः शिवपुराणास्येनव
लवत्तरानि इतिस्थितं । एतेन शिवागमानामप्रामाण्यं प्रत्यापोपि मस्त्वी रांगालहस्तितः प्रमाणास्य हिन्न्येषु शैवपु
राणेषु बहुधानेषांभ्वेहृत्करणानवंदीतया केषुचित्प्रामाण्यरोपप्रवस्थापनाद्वै । स्पार्दन्तेतामप्रामाण्ये संस्थापयो

राम

७३

गः पांचरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै ॥ इति वचनात् पाशुपतानां मानानां सांख्ययोगा
दिवात् वैदिकप्रस्थानमतस्य स्वानंतरं संप्रतिपन्नत्वं तथा भट्टानां चैतेषां ब्रह्ममीमांसायां तत्र पादे सह सांख्ययो
गपांचरात्रैः प्रामाण्यं निराकृतं कौर्मपुराणे एवं संवादितो हरेण माधवेन मुरारिणा ॥ चकार मोहशास्त्राणि के
शवोपि शिवेरितः ॥ कापालं लाकुडं शाक्तं भैरवं सर्वपश्चिमं पंचरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः ॥ बुद्धश्रावक
निर्ग्रन्थाः पांचरात्रविदो जनाः । कापालिकाः पाशुपताः पाषंडा ये तु तद्विधाः ॥ यस्याश्नंति हविः ह्येते दुरात्मानस्ता
मसाः ॥ न तस्य तद्भवेच्छ्राद्धं प्रेत्य चेह तत्फलं ॥ वामाः पाशुपताचाराः तथा वै पांचरात्रकाः ॥ भविष्यंति कलौ त
स्मिन् ब्राह्मणाः क्षत्रियास्तथा ॥ इति वचनैस्तेषां सह शाक्तपांचरात्रादिभिर्मोहशास्त्रत्वमाविष्कृतं ततः कथं तेषां प्रा
माण्यं संगच्छते उच्यते ॥ द्विविधस्तावत् पाशुपतानामनः ॥ श्रौतोऽश्रौतश्च श्रौतो कौर्म एवानिर्मितं हि मया पूर्वं व्रतं पाशु
पतं स्रुभं गुह्याद्गुह्यतमं सूक्ष्मं वेदसारं विमुक्तये आरभ्य पराघया पाशुपतो योगः ॥ सेवनीयो मुमुक्षुभिः ॥ भस्म
च्छन्नो हि सततं निष्कामैरिति हि श्रुतिः ॥ इसेन नष्टोति पाशुपतस्य नयश्चान्तरं मन्यानि चैव शास्त्राणि लोकेस्मि
मोहनाय वै वेदवादविरुद्धानि मयैव कथितानि तु ॥ वामं पाशुपतं सोमं लाकुडं चैव भैरवं ॥ न सेव्यमेतत् कथितं वे

रवयंतपेनारत राति अभ्यौत पाशुपतस्य चाशिवेनाविविच्य दर्शनात् वायुसंहितायां च शैवागमोपि द्विविधः श्रौ
तोऽश्रौतश्च संस्मृतः। श्रुतिसारमयः श्रौतः स्वतंत्र इतरो मतः स्वतंत्रो दशधा पूर्व। मित्यारभ्य श्रुतिसारम
यो न्यस्तः शतकोटिप्रविस्तरः। परं पाशुपतं यत्र व्रतं तत्सानुवर्णयत्तेरित्यंते तेन श्रौताश्रौत विभागस्य स्फुटं प्र
तिपादनात् राशवं च यानि पाशुपतानामप्रवेशनिरावचनानि तानि वैदिकवर्त्माधिकृतानामश्रौतानामप्रवेश
विषयाणि न से यमेयमितत्कथितं वेदबंधुपानि पाशुपतानामप्रवेशनिरावचनानि तानि वैदिकवर्त्माधि
वेदबाह्यत्वप्रतिपादनि वचनानि कार्त्स्न्येन तस्य ब्रह्मभारतवचनमुदाहृतं तत्र दृष्यमश्रौत पाशुपतविषयमश्रौत पाशु
पतस्य श्रयर्वशिरः कालाग्निरुद्रोपनिषद्दुपदिष्ट पाशुपतशांभवादिसंज्ञित परमवैदिकव्रतस्य पंच
भेदं यवैराप्य ब्रह्मस्य वैदिकमार्गाविच्छिन्नमतत्वाभावात् पत्रपसुरसा मंजस्यादित्यत्र पाशुपतप्रामाण्य
निराकरणात् दृष्यमश्रौत पाशुपतविषयमीश्वरस्य केवलनिमित्तत्ववादः खल्वत्र निराकृतः स च तंत्रे
वप्रसिद्धो न तु श्रौतपाशुपते वायुसंहितायां श्रौतपाशुपतानां सर्गहिंशत्यादिवस्त्रपि कृतं तशिवतत्वस
मुपदेशतेनैकेन तु तत्र्यान्तं मत्पदकुमादिकं पथ्या रत्सुपादानत्वस्यापि प्रतिपादनात् अकर्कमकुर्वती नीसर्वोपा

दानकल्पेन सौवर्णीत्वव्यपदेशवत्सर्वदेषभ्रमा। विभावान्नामभेदोपादानकत्वेन भावत्वव्यपदेशः इति शैवशास्त्राभिप्र
कैप्रसिद्धं भवतस्मादेतां नरहस्यार्थानि घोरषरूपत्वात्पुराणांतर्कशास्त्रं च विछेदे भ्रंकारलहराणा। वेदमीमांसकों
इत्वा। शिवधर्मविवेचनपसद्वीपप्र्थिव्यामास्करराजराजोभवेत्तुसमृतिवाराहपुराणा। दिसुतद्यान्यप्रशंसनाना। चो
याद्वल्क्यादिसुस एवमुक्तं इत्युक्तः। तौ त्रैकैषविशिष्टितैरित्यादिनास्वाय दृष्टार्थसेवा। दिकेन वहुशानह
णा भूपमापामस्य स्पानिनि तानिपाशुपतनंत्रारणिति। निरघान चाप्नोतपाशुपतारिनाम विसवैष्यान्नग्रामागरांप
संरव्यपोगः यांचराांनेवेदाष्ठपाशुपतंनप्या। आत्मप्रमाणान्येतानि निहंतव्यानि हेतुभिरितिभारत च वचनेन शिवके
शवादिप्रणीतानांस्कंदं त्वागमनामपि वेदवत्प्रामाण्यव्यवस्थापनात्। कन्वि हैदिक मार्गा। विरुद्धत्वामाचारतसमुद्धं
कनाचनुष्ठेयाः शैवतंत्रागमाः सर्वैर्निमलाः परिकीर्तिताः। अधिकारिविशेषराम्न हत्तानहिंसंशयः इति मा
नवपुराणोक्तरीत्या अधिकारिविशेषविषयत्वस्यनादृशोतरस्थे भवरत्नजीवेत्स्य स्पादिवस्त्वंशैवसाविस्तु महाद्व
प्रमुखैः परिकीर्तिताः आगमाप्राप्नमयानेपा। दृशाने वामवाल्गुधाः। अन्यमानेतु नेपाञ्चविदिरुद्धाः स्युर्न संशयः
इत्यादिमानवपुराणोक्तरीत्या अन्यत्र विरुद्धार्थकयं नित्तात्य यस्यता वन्मात्रेड दाहहनोदाहरिष्यमाणाकोभेव

नोन्नरीत्यन्तामसजनव्यामोहार्थं विप्रलंभमूलं तस्य चार्वाकल्पनया सर्वेयानप्रमाणारोपचारेणेन प्रामाणारोपव्यव
स्थापनसंभवे महापुरुषपरिगृहीतानां तेषां सर्वथैव प्रामाण्यारोपकः। अनगामानां वतेप्रकूरस्तोत्रेच व्या
चावेघयाकेनचिद्दिन्सुयज्ञस्य वामेवाऽन्योपीवोकेन मार्गेणाशिवरूपिणं वक्ताचार्यविभेदेन भगवं समुपापत
इत्यादिनानेषां अधिकारिविभेदेन प्रामाणारोपविभावनात्वं स्वतन्त्रागमोदितेषु चारेषु केषांचित्किंपंतरुति
चेन्नुच्यतां शापाद्गौतमादीनां पापादमहतोनरः। ये तावेदबाह्यसर्वसंकीर्णयोनिजाः तेषां चाधिकारिपंतंतं
त्रेसुस्त्रीशूद्र उग्रपपातपञ्चेनुग्रहार्थमिति षामागमानिर्मितिः। पुराणेष्वाहितत्रतावन्महापुरुषशापापा
दितवेदिकमार्गबहिर्भावानां तत्राधिकारः कौर्मे सत्तेषां माघयाज्ञातेन गौतमगौतमोमुनिः केनापिहेतुना ज्ञा
त्वा शाशापाती वकोपनः। भविष्यथ त्रयीबाह्या महापातकिभिः समाः इत्यादिनां गौतमशापान्प्रस्तात्यसर्वे
संप्राप्य देवेशं शंकरं विष्णुमव्ययं अस्तुवन्छ्लोकिकैस्तोत्रैरुरूस्त्रारुदेवसेवका इत्यादिमा शिवकेशपसात्रेघो
तेषां गतिं प्रार्थनां प्रदर्शितस्मादेवेरवाद्यानांरहरणार्थं च पापिनां विमोहनायशास्त्राणि कारिष्यावोवृष
ध्वजः एवं संवोदितो रुद्रो माधवेन मुरारिणा चकार मोहशास्त्राणि केशवोपि शिवेरितः इत्यादिनातेषां कथंचिद्धुति

राम
७५

मासयेनाभ्यो पाशुपतपांचरात्राह्वयः भरीताः इति वर्णनेन सर्वतन्त्रप्रामाण्युक्तरीत्या कश्चिद्विदेशे विमलं
मस्त्तत्वमप्यस्तीति पापिनो विमोहनाय विमोहशास्त्रं रचित्वा। किंतु इच्छरमाव श्रिता पापा इति वैदिककर्माणि बहिर्भी
वानीतं अत्राधिकारः सांवत्सरादौ दर्शितः। प्रभातिभ्रष्टा प्रकृति मोहप्राया। श्रितेभ्यः। ततः क्रमेण प्रकृतिसिद्धये म
नुष्यस्तंत्रमाश्रयेत। धर्मशास्त्रे पुराणे च प्रोक्तं हि मे रहस्यं। तिकं प्रायश्चित्तं मनुष्याणां पापिष्ठानां गुरूणां भ
यं दुर्बलचित्तानां मरणो जायते भक्ष्यं तेषामेव। भैरवार्चिकल्पे वहनं तंत्रमुक्तवान् इति संकीर्णमिति जातं तत्राधिका
रोपि कौमे। दर्शितः। अयं शेषः सत्वनोनाम विस्तम्भकः प्रतापवान्। महान्तमाद्यान निरतो भक्तवीर्य विदंबरः। स
नारदस्य वचनाद्वासुदेवार्चनेरतः। शास्त्रं प्रवर्तयामास कुंडगोलादिभिः श्रितं तस्य नाम्नातु विख्यातं सा
त्वतं नाम शोभनं। प्रवर्तितेम हाशास्त्रं कुंडादिभिर्हितावहं इति स्त्रीशूद्राधिकारो भागवते। दशमस्कंधे दर्शि
तिः। तेनोक्तं सात्वतं तंत्रं यज्ज्ञात्वा मुक्तिभाग्भवेत्। यत्र स्त्रीशूद्रदासानां संस्कारो वैष्णवस्मृतः। एवं सजनसंहिता
दिषु कंचनामधिकारविशेषप्रतिपादनं द्रष्टव्यं। यस्तु वासिष्ठे लैंगमतं तंत्राश्रय परो नैव मत्सरजान्वकृतात्वयात
यानप्रीतवान् वसिष्ठेन वसिष्ठांरुत्पेम मि प। कुमार्गरतापि शं। रुत्पकृता स्वजन्ममा लपा। अतः कालेन महता विद

मार्गमामि ष्यतीतितियां वरात्र दृष्ट्वा प्रविष्टा शैशां डुत्स्यं मतिमगाद्वनोर्भिन्नं दृष्ट्वा वचनेन तं चतुर्वर्षेषु परं भ्रं योत्तन्त्र शांडुल्य
र संश्रा स्नम धीतवानिति तियां वरात्र रवष्त्रवरात्ततसन्निवेशे हि कमार्गाधिकारेत्तविहाय ५ अन्यत्र प्रविष्टस्त्वन्नो
न्वितानि प्रापंन्नतुत्तदृष्ट्वा मारा पाभि प्रापंको वावरांगान्त्र मान्वारेष्वो तं स्य कुं त्वया विना । शक्र: पापबलात्सिंह
नान्निते तानि प्रतिष्ठान्तो दृति तेनैव स्फुलिकार रसा दृत्पलमति प्रसंगो रा । एतेन ग्रामामेषु यां वरात्र स्पबली यस्त्व
भुवारा: प्रस्तुत्ता: उक्तरीत्या विहार्यसारं ग्रहात्मकानां कश्चिदपि दीपशंकाकलुरवरहितानां सेवा ग्रामानाम
वसर्वाग्निभ्यो बलीयस्त्वम्भवास्थितेः । एवं बहुधाडपवर्तिनेर्मायेः । शिवपुरगरानामे वस्त्रतिस्मत्यागमा
नां सर्वतः प्राबल्यस्य घज्यत्वे यापिनत्वेन तैस्तस्य वसर्वकारसात्वसर्वान्नपामित्वा दिव्यवस्थितेनात दृत्नु
रोधेन दृवतांतरोत्कर्षपराण्कल्यारदृपोनेत क्याः नलब्रवेपूरीत्य चोद्यावकाश इति सिद्धं ॥ ४८ ॥ ॥ स्पांस्त
दाभवतु प्रबलश्रुत्या घनुरोधेन सर्वत्रा दृशे तेवशइत्या घर्षवा द्वस्मात्र स्य स्ताक्ककत्वेन अन्यपयानपनं सुवा
लोषनिषद्दारिष्क्रति घुमीताविस्मृरा हा । दृश पुवस्त्वं छि मलपादिकरगोधेवनारा परा स्पपत्त कलभुवन

राम

सर्गी मलयस्वंतंत त्वसर्वांत पीमिलारिरूपपरेष्व यिग्नते पाद नंतस्य कष्य मन्यपानयनं कर्त्तव्यामिति तत्प्रका

७६

रंस्तुत्मारुप्यति॥ ॥तवैश्वर्यैश्चक्रिरापापितरवतारैश्चापि यरंतर्हृं शतैर्नैव तत्पस्तुपारिशातिष्कृतिगिरः॥ अस्मस्वा
मेता वत्मुनिमिरुद्दितं मर्मभाग कतुबु धैकेम स्वाप्तमतमत्सिमर्ज्जतांनि वीवेचो॥ ४८॥ अपंभावः ब्रह्मा विष्णु
श्वरुद्रश्चषष्ठीरामोरारवितेश्वरातानाभिधंनेतरं शत्वाद्वतारहरेरिवाहवेसत्पवतारस्पकृष्णोरेः कीर्तनेन पया
तहीयत्वेनकीर्तनेनमहाविष्णोर्गुणाः॥ अपि। एवंशिवस्यकीर्तनेतरदोषेकता। धिपास्तवकर्तृत्वस्वीतया। मित्व
ममुखाणुणाः॥ सर्वैर्मतानिकीर्तेयप्रकृतियं। निमामकंन्नकत्प सर्पेपुनस्तानिकल्पाहोविसृजाम्यहं॥ इत्या
दयोहिगीतादिपठिताः कृत्स्नस्कृपः। तस्मिं स्तैनैव रूपेरानपुत्रंते कथं वन॥ ॥ नसमात्तस्पजाग्नम लमस्त
मस्त्येकतानेया॥ रमाः सृजकय इत्येवस्वीकर्तव्यंपरैरपि। तथ्या च प्रवलेर्मानेर्जगन्मलेविनिश्चितेशोभविरूप
एवासांभावविष्णानिरिष्यते। एवं च सतिपत्कोर्मेपुराणे। कीर्तिनंप्राति। हानंतदैश्वरंवैद्यंपयावद्धितेत
यास्त्वयमेव हृषीकेशः प्रीत्योवाच सनातनं॥ गच्छगच्छ स्वकं स्थानं नशोकं कर्तुमर्हसि। भजस्व परयाभक्त्याप्रा
ररायं शररां शिवं। इतिभगवान् बादरायणो भगवद्गीतामेश्वरं हानं नमम्य धात्ता। यद्वस स्वानारायणे। पिभगवा
नेदेवकीतनयो हरिः। अर्जुनायस्वकं साक्षाद्दत्तवान्निदम्सत्तमं। इतीश्वरगीतांतातेभगवद्गीतांतदर्थानयनालि

कामाच्छापसुमनाव्रुहीतास्तुमभगवांस्त्रिजगमूलरूपं स्वदर्शनं प्रार्थयमानं पार्थं प्रति प्रीतो विश्वात्मकं स्वरूपं प्रादर्शय
त।। यदृपिकामेस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यंतेन्यदेवताः।। अंतवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसां।। अनन्याश्चिंतयंतो
मां ये जनाः पर्युपासते तेरत्यादिवचना चितं गीताशास्त्रं श्रोतुं स्कत्वा। पि स्थितो। स्मिात स देहः कारि छ्येव व नंतव
रति शास्त्रं श्रोतुं गुरुं मत्वा त्वापि या पार्थः शिवमाश्रितो यावद्यावज्जीवमवर्तते।। यद्यपि भारतयुद्धमध्ये पार्थः शंकर
पीवकाल्पितं निस्मूनेोयहरं वासुदेवं पापित्वाके त्वासांगोशैश्राधि शिवयार्थ्वमप शस्त्र दे तं तस्मै वैसमक्ष तेन तां। भगवद्वि
नोपवर्णितजगत्कारणत्वादिमहि जातस्या शिवपर्यवसा। पित्वेन स्यैश्वरत्ता नस्यार्श्वरगीतार्थ्यमप्यनहं पत्वस्य
चपदूपाभिमाध्येराजगत्कारणत्वादिवर्णितं नदूपप्रदर्शन मार्थ्यने क्व ष्कूस्यैश्व रूपदर्शनस्य च शिवपर्यवसि
नमेवजगत्कारणत्वादिकं वास्तवा। मे दृदृष्या कृष्णेना हंस वै स्यर्वं स्यम भवदत्यादिनाच्च कीयत्वेन निर्दिष्ट
मितिनराभिप्रायानिा। म्वियेन। शिवस्य सर्वलोकधावधारणा। नं श्रर्जुनस्य पावज्जीवंत। स्मिन दरु भा। कृयोगस्य चा
ऽनदृनिष्फ्नयसस्तेना। शिशुश्रेव वासुदेवे शिवस्वजाड्व्यापरणा तांत स्यनिऊनावानुरोधेन शंकराभ्याशे दृ
शीनस्य चसामंजस्यस्यापि स्पष्टत्वाता। नेदृवंगीतोपवर्णितस्य परभावस्या। शिवपर्यवसा। पित्वानिश्चय

राम
७०

त्वनेनैव मायिनं सुवालोपनिषच्चाराप्राणानुवाकादिष्वक्तं तेषु च वर्णितस्यापि परमावस्थाशिवपर्यवसायित्व
रूपस्य गोनिर्णीतं च वेत्स्व वक्तृत्वपुराणादिषु प्राग्जगत्कारणत्वादिपरमावप्रतिपादनस्य पर्यवसाने भगवता परा
शरेणोत्कर्षोपक्रपुराणेषु दृश्यते वै सर्वेषु चाप्रसीतत्वात्मनो विष्णोर्न स्वरूपेण सत्त्वमा सर्वकारणमीशानः
सांबः समादिलक्षणः। न विष्णुर्न विरिञ्चिर्विष्णुर्न रुद्रो नापरः सुमानिति। प्रकृत पञ्चपुराणानि भारतादीनि सं
नमः शिवमेकसदृशां सांबं दृष्ट्वा [illegible] चतुर्वेदेति [illegible] एवं सत्तसंहितादिषु पिठ्ठकैर्वचनानिर्दृष्टानि सुवा
लोपनिषदि नाभापराणस्य महाभारतादिकारित्वोपवर्णितस्याशिवपर्यवसायित्वं तु परोत्कर्षत्वात्तत्प्रापितं समा
धसमयमन्त [illegible] शिवस्य तत्कालवर्त्तित्वविधायित्वात् [illegible] इति [illegible] तर मंत्रेणापि स्फुटीकृतं मयं विति
पदार्थः प्राणिवत [illegible] विनिरन्तु मोदि तत्सुखनादिविरोधेनन यत्न मार्गिम पश्यता मेवान्यथा कल्पना
[illegible] इति निष्कर्षः। [illegible] लप्लोकेष्कृति गिर इति पुराणादी नाम प्यु पलक्षणं॥ ५८॥ ॥ ननु सर्वत्रैव
नारायणस्य जगत्कारणत्वादिरूपवर्णितस्याशिवेपर्यवसाने न शक्यते वक्तुं महोपनिषदि एको ह वै
नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान इत्यादिना ब्रह्मेशानादि सर्वेतरव्यवच्छेदेन एकस्यैव नारायणस्य स

गीर्दीसम्भावंततोमत्तेंद्रियादिप्रपंचोत्पत्तिंचमतिपापम्अथपुनरेवनारायणः सोऽन्यत्कामोमनसाध्यायन्नस्य

ध्यानांतःस्थस्यललाटात्स्वेदोऽपतत् ताइमाआपः तासुतेजोहिरण्मयमंडलमभवत् तत्रब्रह्माचतुर्मुखो

जायत तद्यथादिनाग्रयपुरेवनारायणात्सोऽन्यत्कामोमनसाध्यायततस्यध्यानांतःस्थस्यललाटत्र्यक्षं

शूलपाणिःपुरुषोजायतेत्यादिनाचब्रह्माशिवयोरपितस्यश्लोकपवर्णनस्यशिक्षेपर्यवसानासंभवात्

तन्नाद्यशिवस्यसृष्टेःसंहाररुद्रविषयत्वेनाविरोधात्नारायणात्स्यश्लोपवर्णनस्यपरमशिवेपर्यवसा

नंसंभवतीतिवाच्यंउपबृंहणविरोधात् तथाहि आसीदिदंतमोभूतंनमप्रज्ञातमलक्षणम् अप्रतर्क्यम

निर्देश्यंप्रसुप्तमिवसर्वतः ततःस्वयंभूर्भगवानव्यक्तोव्यंजयन्निदंमहाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासी

त्तमोनुदः सोऽसावतीन्द्रियग्राह्यःसूक्ष्मोऽव्यक्तःसनातनः सर्वभूतमयोऽचिंत्यःसएवस्वयमुद्बभौ॥ सोऽभि

ध्यायशरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाःप्रजाः अपएवससर्जादौतासुवीर्यमवासृजत् तदंडमभव

द्धैमंसहस्रांशुसमप्रभं तस्मिन्जज्ञेस्वयंब्रह्मासर्वलोकपितामहः आपोनाराइतिप्रोक्ताआपोवै

नरसूनवः ताःयदस्यायनंप्रोक्तंतेननारायणःस्मृतः इत्यादिमानववचनमेतच्छ्रुतिमूलकं अत्रउदा

राम
७८

हृत्तोयानिषत्प्राक्रियये वकरिष्णमाराणा नाम निर्वचनं स्पावितनारायणांस्वयंपम्वादिशाद्वितंप्रसक्तत्पत स्पमहत्यरि
परित्यातवीर्थ्यत्तोनयाप्रप्यमंभर्तेंदुपवर्गसंज्ञेयेरामरहश्यि अन्ने तरंस्त। इप्र कारादिस्मानिधानं स्वशरीरास्त
लिलस्त। इतिन्मध्येऽंउसस्पतत्र वपन स्त। इवोत्कातन्मुखंम्पप्वतुर्भ्यस्ततदस्का विशेषो त्पान्नेप्रतिपा
दनदर्शनेनमूलमस्तलिभावस्पस्पष्टत्वात्। नन्त्र नारायणानाम निर्वचनं सन्निहितत्वाद्वालमध्येऽऽडोसत्र
त्वेन स्फुसावपवशान्तिकत्वा छत्रलरायेवान्वेतिनतुसत्र शरीरस्वयंसुवी। तेनोदाहृत्तोपनिषन्मूलत्वंपुज्यते।
नचस। निधानात्मकरराास्पबलीयस्त्वान्नप्रकारिणाद्रस्त व पेवतरस्वपः तत्रापि महाजलौघस्पस्युक्तिसामर्थ्य
सिद्धतन्मध्यनिवासस्पसम्भावात् अवपवार्थस्फुरणे तिरितिवा चंतस्या नमकरणात्प्रसिद्धैः शाधान्येन तत्प्रतिपिपाद
यिषायां लिङ्गा घदर्शनात्। भक्तस्नामस्पसर्वस्पहितृत्वान्निमपंतपतिमहर्षिराप्रपंचो स्पत्निमलयमध्ये हितत्रि
रूपराणाय आसीदित्याद्विमत्तत्वनतुभक्तनुभक्तेनामस्पपतउत्पान्ने पीस्मिन्नमनपस्तेउष्टारं वेदेनिमग्नतात्रिरूप
राणायमप्रह्नत्नस्मात्रिषपरिपंपिना सन्निधानेन नारायणानाम निर्वचनस्पप्रबलराये वान्वयोपपुक्तेस्त स्पापि पुराणा
श्रुतन्नाम प्रासिद्धेरुन्धने। अपानारसंज्ञाविधायकवाक्येनव्यवधानात्तत्वराः सान्निधानमस्तिकिंचापी वेन

रस्तूलवादस्यत्रनरशाश्रितस्य अर्थास्त्र हृः ततोपि सान्निधानात्तत्रैव तन्निर्वचनान्वयोयुक्तः न ब्रह्मणोपन्नकारणाम ख
र्के निर्लसदसरात्मकत्ताद्विस्पष्टः स्पपुरुषोलोके प्रसिद्धेति कीर्तितः इति तदनंतरश्लोकेन त्संज्ञाविधायकेनाद्विस्पष्ट र
तिसं। ति विशेषणा वैयर्थ्यान्चा। आद्यसंज्ञाविधानस्य त्वहृविषयत्वे आनंतर्यात् द्वितीयसंज्ञापि तद्विषये जिशे
कावारणाय संति विशेषणानि। मिति वत्संज्ञाद्वयस्यापि एकविषयत्वेन तत्प्रयोजनासंभवात् महाप्रलयकाले तु
एनसासीत्तमोमयं प्रसुप्तमिवन्वाणकीमप्रज्ञातमलक्षणं।। ततः स्वयंभूरव्यक्तः प्रभवः पुराणकर्मणां। व्यंजयं
नेनदाखिलं प्रादुरासीत्तमोनुदः। अतीन्द्रियः परो व्यक्तो अंतर्यामी सनातनः। नारायण इति ख्यातः स एव स्वय
मुद्बभौ। स्वशरीरादभिध्याय। सिसृक्षुः विविधाः प्रजाः। अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत्। तदंडमभवद्वै
मरूपमयं जगत्। तच वर्तासमभवद्विस्यादिमानस्यवचनेसमानार्थकत्वे हि एवं नारायणपदप्रयोगस्य निःसंशयत्वा
द्वा बह्वैकरूपदर्शनेन मानववचनां--नामहोयनिवन्नरूलत्वनिश्चयेन तदनुरोधेनापि नारायणपदनिर्वचन
स्य तत्रस्यनारायणपदप्रयोगविषयत्वावश्यंभावाच्च। तथाच ततः स्वयंभूरव्यक्त इत्यादिना प्रस्तुते देवे अप एव स
सर्जादौ तासु वीर्यमवासृजदित्येतद्वचनसामर्थ्यात् निह्नुज्जलानि वासप्रवृत्तिनिमित्त पदनिर्वचननारा

राम
७८

यणायत्त्वाभावेन प्रसिद्धावस्थ स्थूल प्रतिपादनस्य पर्यवसानं नाम भवति अन्यत्र पर्यवसाने प्रवृत्तिनिमित्तानुरो
धेन नारायणपदस्यापि तत्रैव पर्यवसानावश्यंभावे प्रसिद्धिविरोधापत्तेः एकैकोपदेहरामनुरोधात्तु दहत्तीय
निषदि स्थूल प्रतिपादनस्यापि नारायणाख्य पर्यवसानं अस्तु परं तत्वं अहं त्वं भवतीत्र कान्तकल्पान्ते घोर
रूपधृक् अमलपाहि मा रिष्या मित्र्योधजस्त्वस्य पुत्र कदति॥ कोपि नारायणः प्रति शिव वचन दर्शनात् तत स्तु सा
रणानस्य ललाटात् अरसं अनलपा॥ रा-- व्रतस्थस्य नारायणस्य रावणपर्यवसानावश्यकत्वाद्वानन्दस्य वं
तथाप्यवान्तरसर्गविशेषसंभविवतु मुस्वस्य वनारा-- स्यास्ति अधिकारसंभवात् इत्याहुः तोयनिषदस्तादि
षयत्वेनवारितार्थत्वात्त्र परशिवस्य प्रलकारणत्वविरोधइति चेन्न अस्य नारायणा इत्यादि मारिद्र्यस्थैरपिप्र
तिपादनदर्शनेन महाकल्पादिसर्गविषयत्वात् कोह वैनारायण आसीदितिसर्वत्रिर व्यवच्छेदेन तर्गाघत मे
अवस्थान प्रतिपादनस्य नारायण मात परस्य कस्य चित् कल्पनायामसामंजस्यात् तानुसन्धानासरख्यानानि
परिलक्षितंसन्तीति सर्वेरिव्याख्यानं दासन विघेदाकाशेषण तेषु मन्तुवे वस्युत्तारा तेषा घारख्याने विशेषेधि व
एक इत्यस्य तत्र प्रलाने शान इत्यादि वाक्यशेषपात्तु प्रलेशानादिमात्रव्यवच्छेदे पर्यवसान संभवात् नकि

चिद्दृसात्वमिति येत्रमध्यमम्क तस्य वाक्यशेषानुरोधेन संकोचायोगात् एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानामित्य
त्र ज्योतिष्टोमस्यान्यसर्वयज्ञमात्रप्राथम्यस्याप्यसंदेयज्ञानां ज्योतिष्टोमयाज्ञ्वास्तत्वस्य वा विधेयस्य यो वैत्रिह
स्न्यं यज्ञक्रतुमायपतेसनेदीयपतीत्यादिवाक्यशेषेण कस्तोमक्रतुमात्रसंकीर्तनानुरोधेन संकोचस्यात्र
मलस्तरोनिराकरणात् एपार्श्वे सर्वो राजपार्ख्यानानीत्यादिविधानेतरमात्रसंकीर्तितेषु नर्वे वा नमात्र पीक्ष
परिहाराय वाक्यशेषस्थत्वविशेषण नियमार्थाभिमिस वच्छिद्य कपुनर्विधित्व त्यननुरोधात्संकोचो न तु वाक्यशे
षविशेषसंकीर्तनमात्रानुरोधेन दृष्टतु सर्वेतरव्यवच्छेदेन सिद्धस्यापि ब्रह्मादिव्यवच्छेदस्य पुनः संकीर्तनं
स्तावकत्वेनोपपद्यत इति न तस्य संकोचोपपादनसामर्थ्यं न स्मादेकोह वा इत्यादेर्मिहासर्गेघसमयसर्वेत
रव्यवच्छेदेनादस्याप्रतिपादनपरस्य नारायणादन्यत्रापर्यवसायित्वात्र सार्वात्रिकस्त्वदीयायमविरोधे
नमकार इत्याशंक्यानन्तरपन्नेमकारं व्युत्पादयति सम्मुत्पन्नस्त्वत्तः प्रथममसत्यापस्तत इदं जगत्संहृत्यरिपुरु
षप्रविलासनमपि पुराः स्मासीदत्र स्मीपातीरितिमहोपनिषदा पदमुक्ता दकुतुल्यापेनमभजतेयपर्यवि
सन्ति॥५०॥ सत्यमिहानादिप्रमाणस्य प्रत्यक्षत्वमप्रतिपादनं तत्स्वरूपाभिप्रायेणोवप्रवृत्तं परमाशिव मर्त्यो

नयर्पवस्यतीति किंत्वास्ति धातोरुत्सवस्यांतर्गतस त्वाख्याद्वितीयभावविकारत्वाच्चेत्येन मीमांसकैर्व्यवस्था
पनात्तल्लोहितेरोहितमादासीत धुंधुस्तस्यसुतोभवत्तस्मात् प्रयोगदर्शनाद्यात् एकोहवैनारायणआसीदितिवा
शाकल्यतेः सर्वसर्गादिसमयेनारायणस्यैकाकिनः परशिवात्प्रादुर्भाव परमितिव्यवस्थापितस्यतस्य
सकलजगन्मूलत्वं सिद्धिरोधः ब्रह्मादीनां नारायणस्य तेन प्रतीयमानपिप्रमाणातया पारिशेष्यात्पर
मशिवस्यएतत्कृत्यमौलिहेतुकर्तृत्वेनान्वयालं यस्योत्पत्त्यर्थं तेनत्व करत्वमवधारणास्यडत्पत्तिमस्तिर मा
त्रव्यवच्छेदकारितयानादिमुक्तपरमशिवसद्भावप्रतिष्ठेयासामर्थ्या सामर्थ्यसद्भावेपिएषवाप्र
यमीयतइतिश्रुतिहिरोमस्यसर्वेन्प्राप्यमूलकेनेदृशीदृष्टाः मासाभ्यामित्युसोमेनयजेतेति दर्शनात्तु
कीयवर्वभिमत्सुतीर्णासर्वमूलभूतपरमशिवसद्भावमतियादनपराणेकंप्रकृतिविरोधपरिहारायसंको
चपत्रेष्म परमतोविनित्यस्वरि सर्वेन संरक्षणायतस्यानादिमुक्तेतरमात्रव्यवच्छेदपरत्वस्यवक्तव्यत्वा
द्यापघप्यसिधानोस्ततत्र कालसंसर्गाहिप्रोपिलौकिकेवेदेवप्रयोगादर्शनेतथापिमबलानेकप्रकार
तरानुरोधान्नदर्शनपिंडपक्षं हारे नारायणानुवाकमन्त्रेराप्रत्यमितानमापितप्रत्ननारायणादिविभूति

विशिष्टपरमशिवो यास्मान्नात्मरूपानुरोधाद्यावन्न परमशिवात्प्रादुर्भाव एव तत्प्रयोगः अतएवायं ब्रह्मणो आसीदित्यस्य
स्थाने प्रादुरासीन्न मेऽनुहृदिति तमोधिष्ठानुः परमशिवात्प्रादुर्भाव उक्तः नवतमेऽनुहृदित्येतादृशपद्यलक्षणाकमस्य
यं तत्त्वेन प्रादुर्भावे तु विशेषणमेवेति शंक्यमासीदिदं तमः प्रतमिति तिल्लोके भस्यात्प्रदीप्तेन मोहरूपेराजगद्भवस्था
न प्रतिपाद्यत ततः स्वयंभूर्भगवानित्यादिनान्तरं प्रादुर्भावे तत्त्वेनऽनुद्यमानस्य स्पष्टं वासिद्धत मोधिष्ठानत्वायो
गात् तस्य प्रादुर्भावेन विशेषणत्वे यो प्रतिविस्पाद्यं नन्तरं लोकस्य प्रसंगात्पापत्रेऽप्यासत्यं तेऽपियाम्नाभ्यत्वा
दि च मविशिष्टात् परमेश्वरात्प्रसक्तं तस्य स्वयंभुवो भेदप्रवर्धत्व परंपाडुंशातिम्रत्येव प्रयादिति वदेवका
रोपहृतविधेशाल्कितकत्पात स्यस्वयंभावेन त्वाघविधायकतपातत्रस्तयमुद्भा। विलंपशामस्वयंभूरिति सर्वप्र
कपरामृष्टस्य स्वयंभूत्वेन त्वधर्मेणा धर्मानुवादपरत्वात्नवनिरिक्तमयं वमहत्तिभ तमापाद्यत तमोधिष्ठत्व
रस्य तमोऽनुहृदित्यस्य स्वयंभूर्विशेषणत्वेनास्य परमेश्वराऽहृप्रसक्तेरस्तिनवातद्भावमुत्पाद्यनस्पेहसंगातिरी
तक्ताविहरपत्नेतु तमोधिष्ठाल्लु ईश्वरात्स्वयंभुवप्रादुर्भावोऽन्यातन्तोभेदप्रसक्तेः जीवस्य स्वयंभूत्वाऽनुपपत्तेः
तस्यापि ईश्वरभावनेकेश्वरस्वप्रसक्तिशंकावारणायतद्भावश्च वक्तव्य इति तमोधिष्ठातापरमेश्वरएव उपाधे

शेषत्वज्ञेनेन नारायणशास्त्रस्यैतत्स्मनारूपात्वे शास्त्रौ हा वाभिव्यक्त्वं इत्येतदभिप्रायो नंतरश्लोकः संगच्छ तेतरं तत्समात्रमो
नुदृश्यतिपयंक्तिवंतत्वेन पंचम्यंतं प्रादुर्भावपि प्रादुर्भवापिता चप्रणाशितारमित्यधिश्रुत्यादेः शास्त्रोपसंहारश्का तपरब्रह्म
निशीयानुरोधात्परमशिवस्य वपर्यवस्यतिरस्तुपसं वमनार्थेलभ्यते। नचस्वयंभुवः प्रादुर्भावडक्तोनप्रादुर्भावपि
त्रुक्तिः पुज्यतेविरोधादिति। चिंकमिपारवश्यं विना स्वेच्छाधना। वि भावित्वं हि स्वयंभूत्वं न तु प्रादुर्भावापिलस भावे
पिन विरुध्यतेत्रप्यथा श्रदित्यादिभ्यः प्रादुर्भूतस्य विष्णोरस्वयंभुवत्वात्त्रि कार्यात्मनात्स्यवचनोपितमोतुरस्
तिपंचम्यंतंशिवपरमेव तद्देवस्यायोपबृंहणाभ्यांमहोप। निषदोमहादेवात्मस्यतमुस्य न्नस्यनारायणस्यभृतेडियप्र
मुखसकलप्रपंचसर्गः कालिस्त्वप्रातिपादनपरत्वाच्चकश्चिद्विरोधः एवं नारायणोपनिषदादिषुतस्य दृश्यप्रतिपाद
नस्यापिरूपमेवगानिर्दिष्टव्याः ५०॥ नत्वेवमपि कथंसर्वावविरोधोपपादनं प्रोक्तनरागानिति मंत्रे योदेवाना
मितिमंत्रेच सकलदेवोत्पत्तेः पूर्व ब्रह्मशिराः परमाशिवादुत्पत्तिप्रतिपादनात् तापउभर्पीयवि स्मृतिमेतिशंकाभावव्रह्म
मरति ब्रह्मशिरोचनेन चपुर्विरूपमुहुरुपोः सष्ट्वा। मिथानां डहिरामयंमनेसमुं डैर्डेस्य। वीर्यात्मयमब
भूवतत्र ब्रह्मा विश्वसृजोजातदेव रुद्रस्यादिक्रतोरुद्रसंतस्यदेवस्य रूपे मर्तिप्रजापतेः तेन। हिसंरसेवी

र्वेयस्त्स्पिमिथ्यापिनान्तरं दुमममवर्द्वीर्वेसहस्त्रकिरणामभावं सत्माविशन्सा सान्ममशङ्के स्तु वैभवात्पुनर्नारायणा
ख्यंमि । नि येणात्प्राप्तवान सोऽस्याद्विवा । सिध्यत्ले गंत्तदुपयंहरोव ब्रह्म नारायणायोः ऽ‍ऽऽऽऽ त्वोक्षेम्व मह्रोपनिषद्दा
द्विपकि यापाब्रह्मरु द्घोस्त्व शिरस्प्रपंचस्यनारायणाः स्पष्टत्वनिर्द्दिष्टाणाये।।।दिसाशंकाह। की चेत्कल्पेवेधाः कं
चिद्दपिहरिः कापिवहरः समुत्पन्नस्तन्नः प्रथममिति रौनाप्यस्सृजति। अनेनाधिकं वाकप्पम पिन्चवैकल्यमपिवा
न तस्यापीत्याह्नि पमगराविवर्ध मियुगाः ।।५२।। अत्र अभावान्वायुः तपसात्रो यपित्वजंपितरं परमेष्ठनं अ
त्तनारायणोहरैरुद्धकल्पांमसृजता कल्पांतरेपुन ब्रह्माऽत्रुविष्प्रजगान्मपः विस्मुच्चभावांस्त ह्यलाणामसृजत्सु
नःजाराणरांपुनर्ब्रह्मात्र मारां चपुनः शिवः। एवं कल्पेषु कल्पेषु ब्रह्मविस्नुमहेश्वराः। परस्परस्माज्जायते परस्परज
यैः जिः न तत्कल्पांतरह्रान्तमधिकृत्यमहर्षिभिः प्रभावः कथ्यंते तेनेषांपरस्परसमुत्पत्वाद्दिताते षांमन्यूनाधिकभा
ववार्द्मस्य पिनेनैवदर्शितः। अपंपरस्त्वयंनेतिसंर भाभिनिवेशिनः यातुधानाभवत्विवपिशाचाश्चन सं
शयइतिएवंपश्चायनुकारत्नातिप्रयाजेभ्यस्तस्य हुपभ्यतिप्रयाजानुपाजेभ्यस्तत इतिजो हवस्यापभ्यतस्य
चान्यस्याविशेषेणाप्रयाजार्थत्वप्रवरणातिहापेद्वाबर्हिःमातिसमानयेतद्दुकामोयभ्यतामिजुकामोपभ्यता
न्यसमानयनकालाविधिबलानत्स्वीत्व प्रयाजविषयतयाप्यवति ष्टतोएवंतत्वनत्रकातिप्रदेशोवेधात्वर्वे

राम
८२

स्वेच्छया स्वच्छन्दवृत्त्या ब्रह्मणामुद्धृतस्तोपद्रंहरणावलोकनमयमेव विषयतया वर्तते इति न किञ्चिद्विरोधः एते
न कृतिप्रपञ्चकृतिपुरश्चरणास्यपरिहिताभिविधौ ब्रह्मरुद्रकारणत्वादिवर्णनास्यवलम्ब्यपरेषां तेषु विप्रोत्सकं वि
समर्थनं निरस्तं ब्रह्मरुद्रयोरपि स्वस्वनन्तरस्युरामन्त्रिकरणत्ववर्णनानां सद्भावात् तायन्नु तेषां तत्स्यस्तवोपधि
देन रुद्रकर्तृसमर्थनं नातद्रूपयुक्तं सत्त्वोद्रिक्तस्ततो ब्रह्मलोकान्यलोकमवेक्ष्य नेत्र नैकपुराणेषु यस्य मायया
गतस्त्वशः शरीरं स्वात्मनोपगुणाः संहारायात्रमस्तीनां महद्रुद्रस्यात्र चापरः इति सज्जातितासुमस्तकैर्वाहराद्य
इति वाक्यरामा परीतमत्तु भ्रान्तिरी— इत्येवितः सात्त्विकेजनेके । मीचतस्त्वसंयुक्तः रजपेश मनोहरमिति कोम
प ब्रह्मरुद्रयोरपि सत्त्वयोग प्रतिपादनात् । एतेन तामसत्वेन रुद्रस्य निकर्षप्रलापो मन्दवीणां गतस्तं हस्ति
नः । निरन्तरं दुःखमयसंसारार्णवस्तरपारं कृत्स्नेष्वान्ता जीवानां कंचिकालं विश्रामसमुत्पन्नश्रान्तमान
स्तुभवेन विश्रान्तिं संपादयितुं कामस्य तस्य संहारायत्तमोमहरणस्य हृष्टिकित्स व्रणपीडितानां हरणं शि
शमापिपोः शस्त्रग्रहणस्य वानेर्धानन्तं स्वमिपजोस्तोमहिसां प्रपुजनो न । केचिद्रापि नैघृणाप वदणं पद्दरोमवा
त्रमयोजि केति शि वपुणम् न्यायेन । निरदितिशय कृहरणं बुधि स्वालिंगानं । प्रसन्ने को हे गुणाव स्यसमाह त्वा

संभवात्तानि-रालस्याद्गतमः कापेस्यतत्राप्रसिद्धेर्भवत तत्तस्मोगुराणामात्रेरात्तत्पारवश्यस्य शापितुमराकृत्वा
च्चापत्नुवाराहगारुडादिषुपुराणेष्वेवगुराणस्मैनेषु विष्णोर्ब्रह्मशिवकारणत्वसात्विकत्वादिविशेषप्रदर्शी
नेनतुत्कर्षसमर्थनेनतत्रात्तीवभारः कापेः॥ अन्यथाकालिरवंडादिषु अनिलाद्यप्रमुखैर्महर्षिभिस्तेषु रु
द्रस्यदुत्कर्षनिर्धारणात्तत्पन्नामस्तकलालेशमदितस्वपयोर्निधोनिजपरवशः शेषिकपंतत्सात्विकोभ
वान्इत्यादिब्रह्माण्डपुराणादिवचनावद्रुद्रस्यापितुत्कर्षनिर्धारणं – – तस्मात्सर्वप्रशंसामात्रप
रमितिन्मलस्याल्लीकरणेनतस्मात्क्वयोपिफलतः स्तत्वात्परवेतिसारः॥ ५१॥ अन्यत्र पारांगतोपसमर्थ
नमसमन्तहडोत्कर्षपन्हृमपिसोपपादनमुपन्यस्यतिहरं किंचित्माहुर्हिरामनघुजेष्ठामपिपरं कुर्विता
– – स्याम्नवकथनमंध्यशा विषयान्नेशेयमंत्रामाह्लतिन्वारितवेषप्रभृतिभित्वहीयप्रत्यासक्तानेश
पक्रूतंन्चास्यभगवान॥ – – – केचि – पराहरतरोब्रह्माब्रह्महाः परतोहरिः तत्परात्परतगीश
इत्यादिष्वकृतिहृदयानिस्ताः पद्माविष्णादि इरष्यवशघस्नः हरमाधिकमाहुः॥ तस्याहिभगवान्परा
शरः देवताभ्यसमस्ताभ्यः स्वरूपब्रह्मापरः स्मृतः ब्रह्मराथ्वमहा – वेपालवः विष्णोरपिपरःसा

रुद्रः संहारकर्ता इति। एतन्नितांतसुसंतोष्याह। परमात्मविभागत्वं ब्रह्मादीनां द्विज भा॰॰स म पि रुद्रस्त्वं वरिष्ठो
नात्र संशयः इति। एवं ब्रह्मरोपेन्द्ररूपं विविष्णुं विष्णुरपि शिवस्य ततः शिवस्य तद्रूपसंधानेनोपा ति भि ब्रह्मापि रुद्रको
पेयः कुंभकोऽपि विष्णुस्यते रिचकस्तत्पापेयः न्द्रा हरपरः शिवः इत्यादि सु काश्यपस्मर गाथा देवचनेश्चपिनस्य
उत्कर्षो विवेकरणानि दृष्टव्यानि। पद्मं क्वचित्कचिद्ब्रह्मरुद्राः श्रीपतेर्वितस्य विभवीववर्णिते इति तत्र शा विषयवर
क्वचित् इति राहस्त्रसंहितायां ब्रह्मात्मना वपरत्वं मतो विभाष्य तुर्मुखः स्वपदं ब्रह्मरणास्तस्यम्भर्वो घाराख्यन
मुक्तामिधाद्देशात्स्वकीयात्तु विशेषतः त्रिमूर्तीनां महेशस्य द्विजो वेदांतविद्रमाः। अंशास्ततो महादेवः सर्वदेवन

म अर्द्धनारीश्वरो भूत्वा प्रादुरासीत्कृपानिधिः इति। अमुमेवार्थं संगृह्णते राह सनधर्मे भगवान् पराशरः स्वयमर्थं ब्र
ह भोलब्धाय दुत्थितः प्रभुरिति लैंगे चाशिलादं प्रति शक्रः। तस्य हृत्कमलस्थस्यान्नियोगाद्दशजो विभोर्ललन
प्रादुरासीत्प्रभामुखात् इति अंशः परमाशिवस्य संहाररुद्रस्ततो जातः। तदेकदेशविभागरूपः इति यावत्। प

वचपद्म निर्दिष्टः परमेशेन महेशो नीललोहितः पुत्रो भूत्वानुगृह्णाति ब्रह्माणं ब्रह्मणोऽनुज इति परमशि
--याग्याश्च-- रस्यैकरुद्राः पुत्रभावेन। विभाववर्णनं। पद्माः। दिव्याद्विपुराणादिषु त्वामेव पुत्रमिच्छामि इति प्रा

षेयमानावतस्मैरत्नवरपरिपालनावनतस्तदाविर्भाववर्णनंतत्सर्वेतदृशविशेषाऽविर्भावाभिप्रायमेवउद्दिष्टंतेषेवम
दाक - - - परम।शिवाद्रुस - त्वेनमहासंहारपर्यंतेस्यापित्वेनवर्णितिस्य अवांतरकल्पेसुपाघ्रकराहादिषुपुनःपुन
रुत्पससम - वेनतेषुपत्यवांतरकल्पेनरदाविर्भाववर्णानस्यनदृशाविशेषविषयत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात्।एवंतस्यललला
टात्अन्हः।भूलपाणिगुरुबोजाप - विश्वस्तस्य - लवर्णनयदृतिश्रुतिप्रतिपादितस्याविरोधाविर्भावस्यद्वेशाप
र्वरोतितनः पार्श्वद्वयांकस्यब्रह्मचारीव्यवत्सनपिंगाक्षरं - सांप्रेहेबलवान्नीललोहितइतिकैलासेप्यंकंठपार्श्व
अवस्थानोक्त्या।कौर्मेनारायणंप्रति।आहच भवनोवक्त्रात्कल्प क्रांभूलपाणिर्भविष्यामित्रोधजस्तव
पुत्रकइतिशिवोक्त्यावैष्ठिकांशावतारत्वा।विष्करणात्तन्मत्स्यपोराणिवक्य अंशावतारामिप्रापएव।
एवंवयत्क।चित्क्वचिदुद्रस्यापिनामहात्वारायणाद्वानिकर्षवर्णनंतदृपितदृपितत्तदा शेषस्यस्थाहवादि
शा।हिनस्यरामकृष्णापवतारशारहशरण्यवसुदेवादिभ्यइवलोकदृष्ट्यानिकर्षाभिनयपर॥ रूपोसास्वम्
लरुद्राणा।पिरुद्रा।भेकर्षः।कौर्मेकृस्मनपञ्चपोयां।शिवदर्शनमस्तावेततोन्वपश्याडिरीशस्य मव्यक्तम
नंनरूपास्कवंतमीशंवकुमिर्विवोभिः शंखा।सिच कार्पितहस्तमाचामिस्यादिवन्नदर्शनातात्कृता - छेव्य - - - - सं

हिताया ब्रह्माविष्णुब्रह्मरुद्रस्य स्वसाधारणारूपतः। स्वविभूत्या चात्मना वा कुर्यात्तामेव सेवनाद्रुद्रः स्वनै
परात्सृष्ट्यान कुर्यात्से वनेविप्रा विभूतेर्वीर्भयैा रपि केवलं हृदयारुद्रो लोकानां हितकाम्यया। स्वभूत्या
परस्य वा करोति सेवेहे विप्राः कदाचित्स्वसमीरितं। तदेतपद्यमिति। एकारशब्दलोकव्याख्यानेनएतर
रुद्रोऽधिकरस्य परः पदूः। अयमेव निखिलशैवागिकृतः पंथाः। अत एव परमशिवसंहाररुद्र
तानां प्रत्यासान्नेविशेष दृष्टेव परस्पारास्मिन्व्यपदेशः सर्वत्र दृश्यते येन तयोर्विवेकः। अत्र
अत्र च पक्षे अयं परस्त्वं पने स्यादिव च नेयो ब्रह्मविष्णुरुद्राणा भेदमुत्तमभावतः साध
इत्यादिकर्मविपाकस्मृतिवचनाधिकात्प्रतिपरापरभावमूलकभेदव्यवस्थापनमसनेय
॥५२॥ अस्तां प्रसंगागतविशेषणांतरविचारः। सर्वव्यापिभावानुमासहायः परमशिवः सार्वात्त्रांसंहरं
वौर्नेषे व्यवसाति सर्वात्ररत्वव्यवस्थापनं तत्साध्यमपि सुपरर्षीयत्नेवउपसंहरतीति त्रयाणां देवानां भवतु
वाप्यवत्वेषां मध्येभवभयपहरः स्थाणुरधिकः। प्रसिद्धस्तं तावत्परमशिवसर्वात्तरइतीत्वमेवैकः सेव्योभ
विजगतः॥५३॥ इतिश्रीशिवतत्त्वविवेके श्रीसदाशिवस्याविष्णाधिकत्वव्यवस्थापनं ॐ नमः शिवाय

रांमध्ये
पिसुराव्वरि
ज्ञान्निवालिशाः
भवतिमानवः

संवत१९१४॥समये ज्येष्ठ सुदिनवम्यां तिथौ सोमवासरे लिखितमिदं पुस्तकं॥ ॥शुभंभवतु लेखक

ग्रंथसंख्या॥३५५०

का०
२५

श्चिंतया क्रूले दौरात्म्ये वर्तदायविस्तरार्थं शिवं प्रपन्नस्य इति संकल्पतः तदर्थमुक्ता हरमर्चयतस्तस्य पुरस्तात्सर्वतो कारा महती वेदि
प्रादुर्भूता। तस्यां ज्वालाभालांजटिलो महानग्निः प्रादुर्भूतः ततः संख्यातीता भूतप्रमथगणाः शांततेजोरूपाः ना
नाविधायुधवाद्यादिधराः प्रादुर्भूताः ततस्तत्र वाय्यानात्मानमुपहारं निवेद्य शिवं प्रीणयामासोत्तोग्निं समंत्रेणात्मा
त्मानं हविर्निवेद्योर्ध्ववाहावग्निप्रविष्टे ततः प्रादुर्भूतः शिवस्तं प्रत्याह, सम्यक्सत्यार्जवस्यागेस्तपसा नियमेन वंदना साभ
क्त्यावधृत्या च कर्मणा मम पाशगिरा॥ यथावदहमाराधितः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा॥ तस्मादिष्टतमः कृष्णादन्यो मम न विद्य
ते। कुर्वता तस्य सम्मानं त्वां च जिज्ञासता मया। पांचालाः सहसा गुप्ता मायाश्च बहुशः कृताः। कृतस्तस्यैष सम्मानः पांचा
ला यद्रक्षिता मया॥ अभिभूतास्तु कालेन नैषामद्यास्ति जीवनमित्युवाचेति। अत्र कृष्णकृतस्याराधनस्य प्रतिनकृवे
न कृष्णप्रतिज्ञानिर्वाहार्थमेव पांचालादिसंरक्षणमेतावत्पर्यंतं कृतमिति स्पष्टमेव॥ एतदपि कृष्णस्य भक्तानां ति
तद्दर्शमानात्कृतमिति सेतरंतितरां स्पष्टं। किंतु मेवशिविरद्वारे प्रारेपा कृष्णस्य भूतस्य नयनादिनिर्गतदर्चिभिः सं
ख्यातीतानां कृष्णानां प्रादुर्भाववर्णनं ८ नैतद्रूपं वपुः शक्यं वक्तुं प्रष्टुमेव वा॥ सर्वे पानुत दृष्ट्वा लोकाः स्फुटेश्चापि प
र्वताः तस्यास्यान्नासिकाभ्यां च श्रवणाभ्यां च भारत॥ तेभ्यश्चास्य हि सहस्रेभ्यः प्रादुरासन्महार्चिषः तथा तेजोमरी

विष्णुः शंखचक्रगदाधराः प्राद्युम्नसत्त्वीकेशाः शत्रुशोषमह — — ति॥ एवं पत्न्या साराह्नकृष्णेनापि पांडवानां महा
ये कृतं तत्समये वर्तते निहित्ताः सेवकाररा — — वर्द्धेन मस्तंतमनुचिंतितमिति अर्जुनमात्र ध्यावर्न्नेनेतद्दध्येइति अ
कामेनापि स्रीकरणार्थमितिभावः एवं मयैवधनेनिहिताऽस्मस्मत्स्वा मत्त्वमगीकृत्स अवधानेनास्मगतिं कृत्वा॥ कृत्स्न
तः श्रिववाक्यमे वचा जन्मे वदितिपरिहारांतरमाह॥ यदेवं च दर्शितवताहरिणा तथोक्तं तद्विश्वरूपमपितावकेम
वमत्से॥ ॥यावर्ष्यापनापितवनेपरस्परं दृष्टंतेनाद्विलोचनं तद्द्वहिर्दर्शनीय॥ १० विश्वरूपेदधनाहिकृष्णेनत्तच्च
नमुक्तं अतस्तद्रूपमरीपंतस्यैवतद्धचनमितिमुक्तं॥ तच्च शैवरूपमितिपूर्वापरपर्यालोचनयावमीयते॥ तथाहि
इहैकस्थं च गत्कृत्स्नं पश्याद्यसचराचरं॥ ममदेहेगुडाकेशयच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि॥ इतिश्लोके — — विश्वात्मकं रूपं द्र
ष्टुमिच्छसि चेत्तत्स पश्येत्यर्जुनेनप्रष्टस्योत्तरमुक्त्वाय वाप्यद्रष्टुमिच्छसीति — नोक्तं॥ तस्यायमर्थः यच्चान्यज्जयपराजय
यादिद्रष्टव्यं कंसेपक्षायजये मयादेवानोजपेयुरितिप्रदर्वोचस्तदपि द्रष्टुमिच्छसि चेत्स पश्येति तेनदुर्योधनादीनां हतत्वं मत्त
त्वं सहायप्रदर्शनरूपं दर्शयामीति भगवतीसूचितं तथाभूतमेव च रूपं तेनदर्शितं॥ तं दृष्ट्वार्जुनस्तद्दनुवादं कृतः अ
मी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनीपालसंधैः॥ भीष्मद्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः

वज्रपाणिनेन्द्रमारभ्य विंशति दंष्ट्राकराललानि भयावहानि ॥ केचिद्विलग्ना दशनांतरेषु संदृश्यंते चूर्णितैरुत्तमांगैः ॥
लेलिह्यसे ग्रसमानः समंताल्लोकान् समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपंति वि
ष्णो ॥ इति तदनंतरमर्जुनेन जगत्संहारकस्य विलोक्य तवनन्तवतीं दं सकलजगत्संहारकरमतिघोरतरं पं किमीयं रूप
म पाप्र — र्गे तमि समभिप्रायेण आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोस्तु ते देववर प्रसीद ॥ विज्ञातुमिच्छामि भवंतमा
द्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिं ॥ इति पृष्टेन भगवता सकलसंहर्तृकालाग्निरुद्ररूपं स्वयं प्रदर्शितमिति सूक्तं कालो
स्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ऋतेपि त्वां न भविष्यंति सर्वे येवस्थिताः प्रत्यनीकेषु यो
धाः इति अत्रतो जगत्संहारार्थकालाग्निरुद्रमूर्तिरुद्घानस्य शिवस्येव रूपमिति प्रोक्तं ॥ ननु रुद्रस्य नश्वररूपं प्रद
र्शितमिति कथमुपपद्यतां द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तमेति अर्जुनेन लक्षणीयमेव वाचेल्वा पमेश्वरं रूपं प्रदर्शो
नीयमिति प्रार्थितत्वात् ॥ तस्यार्थेनानुसारेण परदेववस्तुतत्त्वस्य सर्वतो भावं रूपं तत्त्वं प्रदर्शनीय — नेष
वस्तुतो वैश्वरूपस्यापि तत्रमूलेशिवमेवरूपमिति तत्र दर्शने कानुपपत्ति -- इति रुद्रस्य शिवाभेदेनैष

प्र.स्त.
९

तेनतदापि नानुपपत्तिः अर्जुनेन त्वत्तः सर्वोत्तमकमाद्यं रूपं प्रदर्शनीयमिति एवं तत्तु वस्तुतः शैवमेव रूपमिति अभिप्रेत्य
योगमाहात्तया॥२९ — ननु देवप्रहर्षितमित्युपपन्नं॥ ननु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा॥ इत्यादि इति —
हेतुः प्रपश्ये योगमैश्वरमिति करिष्यमाणरूपप्रदर्शनस्य ऐश्वरविषयस्वकीययोगशक्त्या — श्यस्य स्वरूपत्वे
नैवत्कृतत्वात्॥ यद्येवं॥ एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्येत्यादिसंदर्भेभिहितस्यार्जुनस्य पाणिकंपसंप्रीतवचनानि तानि
कथमुपपद्यन्ते नानि हि कृतस्य स्तुतिवचनानि प्राचीनस्वापराधसहनप्रार्थनासहितानि किल स्वस्यैव तत्प्रदष्टांतरं
स्वेन दृष्टमित्यर्जुनस्याशंक्यं तोलिचेत्॥ यद्यपीदं तद्दानकाचिदनुपपत्तिः यदि स्मिनेष्यते तदाप्येवंभूतशिवगनि
ष्टत्वरूपमाहात्म्यातिशयप्रदर्शनेन तु सात्त्विकमित्युपपन्नेः तदनंतरमपि॥ मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शि
तमात्मयोगात्॥ इति भगवतस्तस्य स्वविश्वरूपप्रदर्शनस्य योगप्रभावप्रयुक्तत्वप्रदर्शनात्॥ गीतासु चित्स्वरूपेण न मदीय
मित्युक्तं॥ क्वचित् योगप्रभावप्रदर्शितमैश्वरं रूपमित्युक्तं॥ क्वचिदुपरि ब्रह्मलिंगमाहिमवर्णनं संदेवविष्ण्वादिमिदं कृत्स्न
मेकांशेन स्थितो जगतः सादिगन्तरं हमादिशब्दैर्दर्शितं॥ क्वचिद्वतमेवच्चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यो लोकत्रयमाविश्य पविम

राम:
९

से ययदेश्वरः ६१ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥ तमेव शरणं गच्छ सर्व
भावेन भारत ॥ ६२ ॥ साहाबीश्वरनामाभिधेयशिवविषयमाह मवशीने ॥ तत्सर्वमिति ध्वजितमिवलसते ॥ किमभि
प्रायाणीत्तासु भगावक्तृकृतयः इत्सिंदिहानेनार्जुनेनानुगीनावेतारे पुनः एवं स्वभावक्कोपनरात्मंतन्मपाम् तंय
त्तथावक्तुमशेषतः यंद्विभ्रमेकथितुयोग्यमुक्तेनतन्मयेद्ः पश्चनदर्शनाद्व ॥ तस्मात्सर्वथा कृत्स्नस्य शिवामेदेन
शिवयोगसामर्थ्येलब्धाशिवाहंभावमेश्वररूपमेप्रदर्शनेन कास्विदनुपपत्तिः भावताशेवरूपमेवदर्शितमिसत्र
गमकांतमाह क्तंनदेवदत्तषवाहमोनृधर्मेलेनार्जुनप्रति निजंवपुरास्थितेन ॥ देवेनतेनमनि हत्तान्हतवानसी
तित्वथेधतद्वचनपर्यवसानमुक्तं ११ निहत्ताल्तेनपर्वत्तंहत्तवानमिवेत्यपून ॥ अप्रमेयप्रभावंतं देवदे
वमुमापतिं ॥ भजत्वानिसंप्रयत्तो विश्वसहमेवयाभिति कृत्स्नस्योर्जुनंप्रतिवचनं ॥ अनेनशाद्तेनोर्थतस्वमपैव
तेनिहतारत्तिवचनमपिशिवसेववनमिनित्वद्रूपमा ॥ स्थितेनश्रीकृष्णेनेवसष्टीकृतं ॥ तच्चशिववचनपूर्वपे
वनिहतोऽहतित्ति-अस्यायमभिप्रायः यदानालायत्तासंनिधौ पंचेदानप्रतिमयोत्कृष्टभार्यामविनावोनस्थशपः
कोनिसर्वमानुषीसंविशंधं ॥ तत्र अस्य कर्मकृत्वाविषस्वंवहन मानिधनंप्रापयित्वाशस्त्रैर्दैत्यैर्मानुषान्योधयि

भ.स्त.
१०

त्वोभगरान्सर्वो नाहं वेत्ता न विज्ञिसांख्यागं तारः पुनरेवं ऽलोकं त्वत्त्व कर्मै तापङ्गत ममं महाहं मि त्ति। ततं वेत्ते निर्हत्ता इति
ऋषीणां पुनराधाना वांवाच्यमर्थो नुवर्त्तते इति ऋषीणां महात्म्य मवगच्छतो वदन्ति॥ किमु वक्तव्यं विश्वाधिकारेऽहोम
हर्षिरिति प्रसिद्धस्य महर्षेः शिवस्य वचने तथैवार्थफलनीएवमपि प्रापकत्वेन एव पूर्वमेवं सम्प्रसर्वपर्वणा विषय
तयामामंजस्यं भवति॥ ननु कृष्णवाक्यत्वेनाप्रमाणस्य कृष्णस्य पेगावतीर्यं पांडव माहात्म्यं कार्यमिति मे कल्प्यस्मामु
दास्तु तत् शिववचनानंतरममुहित्वे प्रादिपर्वणि पंचे दोपाख्याने एव वर्णितत्वात्॥ तस्मादुदाहृतमोक्षधर्मवचनानु
सारेणावमये निहत्ता इत्यादि शिववाक्यं तदुक्त विश्वनृपविग्रहे च शैवेमवेति युक्तं॥ गीताख्यमन्त्रवत्तु त्रविश्वरू
पविग्रहस्य कृष्णेन पश्चस्त्वं कौ पत्नेव वक्तुं तत्स्यस्य वेदमाभे देनशिवाहं भावभा ~ प्राप्त्या उपपन्नेः इतो व्येवमिसा
ह॥ प्राप्य कृमर्मर्हि मोपर्वितेहित तत्रत्यं पर्यं शिवादि हित्तमर्जुनेन। गीतोहितश्च महिम्मा सकलोपनिषत्सहस्रेहे
परतिकोमिमाप्रतीमः १२ विश्वमादि मिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो स्मीति हितं विश्वरूपाख्यात्मं प्राकृ भग
वता यत्नमहिमा वर्णितस्तावद्दृष्टं नेद्दितं रूपं दृष्टुमिच्छन्नर्जुनस्य प्रार्थयमानस्य च मवाप्यपौ हि भूतानां श्रुतौ वि
स्तरशो मया॥ त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययं॥ एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर॥ द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमै

राम:
१०

श्वरं पुरुषो ममेति॥ न ह्येव नास्यागुरुः पश्चाद्वक्ष्यमाणोऽप्यस्मिन्सर्वो प्रियमाणो वसत्येव कौमारी हि मार्गी कथं भवति कूर्मपुराणवचने
र्व्यापते॥ तत्र त्वेश्वरगीतायां॥ शिवस्य सकलं महिमानं शिवेनैव सनत्कुमारादिभ्यो वेत्तापितामहश्री वेदव्यासेन
तदेवस्थानेकथितं॥ सनत्कुमारो भगवान्स्वतीयमहामुनिः रुद्रवैर्नेश्वरं ज्ञानेसोपि समस्तातापतु॥ सनंदनापि
योगीन्द्रः पुलहश्चाथ महर्षयो प्रददौगौतमायाथपुलहोपि प्रजापतिः अंगिरादेव विद्वद्भिर्भरद्वाजापदत्तवान्॥
जैमीषव्यापकपिलः तथा पंचशिखाप्यतु॥ पराशरोपि मनकात पित्तामेमसर्वेतत्वावित्त॥ लेभेतत्सरसंतानंतत्स्मा
द्वाल्मीकिरासवान॥ पामुवाच पुराणेदेवः सतीरेहमवांगजः वामदेवो महायोगी रुद्रः किलपिनाकधृक्॥ नारा
यणोपि भगवान्देवकीतनयोहरिः अर्जुनायस्वयंसाक्षात्दत्तवानिदमुत्तमं॥ यदहं लेभवान्रुद्रात्तवामदे
वादनुत्तमं॥ विशेषाद्गिरिशेभक्तिः तस्मादारभ्यतेऽभवत्तदक्षि॥ एवमेवर्ज्जुनंप्रतिवेदव्यासेन कथितमिति कूर्म
पुराणे एव वचनं॥ तानेतदेश्वरं दिव्यं पथ्यावाह्निदितं त्वया॥ स्वयमेवहृषीकेशः प्रीसोवाचसनातनं॥ गछग
छस्वकंस्थानंमाशोकंकर्तुमर्हसि मज्ज्ञलंपरया भक्त्याशरणंशरणं द्विबंद्धि॥ तस्मात्भगवद्गीतायांस्वधर्मा
नाथोनुवादहूपलोनतदर्थएवपर्यवसानंयुक्तमिमर्थः मलभतेऽम्बगीतायोलोचनपवभगवद्गीतायाद्ध्वराणीष

लोचनपातदृष्टिपथोर्ज्जुनश्चवलालपर्योल्लोचनपावमग्गवहूनी नापाः॥ शिवपरसमुपपादयतिमीतासुपच्छराणामीख
रमेवकुर्वीतसुक्तंसुरेदूतनयंमत्तिमाध्येवेन॥ नुत्काकाकीद्यार्त्तितेनं॥ सर्वैवैपूज्ञायच्चवधतत्मत्ततनोपितपाप्र
तामः १३ भगवद्गीतासु ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति॥ भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया॥
तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत॥ तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतमिति यत्तमन्तोपरिष्टतत्तमेव
चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी॥ भगवता पत्हेनापि क्रियमाणस्य ईश्वरप्रपदनं तद्वि
षयमेव॥ कथ्यमवगम्यते॥ तमेव चाद्यमित्यत्रैकं पुरुषं प्रपद्ये सदृशाकांक्षायां॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृ
तः यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वर इति स्वप — १२ पुरुषेशिवामाधारणामार्ई श्वरत्वात्तः प्रयोगात तत्
सेवरः ईश्वरः सर्वेश्वरः सर्वभूतानामिसु — प्रा — वगात्त॥ यत्तनुत्तमपुषस्त्वन्यइति श्लोकानन्तर॥ यस्मात्क्षरमती
तोहमक्षरादपि चोत्तमः अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमइति भगवता हरेराहरीतीलेन स्वस्यापिताभ्या
मुत्तीपत्व — — दीश्वरा भेदात्ता दृषयोगाद्योपपादनीयं॥ पुरुषोत्तमनामधेयात्प्रथमश्रुतस्येश्वरस्य ज —
वलवत्तया प्राधान्येनानुरोधत्वात॥ किंच श्रियतोस्मिगतसंदेहः कश्चिदेव चनेत्तवेति प्रतिज्ञात्तर्जुनोरपावज्ञीवं शि

वपूजाविषयएववर्त्ततेनापिगीतासुशिवरूपेणैनसकलपरभावलिंगमहिमशालित्वेनमुमुक्षुभिः शरणीकरणीयत्वे
नचोपरिष्टद्सर्ववस्थापत्तेः॥ एतेनतमेवशरणंगच्छसाधनेनतं सर्वगुह्यतमंभूयः शृणुमेपरमंवचः इत्युपक्रम्य॥ सर्व
धर्मान्परित्यज्यमामेकंशरणंव्रजेतिपद्युपदिष्टत्वद्विषयं॥ तदनंतरंकौशिकेवचनंतथेतितत्स्तुतिवचनमिस्म
पिशंकानिरस्ता॥ तथाप्यसतिशिवपूजांपरित्यज्यविष्णुपूजाप्राप्तावर्जुनेनकीर्तनेव्याप्तापत्तेः पावज्जीवंतेनशिवपू
तेवकृतानविष्णुपूजा पश्चात्शिवस्यात्रिकर्त्तव्यानिसपूजार्पं— मदीपुष्पुपहारः कृष्णेसमर्पितइतिवचनंतदपिकृष्ण
मूर्त्तौशिवाविर्भावोस्तिप्रतिशिवार्चनबुद्ध्येसेवदभिप्राय— अतएवकृष्णार्जुनमोः केलासगमनेमस्तदीयपुष्पुपहार
शिवसमीपेदृष्टोर्जुनेनेत्युक्तं तदनंतरंबोधपहारांतततोनैसकमात्मनः दर्शनंवकाभ्यासेवासुदेवेनवेदितमिति
॥ यद्यपनगीतामपासुधूणारःससामहीपेते॥ दर्शितंममसर्वेत्वनासोहतवान्दरिपूनितियुधिष्ठिरंप्रतिकृष्णस्व
नानुसारेणाकारुष्येवचनंततेतिवचनंयुक्तमात्रविषयंस्यात॥ तथापि॥ अन्यत्राप्युक्तंतयतोमांयेजनाः मामेव
शरणंव्रजन्। अतवत्पुष्पंलंतेषांतत्फंवसलभमेपसामिव्यादंभगदुवंनश्रुतवताप्यर्जुनेनदेवदेवानांतंपारसंप्र
शिवपूजनमेवकृतमितिसत्रनास्तिविवादः अतोगीतासुदेवेननिसंपूज्यमानस्य— सैवमहिमोपदिष्टइतिनिष्क

ब्रह्म.
१२

पोक्तीति कल्पनीयं ॥ अनुगीतावनारम्भस्तानुशारेणांगानामश्ववत्समयेसंशयकल्पनं ॥ अनुगीताश्ववणानंतरद
टनिश्चयपद्मतिवाकल्पनीयं ॥ तस्मात्कल्पात्कालतो भन्नानि शयेनयांद्यवसंरुचकलत्वान्नमूलेकृत्वो ब्रह्मवेत्सत्रमूल
त्वेनतद्भुत्वागमावश्यकमितितत्रनिरूपयं द्ब्रह्मपदं द्शिवएवपद्ब्रह्मेति यंजपित्तुतस्मिन्निरूपपदंतद्घत्मपदं प्र
युक्तमित्यस्य हृन्नत्वेमाघते ॥ एवं निरूप्य द्शिवे ब्रह्मपदस्य प्रयुजनेन श्रीवेदव्यासेन शिवस्य परब्रह्मभावोयंजित त
इति समर्पितं ॥ एवंकंटवल्लीमंत्रस्य ब्रह्मपरत्वन्निर्णीयापयशिवाभिधानस्कृतिं तत्रहेतत्कुर्वंगापितेनसंख्येजित
इति दर्शयति ॥ अंगुष्ठमात्रमधिमध्यात्मनांपुमांसं ब्रह्मेतियत्कुकगुहासविनिर्णीतो नाघोद्रेशानइतिधियात्वापि
कृत्स्नचघात्वे ब्रह्मतेनचशिवः स्फुटयांचकार १५ कठवल्लीषु पठ्यते अंगुष्ठमात्रः पुरुषोमध्यआत्मनिति
ष्ठति ॥ ईशानोभूतभव्यस्यनततोविजिगुप्सत इति योगुष्ठमात्रः पुरुषः तशीनंबिद्धित्वात्तद्नंतरंनविजुगुप्स
ते आत्मानंगोपायितुंनेच्छति ॥ अभयंप्राप्तत्वात् तत्सर्वं विदित्वेसाहस्राणामंत्रार्थोवर्तीनोपः अंगुष्ठमात्रः पु
रुषोज्योतिरिवाधूमकः ईशानोभूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः इमानीनि च मंत्रांतराणि तिपठितानि ॥ तत्रब्रह्म
मीमांसायां अंगुष्ठमात्रः पुरुषो जीवः यान्छिन्नयामासात्वादितित्पूर्वपक्षेसिद्धांतितं ॥ शब्दादेवप्रमितिइत्यधिक

राम:
१२

रणोप्रमितः अंगुष्ठप्रमितः परमात्माशद्वात्तपरब्रह्माभिधानस्य निरूपादीशानशब्दाद्देवेति आस्तामीशानशब्दयो
गोपस्थितमैश्वर्यलिंगमयमात्स्त्री प्राबाण्तादीशानशब्दाद्देवप्रमितिः यस्मात्मेति निर्णीतं तु श्रुतिमिसेव कात्पर्यः न
न्वभूतमथस्मैश्वर्यप्रतियोपुण्यात्तनात् केवलमैश्वर्यरूपलिंगसामर्थ्यकएवायमीशानशब्दः ननु देवतावि
शेषसमर्पकोपीति शंकनीयं॥ प्रतियोगिविशेषोपादानेपि ईशानशब्दे क्तसंख्यान्तधा देवताविशेषोपादिस्मिन्नेवनि
वार्यत्वात् तदेतत्सामिः शिवतत्वविवेकादिषु प्रपंचेनोदपादि॥ अपरिच्छिन्नस्यापि परमेश्वरस्य अंगुष्ठमात्र
कंसद्मकंमलावछिन्नत्वेन लिंगरूपतयाउपपद्यते॥ अतएव हंसोपनिषदि हृदयकमलावच्छिन्नस्यापरब्रह्म
णोलिंगमयत्वमुक्तं एषोसौ परमहंसो भानुकोटिप्रतीकाशो येनेदं व्याप्तं नसाद्धं धाबहिर्न्निर्मवेति॥ पूर्वदलेपुत्तेपु
मतिः आग्नेयेतिद्रालस्यादयोभवंति॥ याम्येकोपेमतिः नैऋतेपापेमनीषा वारुण्यांक्रीडा वायव्येगमनादौ
बुद्धिः सौम्येरतिप्रीतिः ऐशानेद्रव्यादानं मध्येवैराग्यं। केसरेजाग्रदवस्था कर्णिकायांस्वप्नः लिंगेबुधः रसा
दिना हृदयकमलावछिन्ने ब्रह्मणि तस्य लुप्तीस्मसुषुप्तिः सकलप्रकृतिप्रसिद्धातद्भावेनादोषुतच्छुतेरात्मेनिचेस
धिकरणोत्समाधिता॥ अतोब्रह्मणाणिमसुषुप्तिरतिवक्तव्ये लिंगेसुषुप्तिरितिपदमुक्तंतेनतापते हृदयकमलाछिन्नंतत्र

देगुह्यपीठमात्रा लिंगाकारस्तेपोप्यास्तनीयं ब्रह्मैक्यच्छाविवर्हितमिति॥ वामनपुराणेपि देवान्प्रति विष्णुनाहं दयस्य सेश्व
रस्य लिंगरूपत्वमुक्तं॥ ततो व्यपात्यास महादेवस्य कन्त शापिने। दर्शयामास देवानां गुह्यलिंगमेश्वरमिति॥ एवं श्रु
तिपुराणेतिहासस्मापस्तत्रपर्यालोचनपालधानि शिवस्यपरब्रह्मभावसाधकानि दर्शितानि॥ अथ तत्रैवालि
शैः ब्रह्मपिता निवाधकानुद्धर्तुं प्रतिज्ञानाते॥ एवं प्रमाणान्यपरिपाटकया विशंकं ब्रह्मत्वमिसंवद्धं तेपि जलं धरो
-प्रातेपि तेभ्यस्तथापि परं जननादिदोषैस्त्वं ब्रह्मनेति वदन्तः प्रतिबोधयामः १ तत्र परोक्त्याविर्तजननादिदोषसकलसा
धारणांपरिहारमाह॥ कल्पादिषु दुर्द्दुहिणाकेशवरुद्ररूपैस्त्वपेव भगवन्नविभागमासः तैरेवत्रेषु विषमाहारपर
स्मा हा विर्भवन्ननु करोषि जयैषि हन्तं॥ १५॥ त्रिमूर्त्यन्तीर्णस्य श्रीसांवशिवकृतोपि जननेन तस्य महत्वं न पाशुपस
चराणांवाणासुरपुत्राधिकं। किंतु संहीपान्नु ब्रह्मदर्शनेदृपाणां श्रीसांबशिवविभूति विशेषाणामेव तेषामपि न
नियमेन ब्रह्मणोनारायणाद्वानिकर्षः किंतु ब्रह्मणः क्वचिन्नारायणाद्वापि कदाचित्तेषामति कल्पादिभेदेन व्यव
स्थितः तदेतच्छिवपुराणेवायुसंहितायां॥ अपत्ये कारणात्मानो नाना: साक्षात्महेश्वरात् रसुपक्रमस्य समुक्तं॥ तप
सातोषमितात्पितरं परमेश्वरं॥ ब्रह्मनारायणौ पूर्वं रुद्रः कल्पांतरेसृजति॥ कल्पांतरे पुनर्ब्रह्मा रुद्रविष्णुमहे

ष्वरा: परस्परस्मादुत्पद्यंते परस्परं त्वपेक्षिरा: तत्तत्कल्पांतवृत्तांतमधिकृत्य समहर्षिभि: प्रभव: कथ्यते तेषां परस्परसमु
द्भवादिति॥ तत्तत्कल्पांतवृत्तांतमधिकृत्य समहर्षिभि: तानितानि पुराणानि विद्वांस्तत्र न मुह्यंति॥ अयमेव परत्वपंते ति
सं रामाभिनिवेशिन: यातुधानाभवंस्सेव पिशाचाश्च नरस्सुराप इति न कर्मविपाकशास्त्रे॥ परमेश्वरी शाभूत्तेषां भेदसाधने दो
षद्वत: योऽत्र स्वविक्षुरुद्रायां भेदमुक्तमभावत: साधयेद्दुरत्याधिपुत्रो भवतिमानवइति एवं पारमार्थिकं परिहारमुक्त्वा
स्वाहात्स्मावशिष्टवस्येव वस्तुतो नारायणस्य बलनाटादुत्तननमभ्युपेत्य तस्य: शाश्लोकत्रयेण दोषत्वाभावमाहारे
वत्वमेवतिनिटिलाघटिविस्तुविधो रावरिवंभो विश्वतत्तत्त्वकोटिकक्षै: नामापुटान्निर्दिविचेनेवतस्यैव राजुतातो
सि विस्तुरिवनापिपनुष्यमात्राव॥१७ नास्त्येव तेपुमुषवीर्यं कारणानुषक्तिर्न च वै गर्भ वसतिर्न च योनिजत्वं। यत्त्वा
परं क्वचन ते शिवपद्यवधमेतत्किमप्यत्र नु विभो नभवेत्सुरारे: १८ अभ्यर्थनोपगमपूर्वमकर्मवश्यं आवेदयन्ति
रवतारमिमं समस्तं॥ पौराणिकै: प्रकटितापरिहारणीतिर्विश्वं शहेतु विहितावितारस्य लानां॥१९ ब्रह्मणो नारायण
स्य चाविमुक्तोपासनाख्यानत्वेनाति पार्वत्युद्धिल्ललाटदेशादपि व्यक्ति: शिवस्य ननु नारायणस्येव ब्रह्मणो नामापु
टानततसौत्रात्काङ्क्ष्यान्मनुष्यमात्राद्वा जननं शिवस्य प्रादुर्भावश्च क्वचिदपि नाराण्यस्येव न पुरुषवीर्यानुप्रवेश: न

ब्र.सू.
१५

स्त्रीगर्भवासः नवत्तद्योनिप्रभवत्वं क्वचित् क्वचिदस्मिन्न्यक्तिमात्रेतापयद्यवद्यं मायद्येतः एतैर्षड्भिर्हेतुभिर्न्नीतायशास्यक्ति
यदेनपघनापद्येतश्चतः शिवस्याभिव्यक्तिमात्रेण जननहेयत्वेन तनुदाटयमिन्द्रियोलिशैर्नोपपद्मा स्यैवत्त इति तत्रागमुद्घा
टितं स्यात्॥ रामकृष्णवनादौ मुखेजननिमद्भर्गममनस्य शोकमोहभीतिदुःखादिपारवश्यं पततन्न प्रपंचितं तयात्तेनापि
तदुपोद्घाटितं स्यात्॥ यदिममेनेन ब्रह्मादयर्षिनस्याविह्लोरकर्मवश्यो यस्म वैष्णवतारः स्वेच्छापरिग्रहमानुषभावा
दित्तीनार्थः शोकतोहाद्यभिनयदति। द्रष्टव्यं कुतोवगम्यते पुराणवचनेभ्य इति वेत्त॥ लेभ्य एव। ननु शिवस्यापित्त
त्रेवत्त्वाभिव्यक्तिः ब्रह्माद्यनिष्यितसैवक्षेशपीनावगम्यते तत्र वलिखे किंचित्तदिहत्तमिवमिवंकिंविदविदित
मिवभवविप्रियतदृत्तिनेदं विहक्षुसमितिमावः तत्रादिवराहनपस्यविक्षो ः ब्रह्मनामापुत्रानुजनिभोगवत्वेदर्शिना
॥ इत्यभिधायतोनाम्नाविवरात्तमहस्थानवावाहनो कोनिरगात्हृष्टपरिमाणानः तस्मानियश्यपतः स्वेष्यः हृष्टोन
किलवारितः गजमात्रः प्रवृद्धेत दस्तमम भन्नेमहरितिवारितः यच्चभूनिमग्नातनः मलया‒ जलादिसर्थः विक्षो
ः पुरुषवीपानुप्रवेशः ततस्त्रीगर्भवासः तद्योनिप्रभवत्वंच भार्गव एव वामनावतारेदर्शितं अदितिर्दुर्लभमलब्धाः रामः
हरेर्जन्मात्मनिप्रभोः उपधावत्सत्तिमन्मायापरयोक्तत कृष्णमवत॥ सवैसमाधियोगेनकश्यपमन्वबुध्यत। प्रविष्टमा

त्मनि हरेरंशसंभवित्वे हेतुः । सोऽदितौ वीर्यमाधत्त तपसा चिरसंभृतं ॥ समाहितमना राजन् दारुण्यग्निमिवानलः ॥ अ
दितौ निहितं गर्भे भगवंतं तनं ॥ हिरण्यगर्भो विज्ञाय समीडे गुह्यनामभिः ॥ इत्थं विरिंचस्तुतकर्मवीर्यः प्रादुर्बभूवामृत
तनूरदित्यां ॥ चतुर्भुजः शंखगदाब्जचक्रः पिशंगवासा नलिनायतेक्षणः इति ॥ अत्र ब्रह्मस्तुतत्वोस्माकं चित्कालंम
नुष्पारवटूमेऽत्र वक्ष्यति ॥ स्थिता ॥ वामनपुराणेऽनुस्पष्टमुक्तं ॥ तत्र हि विष्णुः बलेर्न्नतद्दत्तिमर्दषु लोकेषु न्विष्ण
कावरवामेरोरवस्तानुक्रविरदवमारमदितिर्नेजोधिकां दृत्वानुनमस्सा॰ कुतो वन्ने ते दतितत्कुक्षिप्रविष्टेनप्र
न्हादेनतत्र दृष्टो विष्णुरितिप्रतिपादितं ॥ तां दृष्ट्वा देवकीनंदनीं सर्वतेजोधिकां मुनी ॥ विवेश हृदानच पतिंन्वष्टमस्तु
ने ॥ स दृष्ट्वा च जगन्नाथं माधवं वामनाकृतिं ॥ सर्वभूतवरं देवं देवमातुस्तदोदर इति ॥ शिवस्य ब्रह्मणा शापशा
पोल ललाटादनिवृत्तिः अत्रैव हाधीनेति महाभारत कूर्मपुराणयोर्दर्शितं ॥ अनादिनिधनो देवः वेतमादिसमं
न्वितः हानानिवशेषसतारका होम शेषतः अणिमादिगुणोपेतमैश्वर्येन च कृत्विमानुषाघं ब्रह्मणाः पु
त्रोतललाटादुत्थितप्रभुरिति ॥ सहि पूर्वार्धकेराजन्तोबिनस्तपसा विधेः ललाटाद्दनिघ्नजोपि पुत्रत्वेन प्रकल्पित
इति ॥ अहं ब्रूम्भवतो वक्त्राज्जकसांते घोररूपधृक ॥ शूलपाणिर्महाविष्णामित्रोयजस्तव पुत्रकइतिव ॥ एवं निर्दिष्टः

ब्रह्म॰
१५

परमेशेनमेहशोरील लोहितः पुत्रामत्वानुगत्वाब्राह्मणानांगोब्रह्महणोनुजः। तस्य तत्कमलस्य स निपीडनात् शूलं जो विभोः ल
लाटं तस्य निनिर्यप्रादुरासीन्महेश्वरः रुद्रादिष्टो बले पादिश्च न मपि दृष्टं गर्भवासादिकं तु शिवस्य कश्चिदपि नास्ति सि
पिस्कंदे सनत्कुमारसंहितायामुक्तं। भक्तानामधिपो रुद्रः क्रीडते तिष्ठते सेष चास्ये छयापि न यस्मादुःहं तत्संसारसंभ ह
॥ पुराणेष्वपि यस्मात् कार्यदेवानकस्तुतः स्वल्पो शेनापि यामे स दुर्वाः पतत्प्रसादान्निति तत्रोक्तं॥ यत्र प्रोक्तं मतः स्वर्ग
संभवसबल ह्रनः देहं स्तन्यादिवं मातस्तस्य सतीर्थस्य वै भवादिति एवं रूपभारतादिवचनमसिद्धं श्रुक्रशोणितसंभवप्रा
कृतशरीरत्वात्तिदोषं चेत् कथं विश्वमंगलेषु प्रपद्यते। चिंताश्रमवाणस्त्रानदुःखपुत्रदर्शनं कथं एवमेतत्संशयो ब्रह्म
नः स्वरिशास्त्र वार्यन्तः अनिर्धार्यो यो रेमे से ... मिषात्मानमुद्धरेत् सादिप्रश्नेः ब्रह्मांडपुराणादिषु नारदाद्यैः प्रांकि
... पुयत्नानुषंगात् मारे से नाम्ना विजाय तोक्तं तु निर्दोष वेत मे मुरवानि सांख्यकातनु॥ प्रकाशयानि से वेयं जनि
र्दिष्टोन्नेत्यापरा॥ तथाप्यमुष्मो हार्थयरेषां च ... चित्तक्वचित॥ दुःखाहान भ्रमादीश्च दर्शयेत्तु दैवकृत्याकृत्र
स्त्राणादिकं वा तानंदर्शयामास स्वस्वरूपसदृशाकृति॥ इत्यादिवचनजातंमपदर्शयंते न प्रहरणात्माच्छिवस्य तु देह
साभागः क्वचिदपि नश्रुतः किरातनृपधारिणाप्यतस्मिन्नार्जुनवाणैः क्षतिरभूदित्यप्युक्तं महाभारते। ततोर्जुनःप्रादे

राम॰
१५

षैः कालैस्समवाकिरत ॥ तत्संभ्रमेनेन मनसा भ्रुनि जुगाह शंकरः मुहूर्त्तं शरवर्षैस्तु प्रतिगृह्य पिनाकधृक ॥ अहृतेन शरी
रेणात स्थो गिरिरिवालः सहस्रा बाणवर्षैस्तमो घीभूत घनेजयः पूर्णं विस्मयं चक्रे साधु साध्विति साधयन्निति ॥ एवं शि
वस्य हारविशिंविलला राघावि र्भावमात्रस्य कर्माधीनत्वपरिहारार्थं बरेपि कलत्रपुत्रादिनीयं विसोस्तु वीर्यानुप्रवेश
गर्भवासयोरपि तथ्यात्वं शुक्रे गाजनि रम्मेषा हरोस्य तुनै वत्त्वम् ॥ निसोरितज्ञानतेनोः कुतः स्याछक्तोज्जनिः नाव
तारे थापि हरेः देहे शुक्लादिसंभवः तथापि शुक्रसंस्थः सन्मनु देहं प्रविशश्च ॥ विनापि शुक्रं तत्रैव केवलं ज्ञानरूपकः
उदेति भगवान् विभुः कालेलाकस्मिमोहयन् इसादि गरूड वचन पुराणा वाराहपुराणी वचनं ज्ञाते मदर्थं पत्तेपपा
दनीयं ॥ इत्थं अजातहसेव कश्चिन्मरीहप्रपद्यते ॥ हृद्यपत्नेहरित्राणमुद्दितेनमातां हनिमिसा रुद्रवेतान्तोपतिषन्नत्रेला
अजातमिनमेवैकं मत्वा ज्ञनिभीरवः हृत्स्पासप्रपद्यते रत्नार्थं हरित्राणमुदेइति शिवपुराणवचनोपबृंहितेन ब्र
ह्मविष्णुरुद्रात्मकं संप्रपद्ये तेन कारणामिस्य यदंशिखावाकेनपस्यात्तदंमि हमितिप्रागुदाहृतशिवपुराणवचनोपबृं
हितेनाश्वाव एव ज्ञानिरहितः अन्येसदैविज्ञानिमत्त इत्यवधारिते पितस्यजनिमेम्पुपेसत्तनेदोषत्वाभावसमर्थितः अथ
तत्तामसत्वं संहाररूद्रधर्ममपिपराज्ञिवधर्ममभ्युपेत्ततस्य दोषत्वाभावं समर्थयन्ते ॥ कालाग्निरुद्रवपुषा भगवन्न भवान्नि

ब्र.सू.
१६

कल्पावसानसमयेषु हरन् प्रजानां ॥ रुद्राक्षिपं कतमः कष्टोकमूर्त्तिः शशाङ्कभूषणो ब्रह्मणो नृत्तं शमयन्निव वर्त्ते ॥ ।किमिह ना
मसत्त्वं दोषत्वेनोपपद्यते ॥ किं न मो गुणामुपकरणामुपकरणां कृत्वा सकलं जगत्संहरतीति नैघृण्यापादकत्वेन तमोगुणो
पकारणत्वेन दोषत्वमुपपाद्यते नं तत्प्राकृतजनवन्नैघृण्यमूलं तत्त्वत्र आघपन्न निहा कारुण्यमेतोकः संसारमहाध्वविश्र
ताम तापि श्रान्ता स्त्रातिनः किंचित्कालं महासुषुप्त्यापादनेन विश्रान्तिं प्रापयितुं सकलं जगत्संजिहीर्षन् महादेवस्तत्संहारेण
कारुण्यातमोऽनुहारित ॥ यथा विरकाल ब्रह्मणः ज्जात्सा निद्रा हार्षित्ताना तिदुःखमनुभवतामनुष्यानुब्रह्मानुज्जायनयने
नमुत्रपितुं ताल्यालिकं चिदुःखं एकामपि ब्रह्मचिच्छेदकारणं न ब्रह्मा वैधः तद्रुपकरणात्तपाशुहृदुगस्फाति नच शत्वय
हर्णाब्रह्मच्छेदनेव तस्य नैर्घृण्यापादकं । किंतु अपं ब्रह्मणीरत्रणीयद्वपमिति यस्मद्दयालुत्वक ॥ एकमेव ॥ तदेव तद्दुक्तं ॥
शिवपुराणे ॥ निद्रालुतानंदशंकरस्य कांशकाकौर्यं किमनुचिते विषयेन दृष्टं ॥ नामापि कस्तनगुणात्तमसो विका
रः शशांकधतवश्चैस्तमसास्ति मूर्तिः ॥ ॥तमससापद्दामिम तस्याहि निद्रापावस्पभवति । नतादृहश कपशांकः । ताम्गतो
प्यनुचितविषयत्वेनस्य कौर्यंभवति ॥ तदपि शिवस्य कायिदपि तदृष्टं ॥ ननुत्रिपुरजलंधरादिवधमूलस्यकौर्यस्यानु
चितविषयत्वेपि ब्रह्मणः पंचमशिरोलवेच नरहा श्वरधंसनादिदेवतानिग्रहमूलेकौर्यमनुचितविषयमिति चेन्न ॥ तच्छते ॥ नि

राम:
१६

ग्रहस्तावद्द्विधः अनुग्रहो देशकः तन्तुर्देशकस्य ॥ आद्योपि त्रिविधः अनुग्राह्यत्वानुग्रहो द्देशकस्तस्मात्तदनुग्रहोदे
शकः उभयानुग्रहो देशकस्यतत्राद्यः सदाचारानुवर्तनाद्यर्थं पुत्रशिष्यादिनिग्रहः स तु गुणावच्छिन्नो यो वाहिता
नुग्रहार्थस्त्वेतिन दोषः एकस्मिन्नत्र निधनं प्रापिते दुष्टचारिणि ॥ बहूनां भवति क्षेमं तत्र पुण्यप्रदो वधः इति
शिववचनात् लपश्चात्मगपश्वाद्याद्यादिवधः द्वितीयस्तूभयानुग्रहार्थः राजभिर्धृतदण्डास्तु हित्वा पापानि
मानवाः निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथेति वचनात् ॥ एवं निग्रहोपारत्वात् मध्ये आमतमएव शिव
कृतं सर्वोपि निग्रहः अतः पुत्रादिनिग्रहवत् ब्रह्मादिनिग्रहोप्युचितविषय एव ॥ नतु केशिवपुराणे ॥ येपुनर्निग्रहा
केचित् ब्रह्मादिषु निदर्शिताः तेपि लोकहितायैव कृताः श्रीकण्ठमूर्तिना ॥ अन्यथा स्वाधिपसाहश्रीकण्ठ
स्यनसंशपः श्रीकण्ठाख्ये शिवो मूर्तिं कीडन्तीमधितिष्ठति ॥ सतेषामेव देवानां निग्रहीता यथोचितं ॥ तत
स्तेपि पाप्मानो प्रज्ञान्ध्वस्तिगतत्वात् निग्रहोपि स्वरूपेन विद्वेषां न जुगुप्सितः अतएवाहदण्डोगास्तापशास्यते
यत्सिद्धीशपरत्वेन कार्यं वास्यकृत्स्नशः न सर्वदेशतां कुर्यात् जगतः कर्मणीश्वरः इति तेसस्तानिर्बन्धगानां स्य
रस्यान्निदर्शनं सकर्षदृष्टेन ते सम्भिर्सडिमतो मे व निग्रहात् ॥ सर्वोपि निग्रहो लोकेन च विद्वेषपूर्वकः न

ब्र.प्र.
१७

रिद्धिपिता पुत्रं योनिगत्स्वापि शिक्षयेदिति ॥ एवं निक्षिप्तकोपो भावेषि मोहादिविकारो यदि स्पृशति तत्र संकल्पेत पिन
भो भिभूतत्वेन्य्रतमत्र तत्र सत्प्रभावात् तत्कल्पने निरवकाशमिति भावः कोपं हृत्वा नेतरत्विमिभूत तत्वे कल्पते वेत्य वि
क्षोरेव कल्पेत तत्सप्रायेन निद्रावलिवंधनभृगुपलीलाटकावालिवधादिषु वासुदेवकालनेमिवधादिषु वा
नुचितविषयकोपं रामकृष्णावभारयोः शोकमोहादिविकारस्वरूपः तत्र निद्रायादवशपतावत्प्रभापर्वणि भीष्मेण
नेः । आदिदेवः पुराणात्मा नित्यात्मा वशमुपागतः सोतेस्म मत्तदाविष्णुर्भद्रियनजगद्वयपरीततद्वेनीमसत्वलिं
गमितिनस्पृहं प्रतिशरमे सौकमिठिहंकारे दर्पादितं पत्न्यादितं ॥ यत्तामस्तकलालेशगदीनत्वपयोनिधौत्रिदपाव
शः शेषकथंतत्सालिकोभवानिति ॥ भारतपुत्रेद्रौपदीरूपमसत्तरूपोपायमायारूपाः शल्यपर्वणि दुर्योधनेनम
रणगताः तत्राह भगवान् वासुदेवं प्रसेवाऽतिकुरुक्षेत्रदुर्योधनस्येमानि वचनानि । कंसहामसत्पादेनत्तेलज्जा
स्नेनेवै । अथ मे गागरापुत्रोयदर्हविनिपातितः उरूसंधौति भीमसेनस्य तिमिथ्या यदिकृति किं नावहातमेतन्मे
यदर्जुनमवोचयाः २पातयित्वा महापालान्नं जुपुत्राणामहरशः जित्वैतेनुपायैर्निपुणैर्नैतेलज्जानतेघटताः ॥ अ
हन्मभूराणां कुर्वाणाः कर्दनमयहन ॥ शिखंडिनं पुरः कृत्वा घातितः सपितामहः अश्वत्थाम्नः सनामानं हत्वा नाम

राम:
१७

मुहूर्मते ॥ आचार्यस्याज्ञितः शास्त्रे किं तन्न विदितं मम ॥ सचानेन नृशंसेन रहसि प्रेनवीर्यवान् ॥ हन्यमानस्त्वपापश्चेन
वेनेत्समवारयः तत्रवार्यं न्न विदितं मम ॥ सदानेन नपंढ पुत्रस्य पापचित्तेन शक्तिसेवच ॥ घटोत्कचे धर्मजेयाः कस्त्वन्नः या
पकृतेन मः ॥ छिन्नबाहुः प्रायपरगतः स्तथा भूरिश्रवा रणे ॥ त्वया निसृष्टेन हतः शैनेयेन दुरात्मना ॥ कुर्वाणश्चोत्त
मं कर्म कर्णः पार्थजिघांसया ॥ व्यसनेनाश्वसेनस्य पन्नगेन्द्रसुतस्य वै ॥ पुनश्च पतितेनेव केष्वद्य नोऽत्तः पराजित
याति नस्त्वष्टो कर्णाश्चाक्रक अग्रोप्यग्नीनां ॥ यदि भीमे व कर्णे च भीष्मद्रोणौ च संयुगे ॥ अर्जुनः प्रतिपुरुषाः नतेस्या
द्विजये ध्रुवं ॥ त्वपाहुना नार्येणाजिह्ममार्गेण पार्थिवः स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो वयं चान्ये च त्वपापा या विना हि स्मामा पाक
मे प्रमोहन्तीं ॥ कृत्वाहतः क्षितिपतिः किं तन्न विदितं मम मेति ॥ एवमुक्त्वा दुर्योधनेन ॥ नमो विषाव यथाजी मन्येन पा
हेन छिन्न आहतं ॥ काकावकंककाध्वानिधास्यन्ति पदद्रुमागाविति भीमसेनस्य पाहासौ कृतेदिवि देवताभिः दुर्योधनस्य
कृतां प्रशंसीत स्योपरिपुष्पादिकं च वर्णापितातततो वासुदेवादीनाममनुस्वित्त शोधादिकरत्तानि भित्रे व्रीडादिचित्तादिक
मप्युक्तं ॥ अथसंभुतानिने हस्यावासुदेवपुतेगमाः दुर्योधनस्य पूजां चकृत्वा व्रीडामुपागमन् ॥ हतांश्चा धर्मतः श्रुत्वा
शोकार्ता शुशुचुः नृपान् भीष्मं द्रोणं तथा कर्णं भूरिश्रवसमेव च ॥ तांप्रविलापवान् दृष्ट्वोपादवान् दीनचेतसः प्रोवाचे

दं वचः कृत्स्नोमच्छंदं दुमिनिः स्वनइति ॥ आश्वमेधिके तूक्तं कोमुनिराधितिप्रतत्युस्तत्तस्य श्रीकृष्णेप्रति शापेनदुर्योध
नादयोनिहताइति कोपः कृतइतिवर्णितं ॥ आपांतमस्तमोविंदं समंनुमिद्ब्रवीत ॥ सर्वांस्त्वंधार्त्तराष्ट्रान्हीनं शापे
नोशापन्तपोनु ॥ अतः शापेयंत्वां कृष्णेसुकृतंस्तहरिहरिहिमदति । एवंचनारायणेतनमः कृष्णेतयाशोकमानेनिद्रा
दिकामिसंपरिहारायेति ॥ तस्मानिज्ञानमयनेनिमीत्मस्तात्मनतत्वनुचिंतनरूपा । शोकमोहादिरमिनयमात्रे ॥ अनु
चिंतविषयकौ पंसमर्वतद्धृष्टकर्मविशेषाद्यापनमिति ॥ इममेवतत्त्वपुराणेषुरामायणाभारतयोश्चपाराहाः कृ
लोदपते ॥ तदेवंयथानारायणास्यतमोनिमतशंकापत्वेनपरिहरणीयाआसीत ॥ नैवंशिवेक्रियस्यपिशंकाप्र
संलभंते ॥ तदेतत्सर्वंव्यतिरेकमुद्यपाद्नेनश्लोकेनदर्शितं । ननुविष्णोः सात्विकत्वप्रसिद्धेः तद्विरोधितामसत्वंश
कास्पदमपिस्तुपरिहरमितिचेत तदपिशिवस्येवतस्तुप्रसिद्धमिसाहु । सत्वप्रवर्तनेनकरात्वमसिप्रतीनः सततनश्चशि
वसत्वमपश्चयतत्त्वं ॥ एतावदद्वितनपाधिमसात्विकत्वंकिंसंभवेत्क— नतामसत्वाद्विरोधि ॥ ३१ महानप्रभुर्वैपुरु
षः सत्वस्यैवप्रवर्तकः इनिश्वेताश्वतरोपनिपादआत्मापने ॥ शिवस्यसत्वविग्रहः तमःस्वकार्यंकरणोपाधिः वि
ष्णोस्तुतियरितामितिसत्वंसहितायामुक्तं ॥ यस्समापागेतेसत्वेशरीरंस्यात्तमोगुणाः महारायत्रिमूर्त्तीनामसद्दः

सान्त्वचापरः त - स्तनमः सात्त्वाशरीरं सात्त्विको गुणः पालनापत्तिमज्जीनां सविष्णुः सान्त्वचापरः इति सत्त्वं देकद
इपर्यंतवाशिवरामायतो देवतिर्यङ्मनुष्येषु सत्वादिगुणाश्रिता गेशिवस्य प्राधान्येन सत्त्वमयत्वमुक्तं ॥ एतावता सात्त्वि
कत्वं शिवादिमत्रकाविनसंभवति ॥ विष्णोर्हि पालनोपाधितामात्रेणासत्त्वपरिग्रहः ॥ सतु सर्वत्र सत्त्वप्रवर्तनत्वं त
त्रेणाशिवेन प्रवर्तितस्य सत्त्वस्य पालनसामर्थ्यसिद्ध्यर्थं तत्र समुन्मेषेणापि संभवति ॥ ननु तामसनादिविरोधि सात्त्विक
त्वं शिवस्यास्ति चेत्त ॥ कथमयमुग्रो भीमश्च अयमाह इत्यत इत्याशंक्याह ॥ उग्रत्वमुक्तं एतयजगतः समस्तान्भूयास
मुग्र इति तस्य हत्तो हिदृष्टा ॥ भीमो भिशंकर निपत्तत्त्वौ त्रिलोकावेरः प्रवीणोति पतत एवमहम्दयंत्वा २३ उग्रशब्दः
- न्तं वाच्यमस्ति ॥ उग्रो सुग्रो हंसजानेषु भपासमित्सो प्रसाशास्तत्वश्रवणात उन्मूर्वा तगभेनतुरुच्छति उत्ततोभवती
सस्मिन्नर्थे रशोग्रवज्रेसाघो णादिक सूत्रेणारूण प्रसपांततयानिपातितो यमुग्र शब्दः ॥ शिवस्य वौत्तरत्ववाकी
नक्लैपवाची ॥ भीमशब्दस्तु भंपकरत्ववाच्येवा ॥ तस्योत्कर्षमावहति ॥ महिदं किंचजन्तु सर्वैश्चाशा तिति निःस्तं ॥ म
हइपवज्रमुद्यतं पएतद्धि दुरन्ताहि भवंतीति मन्त्रं तः सर्वं जगभ्दयहेतुत्वस्य सकलनिपन्नपर वत्सधर्मवगामात त्र्यंतो
समस्तप्रवर्तकत्वादित्तहेतोणां सात्त्विकं क्रियते मपि तमोगाध्येनमहत्तद्इतिभावः ॥ सत्त्वप्रवर्तकत्वलहे तो णां सात्त्विकत्व

हेत्वंतरेणाप्युपपादयति ॥ संख्यातिशयापि गुणावत्त्वनिश्चितत्वमेव ज्ञानेन सुखं वर्धयदि सत्त्वगुणोहवाक्यं ॥ ज्ञानीमहत्तदुर्भयंत्व
दृश्चीनमीशज्ञौ वा लसन्नतमुखैः ननु जन्मभाजां । २५ जाबालोपनिषदि ह्रदः ताच्चकं कालस्थाचेष्टे ॥ येनाभावाम
तीभूत्वा मोही भवंति इत्तविमुक्तोप्यामनःपाप्रसन्नस्य शिवस्योपासनवावर्तमानकालेसंसारतारकमणावार्थमूतपरब्रह्म
विद्यापरत्वं श्रूयते ॥ तस्याश्च विद्यायाः फलं जीवन्मुक्तिसुखं संपन्नमुक्तिसुखं च पंचकमसाध्यमसतीमवन्नमोदीशद्द
भ्यामधिगम्यते ॥ जीवन्मुक्तिसुखं च निरतिशयं तत्र ब्रह्मलोकास्यातस्य पुत्रकृतश्च विषयसुखैर्वैतन्नमेनबोध्यं वमुक्तिसुखक
त्वमेव ॥ यदाहुः यश्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यमसुखं महत् । न ॥ तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलामिति ॥ इद
मेव शिवस्य तात्पर्यप्रदत्वं ॥ स नो देव शुभया स्मृत्या संयुनक्ति इति तैत्तिरीयोपनिषदि ॥ स नो बुध्या शुभ्रया संयुनक्तुः नि
श्वेताश्वतरोपनिषदि च तस्यार्थं नाम्नातत्वं दृश्यति याचते ॥ तत्र शुभत्वं जीवन्मुक्तिपरममुक्तिसुखप्रदत्वमेव जाबा
लश्रुतौ सैकार्थ्यात् एव तत्र न सुखे प्रयोजनीभिर्वेनाम्नुयात्सस्यमतोनेकः कारणीयः सत्यां न सुखे वर्तमाने वर्तेतयोः
सत्वाधीनत्वश्रुतेः अतः शिवस्य वसत्वप्रवर्तकः अतो मे सर्वे तत्स्ववर्त्तनीयमन्तव्यो मामयोगि मुख्यो इक विशेषभाज॥ ग्रामः
इति मुक्तमेव ॥ अथ शिवस्य तात्पर्यप्रदत्वं हेतं नान्यपाह ॥ विद्यामदं च वद दैवि श्वासिमः कमं मा विप्राप्रवेभवनिविष्ट

गुरोः प्रीत्यै॥ सर्वज्ञ नाम निरुपम्मिहेषर्षि दिं द्वेषे स यायार्थ्यवियहस्समाकलितात्मविद्ये॥ १ ॥ ईशानः सर्वविद्यानामिति मं
त्रे शिवस्य सर्वविद्याधिपत्यं प्रसिद्धं ततः सिद्धमेव सर्वविद्यानां तदधीनत्वं॥ ज्ञानानि च वक्ष्यमाणस्तारकादीन्यशेषत
स्त्रि महाभारते सूक्तं॥ श्रीलिंगपुराणेऽपि॥ मध्यमभागे गुरोर्याख्याने शिवस्य संहारकालएव तद्रूपकरणत्वेन तन्मोहग्रा
सहतां सर्वदा विष्णुहृत्तानमयं त्वं च वर्णितं॥ महासंप्लववयुक्ताय प्रलये तामसात्मने॥ विष्णुहृत्ताननत्वाय तनुभंतुस्र
ष्लने नमः इति विष्वगुरुत्वं शिवस्य शिवपुराणे प्रतिपादितं॥ प्रतिसर्गं प्रसूतानां ब्रह्मणां शास्त्रविस्तरं॥ उपदेष्टासएवा
द्यो कालावच्छेदवर्जितः॥ कालावच्छेदमुक्तानां गुरूणामप्यसौ गुरुः॥ सर्वेषामेव सर्वेशः कालावच्छेदवर्जितः इति॥
अमुमेवार्थं पातंजलियोगसूत्रेस्मरयामास॥ तत्र हि क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर इति
प्रस्तुत्य सूत्रे॥ स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदादिति॥ किंच। ऋषीणामपि सर्वज्ञे समाने शिवस्य वि
शिष्य सर्वज्ञ इति नाम तस्य विष्वगुरुत्वोपपत्तिनिमित्तं निरतिशयसर्वज्ञतासंभवएव पुष्टं॥ अतएव शिवपुरा
णेऽपि शिवस्य वाद्गुरुत्वोपपादनार्थं तद्दर्शनात्मकप्रवृत्ते॥ लोके सातिशयत्वेन ज्ञानैश्वर्यादि विलोकितं। शिवे
नोतिशयत्वेन स्थितं प्राहुर्मनीषिणः इति॥ पातंजलेऽपि॥ स पूर्वेषामपि कैमुतिकन्यायसिद्धं अतः शिवस्य परमगु

ब्र.सू.
२०

क्लिं हेतुत्वात्तानप्रदत्वं चमत्कारयितुं न शक्यमिति सर्थः सुखप्रदत्वमपि हेतुत्वं तदेव विपादयति श्लोकद्वयेनाशेषभुः अतो सि
नेनुत्वम्निविरागशाली वैराग्यविकारितश्चमहेश्वरत्वं। नत्वेपारसुखसागरमेतं तेराकस्मात्सुखं भवतुमर्हतीति दह
भाजो॥ २६ यज्जीवरत्नमविवेकागमलालनापं येवत्रिनेत्रमदुःखरं करनामधेये॥ एतैरपि सुखं कमनसमस्माश्रयं येतेवि
ताप्यते॥ सकलजीवसुखावहत्वं॥ २७॥ शिवसमसकलजीवसुखप्रदत्वेनतस्य निरतिशयसुखास्पदत्वं हेतुरुक्तस्तात
स्य हेतोः समर्थनार्थं हेतुत्वं तदेव आह श्लोकेनोच्यते॥ कश्च येद्दप्रसवः सर्वेषामपि प्राणिनां सुखात्मत्वेपि विशिष्टं वेष्व
यदेशो निरतिशयसुखास्मितामिः प्रायः अतएव वक्तमाति सात्त्विकः निसर्गं च विषयसुखं वेतत्सोपि शिवशाहेषु प्रासिद्ध
मामाप्यते॥ सर्वज्ञतातृप्तिरनादिबोधः स्वतंत्रतानित्यमलुप्तशक्तिः अनंतशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरंगानि
महेश्वरस्य॥ २८ ज्ञानंविरागतैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमाधृतिः स्रष्टृत्वमात्मसंबोधोह्यधिष्ठातृत्वमेव च॥ अव्ययानि द
शैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शंकरे इति॥ ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सह सिद्धं चतुष्टयमि
ति श्रुतमपि वैराग्यं हि रागपंचरागं पशपत्तजायमानमिति ज्ञायमानावस्थायामेव क्षिप्रकटाज्ञानानुरागहीनतस्य सहोत्स
नमिसेव नतु नासं अतएव सहिमिद्धमितिसुक्तं॥ एवं स्वदनिरतिशयसुखास्पदत्वेन तुच्छविषयवेतस्यं हापयितुमे

राम:
२०

वविषयभोगालंपटस्य हादरागोपाधिवशं स्वात्माभरणं चंदनाद्यनुलेपनानि विहाय च मे भुजगादीनि तत्स्थानिपरिग
हीतानि॥ तदेतस्यागवत्ते कोऽपपवचनेनस्पष्टीकृतं। हसेतिमस्याचीतं हि दुर्भेगात्स्वात्मनस्तस्या विदुषः समाहिते
। ये वै स्वस्मात्स्वाभरणानुलेपनेष्वभोजनं स्वात्मत्मोपलालितमिति॥ स्वात्मानं तस्य स्वात्मानेदम तसागरानिमग्नस
समाहितम विदुषः निरतिशयस्वात्मानं स्वात्मत्वयोपलालितमिति॥ स्वात्मन्नतस्य स्वात्मानंदामृतसागरनिमग्नस
समाहितविदुषः निरतिशयस्वात्मानंदनिस्यास्वादप्रमुक्तविषयसुखेतस्मसुस्टीकरणाभिप्रायमजानानाः श्वभो
जनेपतनानंतां श्वभिर्मांसमाषं वारितं न वस्तस्य निरतिशयसुखत्वमसंभवः सुखप्रदत्वे कथं हेतुः वहूधनस्यापिक
दपेस्य धनदानादर्शनात धनमतानाद्दृष्टत्वस्यापि नुय हसमर्थस्य योनिन स्तदर्शनाचेति शंकनीयं॥ एतस्यैवानं
दस्यामानिप्रहाणिमाचाम्रुपजीवंतीति श्रुतेस्तु सारेणानिरतिशयसुखवादत्याशिवस्यैवस्वसुखमहासमुद्रस्तुदकणि
कापमानहेतासागर्भानसुखपरत्वक्षिदेः द्वितीयश्लोके नाशिवस्य सकलजीवसुखप्रदत्वं मोक्ता दृतवश्चनजी
वलंशिवइतिनामन्यथहेन बलवारिणानुचुः किं जपेनाम ततत्वं नाहिलिसहोवाचपातवद्धाः शनहदियोगतिए
तानिवाऽमतस्यैतामथेयाग्निएतेहं वामतोभवतातिमावलोयनिषादश्रोरुद्राम्नातानि निसमुक्तस्य शिवस्य नामधे

ब्र॰ सू॰
२१

यास्मिन्नतत्त्वसाधनानुक्तानित्तोमिषांमध्येशिवनामासुरूष्टंविधासुक्षनिर्त्करूष्टारदैकादशनीश्रूत्तो॥तत्त्वपंवीत्हीतस्मा
शिवइत्सहारद्रूपमित्तिशिवागमरहस्यविदांवचनात्त॥पद्धहूंरंनामगिरेरिन्नंनष्टामरूस्वसेगारघपाश्रुहंत्तितदृत्तिभा
गवत्तपित्तत्प्रशंसनात्त॥अतस्तत्जीवरलमित्तियवद्यरंत्तिशिवागमविदः तत्रशिवंकरंवाधिशिएकोध्येपःशिवंक
रइत्सधर्वेशिवोपनिषदिषद्ित्तमस्तथाव्याख्यातत्वात्त॥तद्यासानार्थेह्तितत्रशिवंकापंदसर्वेसरूपंसंपन्नःसर्वेस
इत्तिपूर्वेवाक्येपिसर्वेश्वरनाम्नेवोगिकत्तपाव्याख्यानार्थेसर्वेश्वर्यसंपन्नइत्तिपहांनामममभिव्याहारदर्शनात्त॥स
मेघपत्तिपन्निसंसर्वोर्थानामुपक्रमाशिवमिकुन्मनुष्यात्तानतस्मादेवःशिवःस्मृतःरस्यानुशासनिकवचनेनापिशि
वनाम्नःशिवंकरत्वंवाचित्वंस्फुटीकृत्त॥इन्छेवाह्िसंकलमाक्रेशासकलप्रपंचमन्त्रशुस्तस्यकरणा॥सममाभवंतुमेसर्वे
दानवाश्चासुराश्चपेशिवोस्मिसर्वभूतानांशिवत्वंतेनमेसुराः इत्तिकर्णपर्वणिशिववचनेनापत्तस्मात्तद्वाचित्वंस्फुटी
कृत्तएवंचशिवशब्दात्करोत्तिपपंतास्यचाघविशेषणाठात्तिलोपेवसत्तिशिवनामनिबात्तिर्दृष्टव्या॥मदसुपनइत्तिधा
तोःसुषपत्तीसर्वेमदशाहुःशंकरशब्दस्याशिवंकरवा॥चीवस्यष्टमेवएवंनामसत्वदोषम्पनहाःकृतःअघपाश्रुपस
वराणामक्रिपत्ते॥यस्याश्रुयसमस्तानोदित्तिनिस्सर्वेभिन्नतएवनदीशानिस॥निसंपदेषहविादिविधिसवायत्तसेवक

राम॰
११

स्यपतिमाहित्तेरणालाभं ॥ मोब्रवीद्वांन्रणा–अहमेव पशूनामधिपतिरसानीति निसष्टिकृत्ति वागेवहिबुद्देशाव
रोहतदृति ब्रवीति–अस्यकृतिताशस्यप्रवृत्तेभागेवत्तुवोरुणा हृत्तेनभाव्यं–अन्यथासो ब्रवीदितिभूतार्थप्रयोगानुपपत्तेः ॥
अतोपत्रयज्ञानादिकालप्रवृत्तेषु पूर्वकल्पेषु ईदृशा कापद्यते न मत्ततः पूर्वसिद्धेनपशुपत्येनभाष्यमिसस्मोरेव
वाक्यास्याशुपस्यमगादिसिद्धतिएवमेवाहूयागहोमादीनांतपादेवतंपावहूणालधत्तेन प्रतिपादितानांनिसत्वंप्रस
मर्थनीयं ॥ अन्यथासर्वेषांवैदिककर्मणामनित्यत्वप्रसक्तेर्नेतिकल्प्यभेदेन धर्माधर्मविदिक्षमवगात्तस्माद्याद्यानि
त्यसिद्ध तत्तहेवताद्भर्मसंबंधप्राप्यापन द्वारातत्तत्संनिधिकृतो वरवराणार्थवादः कर्मप्रसस्तार्थः एवमयमपि निस
सिद्धपशुपतिभावप्राख्यानत्वाद्वाराकर्मप्रशस्तार्थोर्थवाद इत्यर्थः इसंकमप्रसंसार्थं–अयमर्थवादत्वमभ्युपेत्यैवत
त्रविक्लोपपत्तेनसंतापकषोपियपरिहरणीयः अन्यथातदृषुसमसंकुर्वत–अभिमनीकं सोमं श्वलंसाविक्लुतेत्तनमि
त्तित्रिपुरस्वंहारोपकरणातपाद्दशेषते पाद्दषोमध्यावपवंत्तांदेवेभ्यादृष्ठयेवनीतत्वेनश्रुतत्वविलोरसत्तापक
र्षस्यमापतत्रेतिवार्थणादितिभावः ववरणामभ्युपेत्यापियापरिहारीतम्याह ॥ शक्नोतिनैवपशुपशपतीन्विषेत्तु
मुक्तः कथंभवतुमोहितएषलोकः इत्याकलप्यभागमाहित्वाको णाग्रपदीचकर्पत्तद्विदिंकमुहृषणाय ॥ १९ याश्रु

ब्र.सू.
२२

पतव्रतानुष्ठानाधीनः पशुत्वपरीत्यागरूपो मोक्षः तत्र स्थानं च देवमनुष्यादयो बद्धाः पशवः पशूनां चास्माकं पतिः शिवः
ति ज्ञानसापेक्षं तत्तज्ज्ञानाभावे पाशुपतव्रतानुष्ठानासंभवात् लोकस्य मुक्तिरेव न स्यादिति क्रियार्थस्य कलत्वो कानुग्राहकः
शिव एव वरणीयाज्ञेन नित्तं ति सिद्धं पाशुपतं सर्वलोकप्रसिद्धं धर्मस्थं च कारेति उपपद्यते इत्यर्थः अयं पुराणे शैव
लैंगे दर्शितः स्मृतः क्षिद्धं पतित्वं मे युष्माकं पशुपतत्वापि च ।। तत्र दर्शयाम्य धर्मविधिनोद्दत इति फलाभावेपि सत्प्रष्टारि
व्यापारवत्त ।। पाशुपतस्य वर्णानां लाभानंत्वात् इति पारिहारांतरमाह ।। किं तेषु यं वा वदरतेः फलचिंतनेन लीलैव प्रस्तुतेधरसंतत
मी दर्शीता ।। गदिष्पफलं किं फलमवासस्सिमस्त कामा शश्वसज्जस्य विमितं दर्शसि प्रपद्ये ।। ३० एवं पाशुपतस्य वर्णाभावना स्ती
तितत्स्वेपि निस्सिद्धत्वस्यैव पाशुपतस्य सततस्थापनार्थंत दिति तथाभूतफलाभावेपि प्रसादवत्सीला मात्रं नतदित्तिव प
रिहारैः पाशुपतस्य सानादिसिद्धत्वमुपपादितं ।। तस्य तथात्वानंगीकारे बाधकमाह ।। आंतु कथंचिद्भवेत्तव पाशुपतसं
वर्थौ पि निस्ता तिनानुपपत्तिसामांससमा दिर्थौ हि सकलाः पशवो निरंकाः स्या दाहित्वकथमधीश्वरत्वसतित्वं ।। ३१ ।।
पाशुपतं हि सर्वज्ञो वा स्वतंत्राधिप सुरूपं सर्वैश्वर्यत्वमेव आत्मनः पशवः प्रोक्ताः सर्वे संसारवर्तिनः तेषां पतित्वाद्देवे
शः शिवः पशुपतिः स्मृतः इति शैवे लैंगादिपुराणो पात्स्वतंत्र नादिसिद्धपाशुपतधर्मे तपाधर्मिण्या दृकमनादिसि

राम
२२

द्रुमादिमत्कल्पपतनंनयुक्तमित्यर्थः॥एतेनतत्तेजोऽसृजतेत्यादौभूतार्थप्रसवत्वेपियथातेजःप्रसृतीनांननिषेधस्तथावाच्य
पत्तस्यापश्यत्पुरुषस्यैश्वर्याकानिरूप्यातेजःप्रभृतीनामनिरूपणेपिप्रवाहानादित्वंपूर्वकल्पप्रवृत्ततत्सृष्टेस्तीनत्वंभूतार्थप्रस
पमालंबनमभ्युपपद्यते॥नचेहभूतभाविवर्द्धमानसकलजीवाधिपत्येपारमेश्वरनिसर्गसिद्धधर्मित्वेनाप्रवर्त्तयितुंश
क्यते॥एवंप्रमापितंपाशुपतमस्योर्हित्वंपशुत्वप्रतिबंधोपिस्यापयति॥अथात्मापत्तित्वमहंस्यामितिपशुत्वेनाहंमधीश्व
कथमप्यधुनातनत्वं॥यद्यपितत्सर्वगणाश्रवणेषुकश्चिन्निर्वोढुंनापरातनकिमत्रमास्मात्रः ३२॥पतित्वगणाका
लेसर्वेषु॥मात्मनांपशुत्वमपिसह्यत्तमित्तिलेमाद्युगातोप्रसिद्धं॥तथाभात्तेपिकर्तापदेशात्॥पशुत्वेवैदमेलो
काःसर्वेकल्पनुयीरिताःयश्चनाचयन्तिस्वाहंभविष्यामिसुरोत्तमाःइतिदेवावचःश्रुत्वादेवदेवसमभ्यतेत॥विष्णु
द्वनगामनस्सर्वेपशुत्वप्रतिशंकितोऽद्दित्तिसभ्युत्तंमादिमविन्तुनाहंतीत्तितद्द्वाराश्रवणोपःपरिहारःप्रागुक्तेष्वमन्तमो
वामस्यएवपतित्वगणाश्रवणोपपत्तिरित्यर्थःभवतुपशुत्वमपिस्माहीसतम्बाह॥मायादिपाशदृढबंधविमोहितानां
यत्स्वामिकर्मकारणोद्घजन्मादिरूपगोष्ठांपशुत्वमपिद्दमेवद्दिहेहमाज्ञामेत्तद्वारास्वयंतेकथमादिमत्स्यात् ३३॥लौका
नाशिवपशुत्वंनमुख्यशिवप्रतिगमश्वादिरूपंपशुत्वंनतस्माद्वात॥किंतुपशुगवाश्वादिनापाशोबंधनंदोहनवा

हनादिकीयैस्तदुपकर्त्तृत्वं सर्वं शिवेनात्मा यां कर्मादिभिर्वद्धानां यत्ताद्भिराराधनरूपैः शिवोपकर्तृत्वमेव तद्वाच्यं ॥ तद्व
श्रमादिसंसारप्रवाहापातं कथमपि नादिमत्वमर्हती त्यर्थः त्रय्यां गौताम्मेषां पशुत्वेशिच पुराणोस्सष्टी कृतं ॥ ब्रह्माद्याः
स्थावरांतास्त्र्य देवदेवस्य शूलिनः पशवः परिकीर्त्यंते संसारवेशवर्त्तिनः तेषां मतित्वादेवेशः शिवः पशुपतिस्मृ
तः ॥ मलमायादिभिः पाशैः सवध्नातिपशून्पतिः स एव मोचकस्तेषां भक्त्या सम्यगुपासितः चतुर्विंशतितत्वा
निमायाकर्मगुणा अमी ॥ विषया इति कथ्यंते पाशा जीवनिबंधनाः ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतान् पशुन्बध्वा महेश्व
रः पाशैरेतैः पतिर्देवः कार्यं कारयतीत्यकुमित्ति ॥ अथ परमेश्वरं प्रतिपादयन्नुः कस्मिंश्चित्समेभवादपि वावरणा
भावात्स्मिन्नु छोकयति ॥ त्वामामनंति परमेश्वरमीश्वराणां त्वां देवतं च परमं खलु देवतानां । त्वामेव नाथ परमं च प
तिं पतीनां कस्मात्ततं वरद विश्वमिमो वदंते ॥ २५ ॥ त्वमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां च परमं च दैवतं पति
पतीनां परमं पुरस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमीड्यमिति ॥ श्वेताश्वतरोपनिषन्मंत्रार्थोत्रानुसंहितः ईश्वराणां जगन्नि
यंतॄणां देवतानां ज्ञानाराधनीयानां पतीनां जगत्पालकानां एवं ब्रह्मोपसंवरणां हेषत्तेन तस्थैम क्ते अथ योगीना
धरणामपकर्षहेतु रिति प्रलयपतेनानलिशास्त्रवित्तो यप [illegible] धतानभवतास्मि वपावनी [illegible] दिवो मधुरद्र सपि

कालकूटः ॥ संहारोपजगतां क्रूरः सरित्तीरे कालकर्म ह्वयं कलितमेतद्दनेन मया धार्यं ॥ २५ ॥ गंगाधारां तावदनेन मया धार्यमि
ति भा॰ इति भगीरथ्यवचनं तेनावगतं ॥ कथं बिभर्मि महाराज वचसैतन्नात्र संशयः ॥ वेगं तु मम दुर्धार्यं एतं सागरगनाथुनत्तम
स्त्रिषु लोकेषु कश्चिद्धारयितुं नृप ॥ अन्यत्र विबुधश्रेष्ठान्नीलकण्ठान्महेश्वरात् ॥ इति मामाप्यतोपि ॥ तं प्रति ब्रह्मव
चनेनावगतं गंगापातः पतन्माजन्म पृथिवी न सहिष्यते ॥ तां वै धारयितुं वीर नान्यं पश्यामि शूलिनः इति भगवतेनु को
पि धारयितुं वेगं पतन्तं सा महीतले भवेन्न भिन्न लभीत्वा न्येयप्रयप्रेरसा तले ॥ इति एवं वनीं गंगा प्रति भागीरथ्यवचनेना
वगतं ॥ धारये मदवती वेगं रुद्रस्त्वात्मा शरीरिणां ॥ पश्यन्नोनमिंद्रप्रोक्तं विष्णुसाहीवनं तु क्षितिरिदं वरांगधासां न के
वलं भगीरथ्यपि तामहोत्साहरामाचार्यं किंतु सर्वोपकारः कस्य गंगा हत्वेन पातस्य समुद्रस्य परिपूरणोन गंगाधेनुः त
भूविहारपापहरो याचजगत्संरक्षणार्थं मि सपिमात्तेसमधिगतं ॥ तत्र स्वारापपर्वारांपयगह्लानेपीनस्य लोक
मा वनत्याप सोंप कारकस्य समुद्रस्य परिपूरणोपापं प्रष्टुमापन्नान्देवान्प्रति ब्रह्मणा भगीरथः त्वपितामहैना
राणार्थं गंगामानेष्यति तया च समुद्रस्य पूरणं भविष्यति विगतज्वरा भवेथ सुकृ मिति प्रोक्तं वितएवमनन्त्मसा धृं गंगा
धारणार्जगत्संरक्षणार्थं शिवेन कृतं न तु स्वस्यापि पावनी गंगेति तद्धारणां कृतं यथा कालकूटविषं मधुरामिति

श्रे.स्त.
२५

नास्त्वादितं॥ किंनु जगत्त्रांरत्तणार्थमेवएवमिघमपीति दृष्टांतत्वपासंप्रतिपन्नं श्रीकालकूटप्रमनोदाहरणं॥ तद्विज
गन्त्तरत्तणार्थमिति शिवपुराणादिषु सुप्रसिद्धमेव॥ भागवतेपि तथोक्तं तन्नाह॥ कालकूटप्रादुर्भावानंतरं॥ त
दुग्रवेगं दिशिदिशि पुपर्यंतो विसर्पद्दृत्त्वसत्यवीर्यं॥ भीताः प्रजाद्रुद्रुवुरंगसेश्वरा अरक्ष्यमाणाः शरणं सदाशि
वमिसुक्कानतनस्तत्स्वादेनापत्रिमर्त्तिं नृपे दृसत्यवीर्यं भीताः प्रजा दुद्रुवुरंगसेश्वरा अरक्ष्यमाणाः शरणं सदाशि
वमिसुक्कानतनस्तत्क्षमादेनापत्रिमर्त्तिंसजीर्णामिहेदुराप शिवाभिधानपरब्रह्मन्नप्पयदत्मानयातत्र कैलासवा
सिनः श्रीकंठपरमशिववविभक्तिविशेषसप्रवापति कृतेत्तेनै कालकूटसंहारणामिदं ब्रह्मादीनामप्पमाध्या
न्मतत्त्वैकशारणमवयमागतादिप्रसत्तनिरस्तभेदमितिगुणविशेषोपाधिकब्रह्मविष्णुरुद्रभेदरहितंतत्समं व
विपरमशिवात्मकमिसेतन्निरस्तभेदमिसन्नेनोद्यते। एवंलोकोपकारार्थं शिवेन कृतंगंगाधारणमपि पपदि
विष्णुपद्यासात्तत्तपस्कौवनिसत्तेसादिवंचत्स्वरूपसवशास्तुष्ठानां कूपमंडूकानां प्रलपितमसकिपानप्यवकाशास्ता
दपि॥ दिंनु धारणं भगीरथप्रसाधितापाहेमवसाएवगंगायानतु विष्णुपद्या॥ दृश्येनहिमजपदर्शयति॥ गंगापिनैव
मवनागजचर्मधारमन्द्धोधनामधुरिपोरुपरमाच्छांतं॥ किंतु प्रसादेन यतापभागीरथ्यापदत्वावरशांतधृतेः सदनास

राम:
२५

तेनीं॥ इंद्राद्विवधगंगा एका हिमवतः कन्यका ब्रह्मलोके प्रवाहिनी केनचिद्देशेन ब्रह्मलोकाद्भूलोकं भगीरथेनानीता
॥ अन्यास्तद्वत्प्रसादितत्रिविक्रमपादनखगलद्वारिपातवितस्ता पिपासया पुनः केनचिद्देशेन योगसिद्धिस्थिता देवानां हिताय यो
गिनी॥ अथ शान्ते रागे मेरोरनुपरि ब्रह्मपुरात्पर्याप्तस्ततस्तु पुष्टितु वाताहानिलेन चतुर्थीविभक्ता निष्पापा व्यादिसमुद्रान्प्रवि
ष्टा॥ तथा हि वामनपुराणे॥ श्वेतांगी पद्मपत्राक्षी नीलकुंचितमूर्द्धजा श्वेतमाल्याम्बरधरा कुटिला नाम चापरा॥ सुभा
पाङ्गाय सी हिमवतः सुतां प्रस्तु सोत्र॥ दिवाकरैश्च तु देवैश्च वसुभिश्च तपस्विनी कुटिला ब्रह्मलोकं तु नीता शशि
कप्रभा॥ अपो तु देवताः सर्वाः किं त्वा पंज नयिष्यति॥ पुत्रं तारकहंतारं ब्रह्मन् व्याख्यातुमर्हसि॥ ततो ब्रवी
त्सुरश्रेष्ठान् वंशका तपस्विनी॥ शार्वं धाम्याय पितुं तेजो वा कीमुत्थतामिप॥ ततनम्र कुटिला रुद्रा ब्रह्मणां प्राहना
रहातथा पतिष्ये भगवन्नपथा शार्वं पुरुद्धदृ॥ धारयिष्यामहं हेतेन स्तयेवरश्रूयता मम॥ तपमाहसुतप्तेन समाराध्य ज
नार्दनं पद्माहरश्मनद्धीर्य धारयिष्ये पितामहा तथा देवकारिष्यामि संस्थ तयोहितं॥ ततः पितामहः क्रुद्धः कुटिलापति
हानुगा॥ भावीना हिश ब्रह्मा सर्वेशः समहामुनेः पसा मत्कृपनेपायेन स्थितं कुण्टलेत्यया॥ तस्मात्त्वं धापनिर्दग्धा
त्वमधापो भविष्यसि॥ इसेवं ब्रह्मणा शप्ता हिमवद्दुहिता मुने॥ आपोमयी ब्रह्मलोकं प्लावयामास -- -- वैगिनी॥

नामुषितज्जलांरस्नावर्वंप्रपितामहः॥ अकूपामाधर्वेयन्नुभिर्वाह्मयैवंघनैर्दृष्टंपसावद्धांस्थितास्त्रसंह्येद्गिरि
कन्मका अपापोसंघीझावर्यंतीव्रह्मणोविमलाज्जटाइति अत्रैगंगैवकुटिलेतिनामांतरेणोक्ता॥ एतेवेशैलरा
जस्य तेकोकनमस्कृते॥ गंगावमतांश्रेष्ठा नमारे वीचवाद्वेति॥ रामायणेहिमवत्सुतायामुमाजेष्ठा -- द्वि
तीयपरस्थानेगंगायदर्शनात॥ अथज्येष्ठांमुराः सर्वेदेवतार्थविकीर्षयाइति॥ गत्वकृत्तोदेवाक्षित्रेलोकाहितका
रिणः गंगामादायवेगेनकृतार्थेनांतरात्मना -- हासूत्तवामनपुराणोक्तकुटिलोवृत्तांतस्यांगायमेवामा
यणोसिंहितप्रमतिपाइनाम्ह॥ अ -- नार्थेतवेमाकमाशिवस्यधर्मप्रजार्थहृतामिइतिवरस्मेवेधिकर्तककना
वरणप्रकारेणाव: -- मासुजेपकमाहानधर्मेणादहाविसर्धेन्ननीयते॥ अतोवामनपुराणोक्तार्थछायापस
दर्शनात्तापाहापव्रह्मलोकोत्तिकंनिमुरिसर्योध्यास्यत्तदनंतरंव्रह्मणापान्नदीरूपप्राप्तिस्त्रिपथगांनदीमिसने
नस्य विनाइदहि विशेषगंगानप्रावीनतरीपूरूपकीर्त्तेनयंभमवनश्चोत्तुमिक्षापिगंगांत्रिपथगांनदीं॥ त्रैलोकाक
थमाक्रम्यगतानदीपत्तिंइतिरघुनाथपरवेनाविश्वामित्रेणात्रिपथगाप्राप्तिर्वर्णितापोपोद्घातत्वेन अस्याः क
थायावर्णमानत्वात॥ प्रागेवत्रिपथगात्वप्राप्तावेदैवीहानीनीयमानत्वोक्तयोगात्व॥ किंतुभाविनीसंज्ञामा

श्रित्सरदं विशेषणं ॥ श्लोको देशिमधान्नामधातृ नामधात्तृन्प्राकरोमहान् ॥ तत्सकमाद्रूपं रामस्य रूपेण प्राप्तिं भुवि द्
युरामारितिसोरण्योऽजिशालिनया शिवबीर्यधानुरागाद्रमन्तो विचिंसकमा रूपेणा ब्रह्मलोकं नीतेऽथो तथैव त्रास्यः अथ
त्रिपथगामिति वृत्तनदीमिसेतद् पिभाविनीतं हामाश्रित्सनदीरूपप्राप्तिर्बीमनपुराणोक्तरीत्या ब्रह्मशापेन त्रिपथगा
रूपप्राप्तिर्न दीरूपं प्राप्य ब्रह्मलोके स्थिता पश्चात् भागीरथ्यानुरोधाद्भुवं तिरोऽन पातालप्रवेशे न वेति तद्दिनिधाय त्रि
पथगानूपप्राप्तेः एवत्वात् सैव न वशिः सोर्गः प्रवर्तिता नदीरूपं प्राप्य ब्रह्मलोके स्थिता तु अथ एवत्वान्न प्रवर्तिता किन्तु
शिव वल्कमतत्र तत्रस्य चिन्ताय द्रुतार्ताशिवबीर्यपतितपीते सेनानां मुख्तिमलममानान् ब्रह्मसमीपं गतानां देवान्प्रति
रूपमाकाशगां गंगायपसां पुत्रे रूताशनः जनयिष्यति देवानां सेनापतिमरिंदमं ॥ उमेष्टा शैलेन्द्रदुहितानाग्नपि
ष्यति तं सुतं उमायाः स्नेहरूमत्तं भविष्यति न संशयः इति ब्रह्मणो वदो रूपमाकाशगामगोतिति निजलोक एवं स
निहिताकाशगान त्वेनाभानिर्दिष्टा यद्वै भागा -- ग-आवर्तता स्मार्थ ब्रह्मणामुद्दिश्य तपः कृतामिमुक्तपवप्र
सन्नेनेन ब्रह्मणा वरं दातुमागतेन रघ हिमवती गंगा ज्येष्ठा हिमवतः सुतेति ब्रह्मलोकं समागते वंगोमितानि दिष्टा
एतैर्लिंगैर्गंगाया नदीरूपप्राप्तिर्ब्रह्मलोके स्थितिश्च सत्त्विताएवं तावद्वामनपुराणोक्ता कुटलां गंगे चेत्ति रामायणा

व्र.स.
१६

नुसारेणानुगम्यते किंच वामनपुराणे एवाग्निवोपाख्यानानुसारेणाप्यवगम्यते ॥ अग्रे हि शिववीर्ये निपीतवंतं चाग्निं
प्रस्तुत्यैवमुपाख्यायते । पत्न्यां तं कृताशेनस्तु न्नं पुंस्त्वं पिनाकिनः तेनाक्रांतो भवद्ब्रह्मन् मंदतेजा हुताशनः ॥ वेश्म्यां
नरस्तदा तूर्णं ब्रह्मलोकं जगाम ह । स गच्छन् कुटिलां देवीं ददर्श पथि पावकः तां दृष्ट्वा प्राह कुटिलां तेज एतत्सुदुर्धरं ।
ग्रहेश्वरेणोत्सृष्टं हि पुत्रेणम । प्रक्षिप्यांभसि मे प्राह सेवमाहमहापगा ॥ ततो विष्टभ्य तं हव्यं शार्वं तेजो ह्यपज्जयत
हुताशनोऽपि भगवान् कामचारी जगाम ह । पंचवर्षसहस्राणि कुटिला ज्वलनोपमा । धारयंती तं हि गर्भं ब्रह्मणस्स्था
नमागता ॥ तां दृष्ट्वा तु ज्वलन्तीं तत्र देवीं महामना ॥ दृष्ट्वा पप्रच्छ केनायं तव गर्भः समाहितः सा वाह शंकरापत्यं तन्मे
क्षिप्तं वह्निना ॥ तदृशा केन ते नाद्य निक्षिप्तं मपिसत्तम ॥ पंचवर्षसहस्राणि धारयंत्याः पितामह ॥ गर्भस्य वर्त्तन्ते
कालो नावपद्येत कर्हिचित् ॥ तच्छ्रुत्वा भगवानाह गच्छ त्वमुदयं गिरिं ॥ तत्रास्ति योजनशतं रौद्रं शरवणं महत् ॥ तत्रैव
गोक्षिप्य तुश्रोणि विस्तीर्णे गिरिसानुनि ॥ दशवर्षसहस्रांते ततो बालो प्रविष्यति ॥ सा श्रुत्वा प्राह लपो वाक्यं कुटिलापि
गिरिमागमत् ॥ आगत्य गर्भं तत्याज तत्सुखेनैव महामुने ॥ सा तु संसृजत बालं ब्रह्माणमसहसागमत् ॥ आयो मयी ब्रह्मशापा
त्संजाता कुटिलासती ॥ एवं वह्निविसृष्टशिववीर्यधारणोत्तमापि कुटिलां गंगेति निश्चीयते । रामायणे पुराणान्तरे

राम:
१६

षुगंगा पापनाशित्ववीर्यविमृष्टमिसे कर्कटेन प्रतिपादनात्तएवं भावं दाधा हैमवती गंगा ब्रह्मशापान्तरीत्वं प्राप्ताभगीर
थानुरोधात्तभुवं प्राप्ता लं बभ्राम प्राप्तासती निप्पथगा जाता समप्रमाशामुपपादिता ॥ अथ मातु विष्णुपदीगंगासा ह्युविद्धे
प्रसारित त्रिविक्रम वशांगुष्ठनखप्रक्षालनार्थं सत्यलोकस्थित ब्रह्मकमंडलुनिःसृतजलरूपावतीर्णा ॥ अथ तत्र
चरणा निर्भिन्नोर्द्ध्व अच्छिद्रनिःसृतवारिर्जलरूपाप्रतिपादिता ॥ वामनपुराणे विष्णु-- प्रसरता कपदे भेदिते
वा तत्र ॥ कुटिला विष्णुपादान्तात् तथा ता कुलिना नतः तस्माद्विष्णुपदी सेवं नानान्नाम जातिर भून्नु नदः स्तम्भं डक
पालपर्यन्तप्रसरद्विष्णुप्रपदायानिर्भिन्ना कुलीमत ब्रह्मलोकप्रवहत्कुटिला जलं भूप्रोक्ता ॥ स वैष्णवं संहारे त्रिवि
धज्जलरूपे पापयर्यपश्यन्ति साच विष्णुपदान्निर्गत्वै वमेनु परि निपसत्तदैवे सागर प्राप्तेति प्रतिपादिता ॥ महाभारते मे
भापर्वशिानत छिरीतं पादित्वा तत्र पाहाभ्यष्ठाय निम्नगा ॥ संसारसागरं सा पुपावनी सागरंगमे ॥ कूर्मपुराणे तु ॥ सावि
ष्णुपदी सोम गंगा जाते सुकृते च यथा दुर्भेदा गंतव्य शीतलेम हज्जलपुण्यपहाम्मिश्रपुष्टा प्रवर्त्तते वापि समादिद्धा तत्र गंगे
सुत्का ब्रह्मणा सा प्रविष्टिया त्ता ॥ देवानां हि विहारार्थं केनचिदेशेन सा प्रविष्टिया ता अथ वशिष्ठा सागरे पतिते सु भयानुरो
धेन पोज्झं ॥ एवं च पापाहे वत्ता गंगा से व भगीरथानुग्रहार्थं शिवेना शिरसा धृता न विष्णुपदीतिनवा ॥ लिशानामत्र शंका

ब्र.स्त.
१७

वक्राशः॥ ननु विस्नुपदी शिवेन शिरसा धृतेत्यपि पुराणवचनैरवगम्यते॥ तथाहि॥ विस्नुपुराणेप्युच्यते॥ क्रुद्धोन्तरमषिम
स्तपुवोपत्रमवस्थितः एतद्विस्नुपदं दिव्येतत्तीयं वो मयात्स्वयमस्तुपक्रमोक्तं॥ ततः प्रभवती ब्रह्मन्सर्वपापहरा स
रित्॥ गंगा देवांगनांगानामनुलेपनपिंजरा॥ वामपादांबुजांगुष्ठनखस्रोतोविनिर्गता॥ विस्नोर्बिभर्ति यां भक्त्या शिरसा
हर्निशं ध्रुवः ततः सप्तर्षयो यस्याः प्राणायामपरायणाः तिष्ठंति वीचिमालाभिरुह्यमानजटा जले॥ वार्योघैः सं
ततैर्यस्याः प्लावितं शशिमंडलं। भूयोधिकतरां कांतिं वहत्येतदहः क्षये॥ मेरुपृष्ठे पतती॥ तोच्चैर्निःक्रांता शशिमंडलात्
॥जगतः पावनार्थाय प्रयाति च चतुर्दिशं॥ सीता वालकनंदा च चक्षुर्भद्रा च संस्थिता॥ एताएव चतुर्भेदा दक्षिणभेदक्षु
तलहारणाः भेदं वालकनंदाख्यं यस्याः सर्वेपि दक्षिणां॥ दधार शिरसा प्रीत्या वर्षाणामधिकं शतं॥ शंभोर्जटाकपा
च्चविनिः क्रांताख्यशर्करात्। ह्लावयित्वा दिवं निन्येय पापान्सगरात्मजान्॥ मार्कंडेयपुराणेपि॥ ध्रुवाधारः जगद्यो
नेः पादेना तपतापयत॥ ततः प्रवृत्तायादेवी गंगा त्रिपथगामिनी॥ सा प्रविश्य सुधायोनिं सोममाधारमंभसां॥ संवर्त
मानार्करश्मिसंततिलोकपावनी॥ पपात मेरुपृष्ठे च सा चतुर्धा ततो भवत्॥ इत्युपक्रम्य सीता पाः पूर्वसमुद्रमभिमु
ख्यात थै वालकनंदक्षिणांगं धमादरौ। मेरुपादवनात्मानं द्वनंदने। मानसं च महावेगा सा वयित्वा सरोवरं॥ मानसा

राम:
१७

शैलराजानं रम्याद्दिशिषं गता॥ तस्मात्स्वपर्वतान् सर्वान् हरिद्वारायेऽक्रमोहिताः तास्तीव पित्तास्तं च्चामाहिमवंतं
महागिरिं: दृष्ट्वा तत्र तां शंभुर्मुमोच वृषभध्वजः भगीरथेनोपवासैः स्तुसा वाराधितो विभुः तत्र मुक्तां तु गंगां स
प्तधा लवणाब्धिः प्रविवेश त्रिधा प्राप्तान् तानुप हा॥ नदी॥ भागीरथ्यास्यानुरंयत्रोत्तस्ये केन हरिद्वारमिति॥ स्कंद
पुराणे केदारखंडे। सं कल्पेनैव वव दृष्टे वामनो भगवानजः पदे केनमही बाम्रा विष्णुना प्रभविष्णुना॥ मर्वे स्वर्ग
द्वितीयेन वाप्नोत्तेन महात्मना॥ सत्ये लोकस्थिपाय हामगलमंगलाच॥ पयात्रिलोकीं वहृतां पवित्रां यायायां
वसर्वैंसर्वैसराणाः समुद्भूताः पपाकपदेः परिप्रीतस्य शंभोस्तदानी च भगीरथेन॥ महाभारते॥ विष्णोः पदाच्छ्यु
भारा द्वगत्त सोमात्स्यानं नेनुनृपाचविप्रो: समागमनाच्छिव मूर्द्धेहिपादिमितिऽच्यते॥ वामनपुराणे रामायणे वच
नस्त्वासानुरोधेन त्रसलोकात्प्रतताहे द्रवमवती गंगाभगीरथेन नानान्तहनुयहार्थं शिवेन धृता वविष्णुपद्याः वि
ष्णुपदान्निर्गत्ता यामाहेमवती जलौः नापिभिश्चरामासा इसेनावदद्वलं स्वतद्दमे रोपचारा तावि ष्णुपदी शिवेन घृता
सागरानपि पवित्रवती तिर्विष्णुपुराणादि प्रपंचना नुसारतो नियोजनीयानि॥ कथमस्या त्रिविक्रमावतारे का
ले एमेरोनिपतत्सम्भु विप्रवहत्सा विष्णुपदा मासां भगीरथेन त्रिदिवाद्गात पनेहूततमिति विष्णुपुराणे वोक्तम् संघ

टेत्तगाननुत्रिविक्रमावतारेऽवन्तिरास्थादि शिप्रवहन्तीशिवेनशिरपामन्ताहिमवतं प्राप्यसप्तधाप्रसृतेतिकल्पभिद्यतेरा
मापणोनुकिंचिद्देशपारसस्तकथावर्णिता॥ तस्मिन्निपे आकाशगंगेति ब्रह्मलोकेवार्थं ब्रह्मलोकमागता विष्णुप
दीब्रह्मलोकायमितिनिर्दिष्टेतिचकल्पभिद्यतइतिचेत्तमेवंतर्हिरास्मिन्हितात्तैमुरास्तनभारतस्म्लोके विष्णुपादीनिर्
दिष्टेतिवकल्पभिद्यतइतिनिर्गमनानन्तरमेवविष्णुपद्याः शीघ्रमागमनवेशास्त्रोक्तत्वेनभगीरथकालपर्यन्तं ब्रह्मव
लोकेतदवस्थानकल्पनानुपपत्तेः नचतत्रोकेनविंशेनमुविपन्नित्तामागामेवप्रविष्टेनभूलोकेप्रवहन्तीस्थि
ता॥ अतोभगीरथेहृततस्याह्विर्दिवादानपनंमुघतइतिवाकं॥ अभागीरथ्याथमवतारसालस्यामेशीपतनेन
त्रिनिपममस्वनएवहिंहुप्रवहसापतनेवेगधारणार्थशिवप्रसादस्यचाकथनत्वेनतदसंघटनात्॥ वम ईन्मेवपत
नेमेरोनिपत्मदृश्चिशास्थादिशिप्रवहंविष्णुपदीशिवेनधृतेतिविष्णुपुराणादिसंघटनाभावात् अस्मिन्मतेमेरो
तन्निपातनोक्तिः त्रिविक्रमावतारकालवृत्तान्तविषयावाथातदोषेवोनिपतितनातनः प्राप्नतिच्चघपर्यन्तंभु
विप्रवहंत्सेबवर्त्तमानाज्जातःपावनार्थापसाप्रपा - - तुर्दिशमितिकदाहृतविष्णुपुराणवचसावदातेतित्त
सामिहस्तांत्रिदिवात्तदानपनार्थभगीरथकृतयत्नसासंघटनात्तत्तस्मात्तत्संघटनार्थेदपमाकाशगंगेरामा

पराणवचनस्यास्यलभ्यार्थश्चैवन्नस्तलोकस्थितानादेहभवतीक्षणीरथ्येनतयोभिरानीनाशिवेनवध.नासागरानपिपावितव
तीतदमेतेपञ्चरोगाचतद्भूतातसेवतसोविष्णुपुराणादिषुवर्णनंदमेवकस्मनेपुक्तंध्रुवलोकापगीरथ्येनविष्णुपदा
नीतेतिकस्मनेपित्रिविक्रमावतारकालमारभ्यापिनिसमुविभवंहंस्याशिवम्नतवादितत्रहत्नीतवर्णानस्यतदमे
दोपचारमूलवकल्पनावरूपभावादिसलंप्रपंचेनेनन्वस्तिवमेतत्त्रयापिविष्णुपदीनिर्गमसमयेतन्मार्गेस्थिताहि
भवतीतपापामिश्रितामक्तत्तेतेःपावनीतिसाशिवेना॥तथापिविष्णुपदीनिर्गमसमयेतन्मार्गेमूर्द्धभक्तेतितिशंकांदे
मवसाःशिवमूर्द्धसंबंधादेवत्र्यतिपावनत्वप्राप्तिप्रारनेनमितंताणविज्ञातातातस्तदभिषेकजलोपमेति॥स्वर्लो
कवासिभिरनंतरमाप्तत्वात्स्मिपमूर्द्धभिःपतितेवरणोपसवे॥ ॥गंगापरोविश्वामित्रवचनं॥आकाशाद
पतत्रामप्रिवेशिवशिरसुता॥आचिंतयच्चसादेवींगंगापरमदुर्धरां॥ सातस्मिन्पतितापुण्यापुण्येपनुद्रस्यमूर्द्ध
निहिमवत्प्रतिमेरामजराममंडलगा - इत्युत्क्रान्तत्रदेवीर्पंगाध्रवाविमुधातलवासिनःभवांगापतितंतोयंपवि
त्रमितिपस्पृशुःशापास्वपतितायेचगगनाद्वसुधातलंहत्वातत्राभिषेककृतेवभगतकल्मषाःध्रुतयापापाःपुन
स्तेननतोमेनाप्यसुभास्वता॥पुनराकाशमाविश्यस्वांल्लोकान्प्रतिपदिरे॥इत्युक्तं। अत्रहिशिवेशिवशिरस्येतत्पुराण

ब्र॰स्त॰
१७

रुद्रस्यमूर्द्धनि च शिवपुरे पश्चाद्ब्रह्मांशिवशिरःसमपादं मेऽत्युल्लसपरमपवित्रं तत्त्वं चात्र्त्काल तत्तं ब्रह्मा देवाग्रगण्याः पाविर्भ्मान्ति
शापो भवगायत्रीं तेनतो पपवित्रमिति पस्य श्रुधितिपस्पृष्टमेवो तं ॥ अयमेवार्थः कूर्मपुराणेपि वृद्धागंगामाहात्म्ये ति
प्रादनानंतरं संक्षेपेण कथितः पवित्राणां पवित्रं च मंगलानां च मंगलं ॥ माहेश्वरात्स द्रिप्रष्टा सर्व पापहरा शुभेति
॥ येम दृं मिदं धतिं तेच राणो पदस्ये मिति ॥ अनेन भगवतो हितकार्चितम्नादितत्तत्रहिशिवापरेशोप्यशिवो मन्त्रो
न्मत्तेजनप्रियदसादिपुरुषो न्मा । शिवं हूषितं वतं हं प्रतिष्ठाप्यापि गणामो न्तु नेव चनं किं वा शिवा प्रेममशिवं न वि
दुत्तं हमेव ब्रह्मादयः परमधकीर्णजटाः श्मशाने ॥ तस्मान्माल्यभस्मकपालस्य वभ्रसिशाचैर्यमूर्द्धति ता ब्रह्मणोपस
हमिति शिवः श्मशानवासी भूत्वा नत्र विकीर्णानि माल्यभस्मकपालादि धृत्वा पिशाचैः सुहृद्भिर्नो नाममात्रेण
शिवः वास्तवेणात्व शिव एव इसेनत्वमेकएव जानाति ब्रह्मादयो न जानंति किं वै ब्रह्मादयः शिवचरणानि र्मालितं
तत्त्वग्रंथस्मादिकमपि परमपवित्रमिति शिरोभिर्वहंतीति श्लोकार्थः एतेन ह्नहभूदावनएवंशिवेचरणगंगलग्रंथ राम:
स्मादिनामपि परमपाविन्यवचने नतन्मूर्द्धस्तनोपाधिकं पावित्र्यमुचितं ॥ अनेनोदारमाप्यणां घुत्कत्तन्मूर्द्धं संसादे १७
वमंगायणाः परमपावित्रे नमिमनेपि प्रधानप्रतिपाद्य भगवन्माहमत्तमपपछोवनिःसत्तेत्वाप्यल्किंचिन्तत्रन्तनो

क्तमिति नत्तत्त्वदर्शिमनीषिभिः कार्यः भागवतेहि। प्रष्टव्येनानुसारेणाहत्साचतारोमहिमानमेव प्रधानेन प्रख्यापनीयं मन
सि निधाय वक्ताभ्यनुक्रमतोऽपि तेनैवाशकलापुरुषः कृष्णस्तु भगवान्स्वयमिति रघुनाथपादैर्व्याख्यातानां भगवद्देशे शलमुल्काकृ
ष्णस्य परिपूर्णतमत्वमुक्तं॥ तद् दुष्टोऽस्मन्नः केशावतारत्वं विष्णुपुराणादिवचनविरुद्धं। ब्रह्माण्डे उत्तानपनम्र
स्ताववतानामप्यभगवत्त्ववचनविरुद्धं च॥ तत्त प्रशंसाश्लिष्पिंतं कृष्णावतारस्तत्समर्थत्वेन कथंचित्तेनेत यंएव मिदमपि। किंच
भागवतएवतत्तत्स्वदेशयपर्यालोचनया शिवस्य विष्णोश्च बधर्मिग्राहकमानसिद्धः प्रागभावः तथाहि भागवतोपक्र
मे। तस्मादेकेन मनसा भगवान्सात्वतां पतिः श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यदा॥ इति मुक्ता को सौ भगवानि
त्याकाङ्क्षायां सत्त्वं रजः तम इति॥ प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते। स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञाः श्रे
यांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युरिति श्लोकेन त्रिमूर्तेस्तन्मध्ये विष्णुमेव श्रेयस्करत्वेनोक्त्वा वासुदेवं नप्रभुपास्त तन्निष्पत्तभजनी
यत्वोपपादनपूर्वकं भगवत्ताविधायमे जिरेमुनयो ह्यग्रेभगवन्तमधोक्षजं सत्त्वं विशुद्धं क्षेमाय कल्पन्ते येऽनुतानिह इति सा
त्विकत्वेनैव तत्स्वरूपं वैराग्येणोपासितव्यमुक्तं॥ तस्यैवाविविधप्रशंसापूर्वकं जन्माद्येषु स्वरूपभगवान्महदादिभिः संभूतं
षोडशकलमादौ लोकसिसृक्षया। यस्यांभसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः नाभीह्रदाम्बुजादासीद् ब्रह्मा विश्वसृजां

प्रतिः । एयस्मावपसंस्थानैः कल्पते लोकविस्तरः ॥ इदं हि भगवत्तोरूपं विशुद्धमतुलम् ऊर्जितमिति ब्रह्मप्रधानेरूपमुत्काएव
तन्नानावतारणानिधानं बीजमव्ययं ॥ यस्यांशो — नस्य स्येने देवतिर्यङ्मनुष्यादयः इति तन्नदेवरूपं वैष्णवं मत्स्यरूपं भिमुक्तं
॥ अत्रैनेन त्रिमूर्त्तेतरोनत — विष्णुरेवपरं विष्णुत्वं ॥ एवं च भागवते वैष्णवपुराणे च प्राधान्येन प्रतिपाद्यते तत्सर्वं
रूढं एवं चसत्वाद्येकैकगुणप्राधान्यमाहित्येन निरूपणानि कादिभेदेन यस्मात्मायोपाधिके एतेषां समष्टिरूपं सगुणं ब्रह्म
यस्यांशभूतास्मेश्वरामेत्रे योपनिषाद्योपाहृदेवलुवावासराजसो शैरिवोयं ब्रह्मा च अपयो हृदेवलुवावासतामसो रुद्रो
सोयोपेस्सोप्रवोहृदेवलुवावासः सात्विको शोसो सः योयं विष्णुरिति स्मादेवे विष्णुत्वमिसंगीकृत्ते भवन्ति ॥ अत्र त
एव परस्य प्रपंचनार्थं भागवतेतस्मिन् विष्णुपुराणे प्रतिपाद्यस्य विष्णुत्वस्य परब्रह्मावतारत्वमुक्तं ॥ तत्र हि ॥ ब्रह्मवि
ष्णुशिवा न ब्रह्मन प्रधाना ब्रह्मशक्तयः ॥ तत्तस्तु देवा मैत्रेय मनाद्याहयस्तनदक्षादिना ब्रह्मादिरयावंतं तस्य ह स्त
स्य प्राणिजातस्य लक्षोपकवपिन्न परब्रह्मशक्तिविशेषत्वमुक्तं तदनंतरं सपदः सर्वशक्तीनां ब्रह्मणा समनंतर ।
तिपुराणप्रतिपाद्यस्य विष्णोः सकलब्रह्मशक्त्युत्कृष्टत्वमभ्युपेत्यापि ब्रह्माचांत्वमुक्तं ॥ एवं चत्र पारांग ब्रह्मशक्तित्वोक्ता ॥ राम ॥
विष्णोर्ब्रह्मावतारत्वाभावय — मधि — ष्ठां ब्राह्मणानीतिम चिंतनीय यवदेवेत्तविष्णुपुराणमपाह तन्न शक्यो ब्रह्म

विष्णोराणमुक्तिफलप्रदाः सर्वेश्वराः सर्वविद्यापुराणश्रुतीच्छमोगिनः अम्याहत्वशक्तयोऽद्भुताः संति तत्र सहस्रशः इत्यं
नैर्विविधैर्यत्नैः शक्राद्दिसादृश्यो मताः सर्वासामेव शक्तीनां ब्रह्माविष्णुशिवात्मकाः प्रधानाः संस्मृता देवाः शक्ते
यः परमात्मनः आद्याः पुराणा ह्यावामसमोत्मा सनातनः गणपते सर्वे शस्त्रास्त्रा शूलपाणिः पिनाकधृक्॥ कू
कूर्मे पुराणवचनेन कृष्णं दिव्यमापन्ने॥ विष्णुमन्त्रं त्वर्कर्षमिथ्यार्थं प्रवृत्तेन तत्र तन्नास्फुटीकृते अन्तर्निर्वाणं तमस्थ न भूर
यन भगीरथचरितादि महात्वे अत्र ममाध्यामिति शिवेन कृते कालकूटमत्तनं गंगाधारणामिरा यपित्तत्रमं के
शिवस्य त्रिमूर्त्ती राणमालिकादि मेरारोहतमापो पादूतेपरवृत्तमपसेभागवतत्र मवादनं॥ यथा छमस्कंधेनतेमि
रेवत्ति प्रागुदाहृतं श्लोके॥ एवं च गुणाद्वैस्यास्य शस्य सर्गाद्विसेदं न प्रभो॥ यस्येव पाद रम्यं तत्र ब्रह्मविष्णुशि
वाभिधा॥ त्वं ब्रह्म परमेन सम्म -- नं॥ नानाशक्तिविभागमित त्वमात्मा जगतो ष्टर॥ साद्विभागवत वचनानि
यद्यपि शिवाविष्णुि- नीललोहितरुद्रपुंदृशेनमत्तना नित्यापि प्रसाम स्मत्तिपा येनशिवामे देदृश्यामरूत्तानां
मेयपोजनीयं॥ एवमेव विष्णोदृष्टामप्येतादृशान वचनानि योजनीयानि॥ शिवस्य त्रिमूर्तेत्तरांग माते शिव
पुराणेषु चैकदेशेन सुप्रासङ्गतात॥ यथा शवपुराणे सर्वे वा - नाम यथा योगसाहास्य पोयाबाशिवेपर्यं वस्य तं प्र

नित्यानंतत्वं शैवपुराणे नामसाम्यात् शिवप्रतिपादकत्वं महानुद्भवर्णनं स्थानाणि शिवपर्यंतं सानं चोक्तं वैष्णवानि पुराणानि
सप्तसत्त्वानि महामुने। त्रिमूर्तीनां हरेर्नां हरेर्नाम्नीमन्मानस्य परंपरं॥ प्रवदंति पुराणेषु देवानां लिंगे वेदानपाहि शैवे तत्त्वं च॥ वै
ष्णवानां त्रिमूर्तीनां यद् ब्रह्मा स्तितत्वानुग्रहमे ऋग्वेदशिरा वाक्ये वेदोपनिषदां दृष्टि तितदुपबृंहणपुराणवचनं नि
यमानुसारेणात् तत्त्वगुणं ब्रह्मशिवः प्रपंचसंसृष्टिस्थितिमियात्रिमूर्तीनां तासामात्विकोविष्णुर्वै परं ब्रह्म त्रिमूर्तिन्नीराय
णोपरं ब्रह्मनान्यत्र तत्स्तुतिपादकं स्तुतिपुराणत्वं प्राप्नोति नयनां पलम्। एकं देवाविभक्तं त्रिगुणसमष्टिकं तत्त्वमीशा
त्रिपंचोक्तो विष्णुमाम मूर्तीनां प्रभवतत्त्वियमः कल्पभेदाश्रयाणां॥ इत्याहीनां मिवस्यान्स्वजमतुक्तनवदीवगारांगं प्रवा
हसारे कमतस्य प्रतिपफलनमपि वेदानां द्वैवपात्रमिति तत्तेपसंग्रहश्रोकस्य च दृश्नाच्च॥ एवं च भागवते
विष्णुपुराणयोर्भिर्याहृदकमानमिष्ठस्य पापरमावस्य सप्तकल्पनानां गात्॥ तद्विमूर्- - वैप्रसंशायां स्वेन नने
यं॥ एवं पुराणांतरेष्वपि किंचित्विक्रमरूपं त्रिंशत्मा माविभक्तेन येन - - तादर्शितं सविष्णुर्दशादिसमध्ये
सर्वेष्वपि पुराणेतिहासेषु ऋषिणा तेन पारगतान्ः तेषां च द्वादशदिस्यानां मपर्यकालावधेष्वेन स्वस्वमासाधिकापामः
ानिर्वीटलंकर्मपुराणे वर्णितं॥ सर्वात्मा सर्वलोकेशो महादेवः प्रजापतिः सर्वएव त्रिलोकस्य मंगलं परमे दे

वंगा ह्यष्टामेतयारिसादेवास्तेस्वधिकारिणः वरुणो माघमासे तु सूर्यः पूषा तु फाल्गुने। चैत्रे मासि च वेदांशो धाता वै
शाखे तापनः। ज्येष्ठे चैव भवेदिंद्र आषाढे सविताऽरविः। विवस्वान् श्रावणे मासि प्रोष्ठपद्यां भगः स्मृतः। पर्जन्योऽश्वयुजे
त्वष्टा कार्तिके मासि भास्करः। मार्गशीर्षे भवेन्मित्रः पौषे विष्णुः सनातनः इति। अत्र मासाधिकारिषु सूर्येषु जीवरूप
प्रधानसूर्यो ध्याता अन्येन विद्वहितः विप्रोक्त शादेशेन कार्यकर्तृत्वोपयोगात्। किंतु तदंतर्यामि शिवरूपसूर्यो
ऽत्रावेशः अत एव महादेवः प्रजापतिरित्युपक्रांतः। एको देवो महादेवो भास्वान् साक्षान्महेश्वरः। अस्मिन् देवे विद्युषां नी
लग्रीवः सनातनः इत्युपसंहृतं। प्रदेशांतरेषु च एष ह वै महादेवः कपर्दी च घृणी हरिः। आदित्यो भगवान् कालः सूर्यो नी
लग्रीवस्त्रिलोचनः। अक्षीपते सहस्रांशुः सामगाध्वर्युहोतृभिः। इत्यादि तत्र वर्णितः। अत्र सूर्योपस्थानार्थमुप
दिष्टसूर्यरूपे स्तोत्रे मलशून्यसनुसारे शिवरूपत्वं बसर्पसमस्तु विकृता। भूर्भुवः स्वस्तिं ॐ कालात्म सर्वा
त्मः सनातनः पुरुषः सन्महोतन्त्वं प्राणमाहिमिकयादिनं त्वामेव विश्ववरूधाजातप्रजापते च यत्त। नमो नि
जायरूपाय तामहं शरणं गतः। प्रचेतसे नमस्तुभ्यं नमो मीढुष्टमाय ते। नमो नमस्ते रूपाय तामहं शरणं गतः। हिरण्य
बाहवे तुभ्यं हिरण्यपतये नमः। अम्बिकापतये तुभ्यं उमायाः पतये नमः। नमोऽस्तु नीलग्रीवाय नमस्तुभ्यं पिनाकि

ने॥ किलोदि॥ हिरण्यगर्भरूपधरस्यात्मनो नमः नमो ब्रह्मणे परंज्योतिर्ब्रह्मणस्तां त्वांपरमात्मानं॥ विश्वं यद्भूतं भूतिमीमांसनकारी हारीरि
तामिति॥ यत्तु विष्णुपुराणे आदिसर्गाधिकारे व्यासः प्रमतीनस्य विधानमासाधिकारोपोतामेत्रेयप्रस्तारेनेमानोस्यम
मासाधिकारित्वादुपक्रम्य मासेष्वेषु मे त्रेयपदसंस्तेनेनुसमः का सवितुर्मण्डलेब्रह्मन्विष्णुराज्ञमुपदृष्टं हितामसुक्तं॥ तन्नेपुरि
संश्रावे शाभिप्रायं न भवति॥ किं तु पादिसोवाएषए नन्तं पुलमिसादिक्रनोमंसलेपुरुषाचिरपनपानमगभिः पूर्वान्हेदि
विदेवदयतदस्मादिमेत्रैः पूर्वान्हादि न हेतुनतयावयादेवं नपीवर्तितानानन्तं तेसाहापकामिप्रायस्यचविष्णुस्थितः स्थिसं
जेगतः पालनो यत्तः आपन्नुः मामम नोन सांबुर्दुं जलिष्टति॥ मासिमासिरविर्योयस्त्वन्नादिमापरा॥ नपीमपी
विष्णुशक्तिरवस्थानं करोतीति वेदेशितिचैवाग्रेतथाविवरणं नादत्तु तमपि नहंतरेणानसंभवति॥ किंच॥ किंचान्यत्
क्रांतातक्त्यापत्याम हान्तुपसंदसतहापकपालमाधीलाधारसांतद्ग्मानुलेपनंकर्मावतारहत्पसंत्सतदस्थिधारणं
घततत्त्वलेवलंमंतरेणानसंभवति॥ अपिच॥ शिवकलाविर्भावत्वतपाशिवांशतः शामभेदेवीदमेदेनासिं
हांवंतां पराप्सोतंतादसोहितामयः पुरुषरसुपक्रमनमोहरणवाहबोहारापपततवेविकापतयत्रमापततपेनमोनं
मदसतपातेतिरीयोपनिषदान्नेसोपनाद्यो आहृगारसादृष्टिनागोतितनुसारिभिहपहदगोच्यसिदं॥ शिवसमर्पी

नर्पाभिनयामासाधिकारी। अद्वेशं नाभिरोदुमीष्टे॥ अतोप्य दादेशा घस्य स्वकार्यकरणे सामर्थ्यमवगमनेनैतस्य द्येन्नपोकचौनस
गच्छते॥ अतस्तद्विरुद्धमवर्तनं नः स्त्र शंसार्थन्न पायथाकर्थं विन्ने यमितिसिद्धं॥ अथ पश्चि वसुवाराहवे पराजंपंजलसतंप्रति
बोधयति — ऊं भोगपटुकुलस्थितये रूदास्या बाले दुर्शेषद पुराकिल वाषाराणपुदे॥ एतावनाविकलता — रविक्रमस्य लो
केविलके तिविदी श्वरकलयंति॥ ननु कस्य सोऽयं अगोश्चि वस्तो दासीनमाहूतुपराजपंचसेन तद्दुनो बगाम्य नेदसाका
द्यापसर्ध्यायन्निमि॥ साहजीपसामसिवरः स्थिरकामुका सिभीमो सिसर्वजगतामखिलेश्वरोसि॥ इसंस्तवपश्च तिश
त्रैः पारीपमानेकिं नाममन्त्वकदत्तकश्चिव किंपदान: कल्पांतदुहिण कोटिकारोटिमालाभस्मा गतागकमटा
गवाहद्रष्टोः आशल्पपेवतवमंगालविग्रहस्यसवैन्निंत वबलं किमुन यतक्रि॥ पसा शके: शरमभैरव वीरव
रीमभैरवेवीरभैरवामर्दिसाहीविंबविपुदाधः विश्वेशंतस्त तद्विक्रमभरिभावे साहपसत्रसमुपादद्देते किमसे
: कल्पमुमाहरणाषट्पुराणाम नादिपदत्नये वपदुराज्ञानंघ्र्जानसा॥ तस्मिन्नवप्रतिहतित्तवपोघस्मरसौ दत्तां वन
सएव कथंसहेत॥ नवा अोजीपोरु द्वदक्षिद्रुतिसवस्माद्प्योजोवसंस्तवशिवस्यस्फुतनमनुया पचभिसापचेष्टा होनि
रूपपदभीमनाम्नासि कलजगमपकात्वेन सर्वतोवलवत्वमंतरेणानसंभवति॥ तथा सर्वैश्वर्यसंपन्नः सर्वेश्वरस्त्वमसा

दृष्टेकृतं सर्वं निर्यत्न तमपि तत्तदंतरेणानसंभवति ॥ किंच ॥ किं वा अतीतानानंतकल्पपितामहानुपसंहृत्य तत्तपकपालमा
लाधारणात्तदस्मान्नु लेपनं कर्म्मावतारऽपसंहृत्य तदस्थि धारणं च तत्तत्कलेवलवल्लभं तदंतरेणानसंभवति ॥ अपि च
शिवकलाविर्भावत्वत्तपाशिवोशातः शरभभैरववीरभद्रनरसिंहावतारो च संहरः पितामहपंचमशिरश्छेदः दृष्टाधरेषु
ऽहरादिसकलदेवावलेपधंसश्च वृत्तः सर्वमेतत्कैमुतिकेमायेन शिवस्य सर्वतो बलवत्ताख्येम नितरां साक्षीकरोसेव
॥ अपि च ॥ शिवमाराध्यतत्प्रसादलाएवं कृष्णेनपि जातहत्यामामर्थ्यं लब्धमिति ॥ षटपुरवधे निकुंभपुत्रे प्रच्छन्नत
पापुत्रमानो -- विघ्नं निकुंभं दृष्ट्वा प्रतिपुत्रकृत्तमिसादिहरिवंशे प्रचितं ॥ अथ शिवस्यत्त्रपराजयवर्न ---
सर्वं ॥ अत्र लेखनी पानुपाख्यानानि विस्तारभयान्न लिखितानि ॥ शिवपुराणादौ प्रसिद्धानि दृष्ट - आत्माभि
पर्था पसकथा ॥ पुरुषार्थमागास्य तदा हिमावलंबने को हेतुरिसाकाहायां तत्र हेतुनाह - सम्पत्तपाशनमव
साप्युः सपुत्रमभर्षयः सुरभावविलोपनाप ॥ मनुलस्य एवममेवमेदरसी दोकरं भेदोशमविएरुपेनेप्यत्तीति ॥ ॥
देवावदेववचनं तव निर्वेदहसासंपादिता सम रसदुषानि हानां ॥ पत्र त्वपाहा मुहे नभुजाव लेपास्त्र्याय सेनि
हितः प्रयाधिपते ॥ शैलाचते सहिता शशिखंडचूड मुक्तं विभावपतिपमवतो धिकत्वं ॥ आदापचक्रममभिर वनदी

नेनूनं छायामात्रं वसोप्यनुसस्मार षट्प्रवीरः ॥ इत्नं वंशोत्पन्नसंधिकंभवंतैवत्त सेनेन वैन्मैरः शाकलयापिन्नपालपेया ः आशंसवा वामेवि
लेभ वत्तोमखेति वैराग्यमेव पिजनाविमुखाभवेषु ः ॥ ॥ एतेस्त्वपाणिशिरा हेतुभिरेवनस्मिन्नावि ः कृत्तकिमपित्तत्त्व हजेनत्तेजः का
मोकश्चिगुरुकालज्ञलंपराधे ये स्मिन स्वप्र कनितेश लभत्वमाप्नं ॥ ४८ ॥ हरिवंशेत्ता वनदोः महत्त्वकंदर्भरोगाप्रहुमतित्तरामभ
र्थे पमानो संतदघोवाराः शिवेनवरसनवाजेनतर्दर्ये शांतस्यर्घं शप्तेइति सूचितं ॥ ततः प्रेहस्यभाग वातप्रवीदृषभध्वज
ः भवितावारापुत्र तेलहत्तकगुहानव ॥ ध्वजस्याससपहाभंगास्तवत्तोलभष्यति ॥ स्वस्थाने धोपितस्याध्यतहपुत्रमविष्य
ति ॥ इति श्रुत्वा हस्पोससनेनवाहानवाजेनपुत्रं प्रार्थ्यमाने स्यापह सितलोत्माल्वागहस्थापितमपरध्वजपत्तेनरूप
हुर्निमित्तोफुमनानंतरं युद्धमविष्पतीसुस्माव भानिनिपुत्रेतस्माव रूपपराजयो भवितेति सूचितं ॥ भागवतेल प
मर्थस्यपमुक्तः वाराः पुत्रशतपश्चोवलेपासीन्महात्मनः सहस्रबाहुर्वाधेनतानुवेत्तोषपन्नः ॥ भगवान्स्तवभ
तेश ः शारणोभक्तवत्सल ः वरेशाख्यापामास शतंच ब्रह्मसुराविपा ॥ सएकदा हिमगिरिशंयाश्वर्वस्थप्रेतमेदः कीठे
नाकेवणांनसंस्थ शस्त्रसर्तेवुज ॥ नमस्तेत्वांमहादेवंलोकानांगुरुमीश्वरं पुंसामपराकामानांकामपूरां
मतप्रियं ॥ दोः सहस्रत्वपादत्तपाभाराय मेभवत ॥ त्रिलोक्यांप्रतियोद्धारसलेभेदेतेसमं कंडूमान्निमतेदार्भियु

पुत्सुर्दिग्गजानहाश्च तच्चूर्णोपन्नदीनभीतास्तेपि प्रदुद्रुवुः तच्छ्रुत्वा भगवान्क्रुद्धः केनुत्तेभस्मतेप्स॥ त्वदर्पे घोमदे
न्मूढसंपुगोमत्तमेनने। इति विष्णुपुराणोपि ब्राह्मणोपि प्रोक्तोपसाग्रेमैत्रे प्रादुत्रिलोकनंदेवबाहुसहस्रेनानिर्विलो
स्मिन्हवविना॥ कश्चिद्बाहूनां सापकृतसजनकोरहणाः भविष्यतिविनापुरुषं भारायममा किं भुजैः इतिएवं वंतंवाण
प्रतिशिववचनं॥ मयूरध्वजभंगे त्वं युद्धवाणा भविष्यति। पिशिताशिजनानंदं प्राप्स्यसे संततंदारुणा। ततः प्रणम्य
मुदितः शुभमम्ब्यां यथोगतान्॥ समयंधुज मालोकस्तुष्टो हर्षतेरपर्पाविलिनन्वेवं मतिकोपि किमयानुचितेविष
येद्दष्टमितिप्रवीत्तविरोधाकिंवल्विलोचिकंकोर्यपद्रायर्तोपि नामशप्यते हा मन्हि श्राजानमिरुद्धशिवभक्ति
परिपूर्णाः प्रसादितेनशिवेनपुत्रेत्तेनपाणिः स्पर्शकं दानुजोपमिति॥ दैत्येन समर्पितः स्कंदेनाप्यनुजलेनोपला
लिनइतिहाल्वंशाएवोक्तं॥ ततश्च पद्दिनामपुरुषप्रार्थना अनुचितहामैवंदर्दहाणोधाइति वृद्धपदेशे चयुक्तः॥ त
नु। पुरतः प्रणम्य युद्धप्रार्थनासमये -योग्यानुचितः ततश्च विष्णुना स्वभक्तस्यास्य प्रार्थितं दृढतो बले छपनाव.
धनं पल्लनंततोस्य न कोपि विशेषः॥ तद्देवतत्रतत्कर्माज्ञसाराणा देवेन संकल्पमितिसेवायम पिपुराहापोजान
रूसाशक्ततो विशेषप्रदर्शनार्थं शापप्रयोजनमाह। अप्रमुरभावधितोपनापेति॥ अयमाशयः॥ येप्यः प्रावेनगा राय समा

त्वं वासन्तं नन्दे षोऽस्य स्पर्शोऽर्पादिनादिस्मयः शिवस्यास्ये निधावब्धलेपवक्व नंदे ति मपोह श — ऐवसौ चुस्तिके पर्वणिवोः शांत
नानाविधा कारानति भीषणाः नानाविधाप ध्याहिघरान् शिाान् शिक हृष्टहान् प्रस्तुसोत्के काम कोऽकाः सिद्धास्त्रैलोक्य
स्य शङ्करेश्वराः निसानंदाः प्रमुदितावागीशाानमस्कराः प्राप्याऽहं गुणाभेदवर्पं पेत्वयांनि स्मनविसर्पा॥ ऐषांवि
स्मपतेनिसंकर्माभिभंगमपि मदः मनोवा कायग्निरतान्मानिपुना। निकोऽस्मा न प्रकृतेन ब्रह्मचर्येण न तपसा वं हमेनच
। विषमसाराध्यम् लोकं नत्स्मापुस्समागता॥ येरात्मन्, तैर्भग वान्मार्वं साक्षमदेश्वरः सर्व भूतगुणोर्मु ममत्त
मथ्यमवस्त्रभुरित्ति॥ एवं च सा त्वाछुचः स्मन्नपि अनुचित्ते प्रवृत्तो बुद्ध्युपदेशं नाः न्हातातिपाद्निम्स्वाऽस्तदासदु
चित्तनिय होमा विसत्तलो निवर्त्तनी यइतिनीति॥ अपंचवाणाः केवलेपुयुपदेशं न्नोप्ध्को नो तिपादनिष्ठ्वाय पस्त
दासदुचित्तनिग्रहे मापिसत्ततो निवर्तनी यइत्तिनीति॥ अप्यचवाणाः केवलेपुयुपदेशेनत्ततोनानिवर्तेनाहेइ
तिशिवेलवाणाव चनैरेवावगते॥ हारवंशेहृव्यसकृन्नि — ताहेवासिद्धाः सहमेहणाः मया वहल मदोन्मेकोऽस्व
सैमेनेतवाष्ट्रपात॥ तेपराजेपसंत्र स्तोनि — शामसराज्ये। नाकष्ट मुपागम्य निनमंतिपथ्यासुख॥ मोहनिरा
शापुरुषसजीवितनाघकाम — अप्युधनावधारयेषांवाहूनां धारनं मम॥ नह्यमिमंपुरुषस्य कश्चित्तपनं भवेत।

ब्र.खं.
३५

नमे पुत्रं दि — वद्गतिर्यास्ति प्रसीद मम सांप्रतं शिवाद्धाराभासं शापं च लद्धास्त्वपुत्रं प्राप्तः सि पमावेदयिष्यामि मम वचो मम — सोम
तु गमिष्ति कुंभांप्रति तत्का किं विस्तुनावक्ष्यसि पितुः वले — पाथ्यं पुनस्त्वे लोकमाप्स्यसि प्राप्स — पंचशिखप्रसादात्सध
वाजसिद्ध्यादत्तेन पृथ्वी राघुस्वापे त्वो हं भाविम हपुत्रं लब्धवानस्मीत्सा — तेन कुंभांडेन मंत्रिणा कीदृशो वरः प्रार्थित
इति मानवैर्मुक्तस्तदानीमेव स्व गृहस्थापितमम — जपतनंतरं नंतरमे वपुत्रं तं दृधिरवर्षा हिमहोसान्तज्ञा लेचरस्थापि
भावि पुत्र निश्चयेन कुरु रूपस्थितेत इति प्रवचनेनापि ववत्युपदेशापोपेक्षितं यत्कीकृतं ॥ वाराणस्युपुत्रत्वेन परिगृहीतो वाकुसा
त्वमतो स्ते कस्मात् दसुरभावान्वि वर्षाणां षे मर्यादापांस्थापनीयः अनंतस्त्वदर्थं वरदान याजेन — पोदत्त इति एवं देव सशाप
स्तावदेव को हेतुः तदनुसारि भ्याविपुत्रावकृष्णभावनि दानं देवाव बनहे तं न एवं दिदृह विशेषेव दारणशापानंतरमुपाल
यते ॥ कदाचिदमयास हं भगवान्निकं भृगविज्ञेहारानंदीतीरदृगिभ कमादिसंहृते तेः तेशेषावाणादुहृतातो शेवमानामे
हे स्वरो ॥ मम मा व — वेमहान्तोंकिमि से वं व्याचिंतयत ॥ भावत्त स्ताः परित्तायभवानीकरुणा निधिः ऊचेतवापि कल्याद
ह्योमर्त्यो भविष्यति ॥ वैशाखशुक्ले द्वादश्यां यः स्वप्ने मत्तेत्वया ॥ स एव पश्चात्पुत्रो ते भविष्यसि चिरादिति ॥ सातथैव
ति थोतस्यां स्वप्ने दृष्टा च सुंदरं क्रीडंतं माम् सनोत्थाय पर्वभूवावादितुरा ॥ विचित्र लेखासीत्तस्यास्तया स्वप्ने निवेदिता ॥ पुनश्च

रामः
३५

लोकांप्रथितान्लिलिखेत्वासमस्तांपन् अनिरुद्धेतुलिखिते दृष्टे बाणासुरकन्यका॥ अयमेवमयादृष्टोनिशायामिसुवाच
ता॥ ततःदेवद्वारकांगत्वासाप्राप्तात्रेनारदात्॥ संप्राप्यतामसौविद्यांतस्प्रासादमाविशत्॥ तत्रानिरुद्धंकौंतेयमुत्तमस्त्री
शतैर्वृतं॥ द्विपःसर्वोप्यपितस्थेवाकाद्यविघ्नपा॥ तस्यामेवतिथौस्वपेदृष्टं वत्तमुमापतिः तस्याणासक्तमनसंतदन्ता
तेनवेदयत्॥ ततस्तस्यानुमस्यामांतमसीलादृतोनसा॥ आनीयबाणासुरमोदिविशुद्धुषांतिके॥ तषांत्तिमुदितायु
स्ता कन्यांतःपुरवासिना॥ तेनैवसमाहाणमाविद्धैना वरक्षिभिः ततः क्रुद्धेन बाणेन प्रेषितांस्तच्च सैनिकान्॥ ततः शुधा
मेवाहप्रद्युम्नस्तनयोव तो बाणास्तपंकृत्वायुद्धंमाया ततः श्रितः बबंधनागपाशैस्तंबद्धंतत्रमवेशयत्॥ नारदा
दिमम र्पोद्धतांतंससहाहारः बलप्रद्युम्नसहितोयोद्धवाणपुरेपाविति॥ एवमुर्वीमलेचपुद्धे वद्भसाफलाथ्यं
नागपाशधनात्ता अनिरुद्धेनस्तुतायामंत्रकृतेसन्निधानदेवाकारायस्फोटनेनवेदनापरिहारायमद्दृष्टनागावध
शिथिलीकृतबंधसृगापास्तस्याप्रवेदेवास्मघः कृतः महासवाणस्यभुजाटवीछेदनेनागर्वपरिहरणनामपाश
न्हंपलापितान्कृत्वाभार्याणांजाहितास्तामपिद्वारकानेष्यंतीसनुग्रहंचनसाफल्यापंचतस्मिन्नु द्दोशवेन श्रोस
सिममबलावर्तमिस्यपारोहेतुः अपिच॥ शिवसस्त्रसादपस्वमकोलकर्षप्रख्यापनस्वभावः कुवेराद्पुरुषः कृतोभा

ब्रह्म.
३६

पिमाएतेषु सूर्य्यग्नामुधएवपारेवजपाते निवर्त्तेपिप्पामिद्‌ति निजपनिताभपहापत्नामापुध्यंग्राहपिप्पामीतिरन्नमक्तस
भीष्मसमति तांपापिपालितं वत्साप्यनुसृतं तस्तत्र तत्तीपोहेतुः अपिचमेनाकेपर्वरूपेणाक्रिवंतपसा प्रसाधितवतेश्रीम
य अनित्तादुर्लभानेकवप्रदानानंतरं मपिविस्तसमं प्राप्य भर्ता विष्णुस्तिमसाधिकः इति दत्ते बांतरं द्रोणपर्वणाप्रति
पादितं दिवंगणात्तोहरप्तासामर्थ्यलामार्थ्यो शिवप्रसादिवंतं तत्प्रतिपुरामेनाकुमाश्रिसंतपस्त्वमकरोर्पदगतेदाम
मवचः कृतसमस्तसंस्थैर्य मास्तुहिंसादि शिववचनेदृष्टीकृतं चास्मोहेतएवमेते हेतुभिःशिवेनतदानीमेव दासीत्वम
वलंबस्वकीपतेजोलोपिनाविः कृतं। यस्मिन्नीषद्‌गकृतेकामांभूधकोपः शानभंतामासाइत्ति अत्र शमस्त्वयेति
लोकेऽभ्यर्थयनइतियाशो — प्रयोगस्य अर्थंपतेतात्मनपदित्वे — तात्मनेपदमनित्यं सज्ञापकादिति वामनसूत्रे
तः साधुत्वेद्याचैतस्मिश्लोकेसेयइति॥ अस्मसोकिलोयेचेत्याहपरणां मस्तत्वतः साधुत्वं॥ अथस्मशानवासदोष
स्यपरिहारमाह॥ ॥ दग्धेनत्वाहिरदहनेनयाचरेस्मिन्नबादितंभुवनमेवमहाश्मशानं॥ तत्रस्थितिंविबुधनाथ
पततवासहापासंतः श्मशानवशातिसमुदाहृति॥ अत्रभागवतवचनं कामाधदहत्रिपुरं कालगजाद्यनेकभतद्रुहः क्षप
यतः स्तुतयेनतत्तं॥ ननत्तकालदहनात्मकृतं स्वनेत्रवन्हस्फुलिंगशिखयापहितं तत्तवेति॥ नन्वेवंमहाश्मशानवा

राम:
३६

ससपरिहारोस्तु स दृष्ट्वा विश्वश्मशाने षु संध्याकृत्सन्न स्थितैः कः प्रतीकारस्तासां का दाम्पा माह्यासंध्या सुधृतगणाभैरवेमहाका
लीसः जन्मजगत्पापदपापसनाथा तदोचरेषु पितृकाकुल भस्मिषु लंभ्रात दृशं गिरिशेतांडवमातनोषि॥ लिंगपुराणोक्त
ध्यानं तस्य हेतुरुक्तः पुराकिलापुरुषेवधेरात्कामुखेधाये ... वेन प्रेरितान्तांजगन्मातत्तेन सर्वेत्र दृपालुतया शान्तुक
स्पंते लोककंटकत्वे पितृद्धचिकीर्षोमलमभमाना केनविदेशलेशेन क्षितिकंटप्रविश्य कालकूटेस दृष्ट्वा॥ शतमा
त्रपीतानिर्गतानिक्रूराम्भद्कालमभवत् सरान्दुकामुरेविहसमूतगाणैः सह श्मशाने पुष्पितालोकान्मेहत्रुउपच
क्रमेतदाशिवः केनचिद्दोनवटकभेर वीभत्वात सम्मीपे प्रादुर्भनोतिहुचितत्तस्मायी हृदनशेष्ठ॥ नत्सेभ
दृकालीदयध्यात्तनंदहोसनेनमृहत्तसौतं कालकूटनिर्गमपपाण्णामीलभिमंधापतदर्थपानमात्रेएवसोऽप्र
तिकृशेमत्वात मासहजगातांहर्तुमाहमेशिवत्तयोस्तत्तगणावप्रवासेवसुसध्यासमपवृत्ते संनिधाकांतंदन
त्प्रदर्शनेनतेभोजगात्संदह्यतीयमितिमत्वा संध्यास्तु नत्तंगात्तोतिअनुशासनिकेतुश्मशानवासतत्वविकिभ
र्थदृत्तिमयाएषेनाशिवेनसकलप्रजाहिंसकानांशमसा॥ स्त्रिनांभूतानां वधस्तत्रगतामयाकृतः महदेवस्यानामे
ध्यामेचमोहनकांक्षिणामिमुक्त॥ पुराकल्पेत्रासजंकोशानभूतसंधाच्छलोकृतान॥ तेभूतसंघाघ्नंतिस्मसंप्रष्ठा

स्तेनाखिलाः प्रजाः त्वयारक्षिताः निग्रहेतेषांसोऽशक्तो मांसपीजपत्न।।भवोऽहंतामघातकः अहितान्ख्या खिलाः प्रजाः श्मशाना
द्विपसेत्स्यानान्ता।।संमेध्यतममुवि मुनिभिर्मेध्यमिमुक्तं।स्थानंपवित्रंवसामहं।।आचार्यभिर्वदंतरौद्रोमोहकामैः स्तु
मेध्यते।।मध्याह्नेसंध्ययोस्तत्रनेहतेत्रा।रुद्रैर्वत्ते।।आपुःकामेप्सुर्देवानांतत्थमितिरिपतिः सर्वलोकाहितार्थाय
श्मशानेनिवसाम्यहं।।इत्येवंश्मशानस्यापिवावश्यानन्तः पवित्रत्वादेवमहादेवेनन्तसिंहस्तसंघेत्तीपेयात्रीकुर्वे
ताश्मशानंगत्वातत्रंस्थितोमहाकालः।शिवोऽर्चितइत्यकंवामनपुराणे।।तंदृष्ट्वामहाकालंकालकालांतका
रकं।।पप्रच्छसंपमनंमसोमर्मेस्तुवित्रवीरित्रकपिणशानिलयंशंभुमत्रतनाथंजगरमत्तिं।।पजयित्वाभलधरंजगाममनि
षधान्यतानि।।भगवतोनुनिरतिशयपसात्मानंदात्वाहनिसत्तप्रसत्तुष्टाकृत्तसकलविषयाभोगास्पसवैद्यपिता
नानुलेपनादिषुतुल्यदृष्टेः शिवस्यकेवलमाधैषिवस्मशानेषु आपिवासमात्तोल्पप्रदर्शनायेतिनिरूपितं तत्र
हि एतत्सांमाधीसंध्यापामगवान्भूतभावनः परितोभूतपरिवेष्टितोनृत्यतिभूतराट।।श्मशानवक्त्रानिलधूमे
धूम्रेस्मेविकीर्णाविधातेजटाकलापः भस्मावगुंठामलदेहदेहो खेदं वहिभिः पशुपतिर्देवाः।।इत्ति दृत्तिप्रसुक्तं व
ताकारूपयेनपरमेश्वरस्यमतःशिवस्यश्मशानवासनेभस्मानुलेपनादिकिमर्थमितिशंकांदापामुक्तंभोगा।।यस्मा

न वंधं वगिरं मनीषिगोगणांसवि घाप्रटलंसि — — दः निरहलसामान्यातिशयोपि यः स्वपंपिशाचचर्योपचरहृतिः सतांहसं

तिपसाचरितंहि दुर्लंगास्वात्म — — सापविदुषः समीहते॥ येवेहुमालाभरणानुलेपने: स्वभोजनं स्वात्मनपोवलालि

तें॥ ब्रह्मास्योपरुन्नसेतुपालाः पत्कालंरतांविशवमिहहिमाया॥ अत्राताकलीनिसपिशाचवपां अहो विमुग्धास्त्वरि

तं विद्वनो मिति श्मशानविनिपशुंभूतनापंन्यास्तत्तिं॥ पेजपिताकूलधरं॥ जा गर्भनिष॥ एचंविधं विचारितादहसं

दैवेपितानुमशंकांतत्वहपकथनेतवकोधिकारहसाशंमलदहसन्तवोद्घाटनार्थमिदंनभवति॥ किंत्वमार्यमि

सहहश्रीकंटनावककवीन्द्ररहसरीतीरेतादृशीः करबवेतिनरः सुहृदा। त्वन्नामरूपगुणाविंतनपुराणमेवव्याजेनके

नचिद्वामुमिहस्त्रमोमे॥ अत्रैतादृशीसनेनेनशंकांहेपातयोहिहातेपिस्विनः शिवपार्षदादवनिधत्तिकूण

गाहेनहन्नपश्चुभूनप्रेनपिशाचामुखाहसत्तिपंकूजासादिमपाः अप्रतिमीषणाविकृतानना घाकाराः सदांमांस

भहाणाहिगावितहत्तपश्चवहवः पापेशानचवराप्तते॥ हाएवंशोहकैलासयात्रापांतपश्चरतेकूस्मावंहातुशि

वस्पप्रख्यानेतस्माश्वरहत्वयैवाहवर्तितानाः शिवस्पयरेममेगलोस्म दत्वेकथ्यामिहमुपयघतहतितस्पहेषत्व

शंकास्पदसैवंपारहाः कूर्मपुराणे॥ भगवन्मृतमवेशमहादेवाविकापते॥ त्वामेवपुत्रमिच्छामि त्वयावामसदृशंविभो

ब्र.ख.
३८

रिति प्रार्थितं देवं ब्रह्मा सांप्रतिपरार्थितं भगवत्तानत्कीद्याभिपुत्रक॥ विज्ञाने मेश्वरं दिव्यमुसस्य जितवान घामित्तिवरं प्रदा
पयमेशिवत्वसम खोन्नीललोहितरूपमूर्तिमास्थाय प्रादुर्भूतः प्रजासृजेति तेन नियुक्तः स्वात्मना सदृशान् रुद्रान्
निर्मला न्नीललोहितान्॥ जरामरणनिर्मुक्तान् सर्जपरमेश्वरः तनस्तेन तु माहात्म्यादृशं दिव्यं प्रजामसुविवर्जिता
:श्च मा: सृज त्वं भूतेश जन्ममसुसमन्विताः इति तेन प्रार्थितः नास्ति मे तादृशं सर्गं सृज त्वं विविधाः प्रजा इति॥ तमे
व सद्योभिप्रजन्मतः प्रभृति निवृत्तसृष्टिव्यापारे निश्चलस्थितस्तेन स्थाणुनामा बभूवेत्युपाख्यायते॥ शैवे त्वेगादि
सपुराणादिष्वप्येवमेवोपाख्यायते॥ तत्र शिवेन स्वसदृशा रुद्रा मच्छ्लेलोपासना विशेषेत्वसाधुसंलब्धं वतः पर
मानंदरूपाः रुद्रास्थानं प्राप्ता एवस्वपं ब्रह्मांडमध्ये ब्रह्ममुखाहाविर्भूता स्थाणुर्विशाला संति ता नीललोहितमूर्ति
मास्थाय क्रीडता परमेशिवेन गौरी नाम्येत्वानुचरत्वेन सृष्टाः अमेषांसादृश्यं संभवात्॥ ते च देवगंधर्वविद्याधरमनु
ष्यमुखोत्तमभूतप्रेतपिशाचतिर्यगादिनानाजातिसृष्टाः कर्मपुराणे॥ सृष्टिनां निवृत्तं नतः संभवाच्चस्तावीसृ

रामः

देवं त्रिलोचनं॥ सहैवमानसैः रुद्रैः प्रीतिविस्फारलोचनः तांतापरतं चतुं माधवेहे स्वंदानवतुषा। तुष्टा व जगतामेके

३८

कृत्वा शिरसि वांजलिं॥ ब्रह्मणा शिवस्पर्शस्य पहिर रुद्राणां शिवमायुज्यमासावीतपकलशोकानां विविधस्मतन्तसोकैः

अत एव चानेनांतं ह्यनुचरं त्वं प्राप्तास्तद्दनेनंतरं प्रत्यत्वया प्रार्थितं त्वयात्मनः पुत्रत्वे भवतो न चाच्छत्तं मया तत्समकलं सृज
त्वं विविधं जरामृत्याद्यपरिवृतः शिवस्यांतःक्रीतेन सह देवमानसैः पुत्रैः ताता दशरथीपतेति ॥ न त्वाहि सोक्ते महाभार
तेशं तिपर्वधिताःस्थानाप्रश्चिच शानंगो प्रारंविदधे प्रभुः ॥ महात्मानं महादेवं विशालान्तं पुरातनमिति ॥ शिवेन तेषां स्था
णानील लोहितानुचरत्वे कल्पितमिसुक्तं ताच्चतद्दिदं शिवस्यापुत्रतानामेव नील लोहितानुचरपारिषद्त्वग्र
हणं तेषां नामजातिरूपत्वया घोर शांत विविधाकारत्वं च स्पष्टमेव प्रतिपादितं सोमसुमिकं पर्वतोद्धिपशैलप्र
तीकाशाः प्रादुरासीन्महारवीः शवबाहोष्ठरूपाश्च हपयोमायुगोमुखाः आन्ह्ना मायोरवदनाच्या घ्रद्विपमुखास्त
था ॥ क्रवक्रास्त्रवमुखाः श्चैव च ॥ कर्मनक्रश्च शरवर्णास्तथैव च ॥ शरवमालापरिकाशं रवेधनिसमस्वना+
+शुकवक्रामेषैव च ॥ महागजसवक्रा स्मूह्मवक्रामितप्रभाः हावाघाठमुखोश्चापि वाषवक्रास्त+ जटाधराः
पंचशिखास्तथा मुराः कृशोदराः वतुर्दंष्ट्राश्चतुर्जिह्वा शंखवकर्णाः कृशोदराः किरीठिनो मौलिधरास्तथा केचि
तमर्द्धजा ॥ उष्णीषितो मुकुठिनश्चमतुवेक्रास्त्वलंकृताः पद्मोसलापोऽध्यास्तथा कुसुदधारिताः महात्मेन
च संपुक्ताः शतशोथ सहस्रंशः शतघ्नीचक्रहस्ताश्च तथा मुशलपाणयः भुशुंडीपाशहस्ताश्च गदाहस्ताश्च भार

ब्र.सं.
३८

न्ता॥ खेटेषु खेटेषु धयश्चित्रचापारण्यास्तुकाः सधजाः सपत्नाकाश्च सघंटीः सपरस्वधाः महापाशोद्यतकरास्तथाल
कुडपाशयः स्रुग्गाहस्ताः षड्हस्तास्सनकिरीटिनः॥ महासर्पांगदधराश्चित्राम्बरधराधिराः रजोधंस्ताः पंकदि
ग्धाः सर्वे चित्राम्बरसृजः नीलांगाः कमलांगाश्च हेडवक्त्रास्तथैव च॥ मेहीशंषमर्दगास्तेफन्नसानद्धगोमुखा
न्त॥ अवाद्यन्तपारिषदा हेमस कृष्णाकनकप्रभाः ग्रापमानास्तथैवामेप्रस्तृष्टापुस्तबभाः लंघपंतः सर्वन्त
श्च बलान्तश्च महाबलाः भावेत्ताजवनावद्धपवनोद्धतमूर्द्धजाः मनोद्भवमहानादाविनेरत्तोमुडमुंडः सुभीमा घोर
रूपाश्च अलपरशुपाशपः विरागवसनाश्चित्राश्चित्रमालानुलेपनाः रक्तचित्रांगदधरास्समुद्यतकरास्तथा॥
हं त्तांशेद्भषंतरागः प्रमस्त्वामस्त्व विक्रमाः पातारस्त्वग्गिमानांच मे मांसा चक्रतमोजनाः ब्रूयालाः कलौका
रास्त्वपकुशामंधरोदराः अतिभ्रस्वातिदीर्घाश्च प्रबलाश्चातिभैरवाः कामकाराकराः छिद्रा: द्विलोकासेश्च
रेश्वराः निसानंदाप्रमुदिताः अतिभ्रस्वातिदीर्घश्च बलाश्चातिभैरवाः कामकारकराः ।द्राः हैलोकासेश्च
राः निसानंदाप्रमुदितौ— वीतमत्सराः प्राप्ताष्टगुणामैश्वर्यं येन मां निस्पृहविस्मयं। येषां विस्मयते निसंकर्म
मिर्भगवान्भवः मनोवाक्कायमानिर्दत्तोनपाशिपुत्रानि वीरमाने॥ पिवसाए.प वसाधवाम्ये कुद्धावलविषात्त या

राम:
३८

श्रुतेन ब्रह्मचर्येण तपसा दमेन वा येऽस्माल्लोकं भवस्यापुः समागता इति॥ एत एव विधाताः ब्रह्मशोत्यात्तु इनीलत्वो
हितं नियोगात्॥ जगत्त्रये तत्र तत्र स्थिताः इन्द्राध्यापेद्युमघोपन्यायिमघ्र्केसाद्‌भेश्वामत्तिभ्यश्च वानमद्दस
तेश्चतुर्थेत पदैः प्रतिपादिताः एत एव तत्र महासाश्रितामहस्ताद्दसतु वाके देवव्रतेषु प्रथम सामिचनानाद स्थान(
स्थिततपासकलदेशनियामकतया वा प्रतिपादिताः एत एव च्छ्रापुष्पमत्के हि व्यागणा वहूरूपाः पुराणाद्दति विरात
शिवसापुजसापादि व्यष्यानेस्थिताः पुराणसंत एव लीलार्थावतमभिप्रायेण बहूरूपान्नताः एवं विश्वेन स्वलीला
र्थे कृतायाद्दस्टेः त्रिपथपोमाकारेण पर्यन्ता याः एष्विधाधर्मसंस्थापनार्थं प्रवर्तितापे जानानाहापजोन च्छ्रनुषंगि
कं स्वार्थत्वं देवानप्रसक्तमिति समापवेणाप्रतिपादितं तत्र देवान्यात्मभगवद्वचनं जायधर्मा इह लोके सर्वभूतम
हेश्वरः जगमानिविशालात्तोभूतात्मेकात्मनामसृजत॥ जायतामि विगोविदस्तिर्यग्योनिगतैरपि॥ ज्ञानि सर्वाशि
मवेदः समुपाश्रितामसुखच्छ्रवा इति च्छ्रन्नजायधर्म मानुषे लोकद्दति नियोगानेतरं कथं देवेशोहि तेमानुष्यं जन्मप्राप्त
वमितित्तेषामनुशयति हारार्पमेव भगवानुवाचीम वैभवतमहेश्वरः सर्वेतो विशालात्तोनी लोकस्तेद्दः समुपाश्रिता
सर्वाशिजंगमानिभूतानि एकात्मनादेवमनुष्यतिर्यक् विशेषमंतरेणात्मन्याये लपराक्रमलाहतेकरूपेणाम्प्त

॥किमर्थमेषो विंदोक्षमे संस्थापनार्थाय भगवान्मावतारात्॥ विष्णुस्तिर्यग्योनिगतैरपि महापैः सहजायंतोऽपि सेतद्धर्थे। सर्वे
षामविशेषेणास्य शाहि तिर्यग्योनिजन्मनपि न विविकित्साभवति। अतो मनुष्यजन्मनि भवाम्दिर्दिविकित्सानका
यैन्॥ तदनंतरं तथैव देवैः कृतमिति अनंततस्त्रीकेन दर्शितं॥ एवमुक्तास्तुकस्तेन सर्वेऽपि एव दिदेवौ एवादिवौ कस्मः
देशस्थानं वहतारः स्मर ताम्रुध्वनेश्वराः इति। अतो विविधाकारेषु शिवपार्श्वे देवेषु येषिशावाहिरूणास्तेषां तज्ञा स्तुवि
ताहास्तत्र तत्र प्रतिपादितः अस्तं तद्विष्णुमहत्स्य घंटाकर्णाख्यस्यापि हि पिशाचस्य मांसरूपिणा हरः केला
स्थापनान्यपान्नाथं मेव भगवत्प्राप्यं पचितः शिवमंत्रास्तिमन्त्रे ताः पिशाचाद्दिशाक्तु प्रासमिसपि घंटाकर्णेन स्वस प्र
सुक्तमिति॥ तत्रैव प्रतिपादितं॥ बाल्यास्यहथस्थापशंबमादायमहं॥ द्विधाकृत्स्यपथ्याघोरं पिशितं केशशा
डूलं॥ ततः स्वंडसामादाय अप्रिमुस्त्पलतः निधायपत्रेतु शुभेन मत्स्कृत्सज्जगतार्दनं॥ इदं शेषावादेवेशं प्रांजलि
:प्रगतः स्थितः गहाहोदेजगन्नाथमेस्तपोऽस्तवप्रभो॥ भवाद्दशेजगन्नाथयाः स्वंसर्वालनाहरेः भक्तिनम्ना
र्वेनेविसोनात्र कायाविचाररा॥ इत्नेपमद्भक्तिनम्नेणाग्रास्वतत्वाभिन्नाहरे॥ नवमुसत्कृतंमच्छेत्राह्मणाशव
सुवमं॥ सर्वेषामेव वर्णानां शैवब्राह्मणसत्तमं॥ अस्माकं पिशिताशानां शास्त्रेनिश्चितमेवहीति अतः केषांच

नाशिवपार्षदानांपिशाचादिरूपाणांअवस्थागमनादिष्टमयेषुसज्जासुचितमांसमांसभक्षणाहारः स्वामिनोनदोष
मावहतीतिसर्वमततवद्य॥ एतेनलुप्तकंपामुच्चयेमानितिनेतिन्नहेतवे॥ अतिछन्नप्पदंवालोकस्यरूपकोवोशती
गिदम्भिसाहिकमुक्तवतः स्वामीगुणोदिनस्यदेहस्यसदोदेहपतनं भागकत्तादिवर्णितंउपाध्रिसापिये ८९पत्ता
मसास्तथैवमलपंति॥ इमशानवासनिरतौतिसमनुविः पिशाचादिभिः सहवसनरूढः अनुदिः सांहिकेनसे
वदूतितेनिरस्तावेदितव्याः॥ किंवादेवा अपिहन्तास्यमत्सशोधनाः श्रुद्धएवशिवस्यदर्शनंलभंतेनान्यथेसार्थव
चनैवंरुधाकैलाते॥ तथाहिहरिवंशेनावतः॥ त्रिपुरवधाकांक्षिभिर्देवैब्रह्मणामरितैः शिवालयप्राप्यशिवस्यद
र्शनलाभार्थंचतपश्चीर्णामितिरूकं॥ प्राप्तिगत्यतुतद्धाक्षमनोभिवोभिरेवच॥ भूमिप्रपद्विदेसदेवमहर्षिदेवभार
त॥ विष्णुमयादेवमेरोचमध्येचपरिपिवीतले॥ तपसोयेगाघोमगताः सर्वेतेमनुयोनपा॥ भूमिप्रपद्विदेसदेवमहर्षिदे
शुक्रमाता॥ विष्णुपादेवमेरोचमध्येचपरिपिवीतले॥ तपसोग्रेगाघोगताः सर्वैतेमुनयोनृपा॥ काश्यपेपाहंदंपा
प्राजयंतोब्रह्मसहिता॥ युगधानानिचर्पाणिमरूतिचशुभानिच स्वपंमतानांकुस्मानांमगाणाकुरसन्नमे॥ ग
हीतानिविमुक्तानिदेहम्योवतशाणिभिः अतादिन्नमथोत्साधिविश्रुमोपयाद्वंः हालयमुराः सर्वेव्याप्रचमंनिवा

ब्र.सं.
४१

सिनइतिा चापमनपुरातोप्युक्तं॥ ततोभ्युदितं सर्वे पितामहमभ्येत्य सुरास्तदा क्रुद्धं देवं नमस्कृत्य संजगाद्धुर्दुःखमाचरं॥ तच्छ्रुत्वा
भगवान् ब्रह्मा कामोहं समं दिदे॥ सर्वे तस्य तिमहात्मानो जनं नाम्नेचतुर्धिकारणा॥ तथोक्ता वासुदेवेन देवाः शक्रपुरोगमा
: जग्मुर्दर्शनं पुरस्कृत्य सजगत्मुनेहरमंदिरं॥ ततत्र देवं वृषभं ददृशुर्नापिनंदिनं॥ अथ मंदिरद्वारे चतुः पश्यंति त्र्यतानमिएाष्टना
: तानमष्टदृष्टीन् संप्रेक्ष्य हि देवानां विष्णुमेत्य स्तुतिः प्रोवाच किं न पश्यथ महेशं पुरतः स्थितं। चम चुने वदेवे शं पश्यामो
गिरिजापतिं॥ न विघ्नः कारणात्तत्र येन मद्दृष्टिहता हि नः तानुवाच जगन्मूर्तिः पश्यंत्वो हि ताहमे: यापिष्ठागर्भे द
ताराम पश्मा श्रायंत सराः तेनहतातंविये को वो स्तत्तो देवेनम्ब लिनाग्रतः स्थितमपि पश्यंतोपि न पश्यथ॥ तस्मा
त्कायविशुध्यर्थं देवदत्स्वर्थमाहात्न॥ तप्तकृच्छ्रुणासंभुहाकुरु स्नातपीश्वरमिति॥ तदनंतं चेतत्मकृच्छ्रावराताप
र्वकं शिवस्य महात्म्यपनादिपजात्कृत्वैवदेवैः शिवदर्शनलब्धमिस्यप्रपंचितं त्यक्तोदकेहावहेनुमेरूपष्टवेनाचरा
वधोपायं मंत्रं पतोदेवाम हतानयष्ठाशिवे प्रसादलब्धवलोरावणः तदधिकतत्तोवलविनाम चरित्रजैतुनश्प
स्य इति विष्णुनाचोधिताः तथा तपः कर्तुमरणामाः शिवमेवप्रसाधतावतांजेष्यामइति मनोषपाशिवलोकं गत्ता
: शिष्टराजधानीद्वारस्थितेननादिकेस्थ्वाात्तपोभिः कायसंशोधनमकृत्वामवष्टिर्दृष्टुनशक्याः शिवइतिवो

राम
४१

धिताः प्राकृत्वाभिमानकृतापराधं स्तेन शापं प्राप्य लोकस्वपक्षपि जिघांसता तेन वैकुंठं नीत्वा विष्णुप्रदर्शितः विष्णुनाप्य
यं तपः कर्तुमहमाज्ञप्तो देवानामभिमतं कार्यं रावणसुत पोवीर्येण श- अ संतान्नुविज्ञसीतानुरागमोहानुवृत्ति
संपादनेन कारयित्वा निर्वाहणीयमिति॥ तदुपायोपदेशेन देवाः समाश्वासितास्तदर्थं विष्णुः सीतारूपयावस्त
घपाप्रमहोपमवतीर्णा इति प्रपंचितं॥ तत्र देवानामपि बहुदर्शनार्थं तपश्चर्याणामभावान शिवदर्शनं नासीदिति
स्पष्टमेवोक्तं॥ एवमन्यप्रपंतिरेकाधापुराणेषु बृहन्देवहुश्रुतस्थावं इति संप्रादितं॥ भागवतेपि दृष्टसमलिंगात
ः कामस्यपत्न्यर्थं शिवानाध्यानेनोपायेनैव तद्दर्शनाभावमुपपाद्य वीरभद्रकृताध्वमनानेतां दृष्ट्वा संहत्यागाद्यदेवैः
सह कैलासं गत्वा बहुधा प्रसादितं वनबहुला गानुकूल्याद्वा तितवतः शिवस्य प्रसादेनैव सप्रभावा शिवबललोकेन
मास्तीति प्रतिपादितं॥ सर्वोपमानेशोपमानेशोहिं तु दृष्टो हृद्रामिवी हितः सप्त मुमार बोधस्याः दृष्टो वा ग्रंथो
मं तं॥ नराह्वृषध्वजद्वेषकलिलात्मा प्रजापतिः शिवावमानी कामवनशायं चंद्रवामलः॥ विंदः स्वपापकृतधीनेशक्रोद
नुगगतः श्रोतं के दोषाष्पकल्पयामसे पतिं जो मासुगायमने॥ इति महाभारतेपि॥ बहुकालं तपसा शिवं प्रसादितवतो नाराय

ब्रह्म·
५२

यात्रासु शिवदर्शनप्रसक्ता वेशिवस्य बहुतपस्वी गायापैदेवस्तु शक्तात्मुक्तो रोगापर्वतीचा । वाचाधिके ःसुष्टुतंसाधु
वाग्निजलंस्वंधारातोवेदसूर्यो ॥ कृत्वा शवाप्रंपज्ञमानेसुरश्रेनालेदष्टुभिन्नदृष्ट्वानराये ॥ येचानन्तानास्ति का
ःपापशीलावत्सा दृष्टोवाप्यमन्तस्ययोनि । येपश्यन्तिआत्मणसाधुवत्साः हृतोपापेमनसावीतशोकाः ॥
तान्निष्ठात्तपसादेवमाप्रंतंभक्त्यावैविश्वरूपदर्शेसलमतिप्रपंचेन ॥ अत्र श्रीकंठेतिसंबोधनेनभक्तेला
सवासिन ॥ एवमन्येपिकृष्णेपद्वानिरसनीयाः श्रीकंठेतिसंबोधनेन श्रीकंठनाम्नाप्रसिद्धस्यपार्वतीप
तिस्तेनदृष्टासाधिपतेः श्रीकंठमन्त्रैरेनमानिचारितानिनत्तुसाक्षात्साक्षात्सेतिसूचितं ॥ एवंशिवस्यप्रा
प्तिभावेसाधकप्रमाणोबोधकनिरासेस्वप्रसाध्यस्यमतिस्मिन्नभक्तिर्दार्ष्यमाशाह्ले ॥ शृण्वचेतोममपशुपतेशस्य
लोपुष्पतुसानंन्यान्देवावतिलब्धफलप्रापकानवर्जेपिता ॥ यादृशोजेतवपाप्मिलदृश्यमंगावलीटेचंद्रा
पीयूषप्रयतुसत्तांसंचरीकस्सलेलो ॥ हृदयंगमःगीः ऋचएवमधुकृतः ऋग्वेदएवपुष्पंपज्ञएवमधुकृतःय
जुर्वेदएवपुष्पंसामान्येकमधुकृतःसामवेदएवपुष्पं अथर्वांगिरसएवमधुकृतइतिहासपुराणंपुष्पमि

राम:
५२

त्तिछंदोगोपनिषद्कामं गीतैरवलीढेत्तेषां प्रतिपाद्यत्वयाहे वनीपद्मसद्येः अथैवंकृतंस्तोत्रंशिवस्यवााा
(विंदयोः पुष्पांजलिरूपतयासमर्पयति॥ ब्रह्मोपेदप्रमुखविबुधब्रह्मतर्कस्तवोपमक्तिग्रास्यस्त्वमित्तिभ
गवन्निमित्तो भक्तिमात्रात॥ पादांभोजेत्वगुणामाहिमन्मकृतात्वेदपाद्यपूजापुष्पप्रकारपद्मवामेषपुष्पा
तुनिसं। शिवस्यभक्तिया त्यत्वभावया त्वामनोद्य-श्राविभावाभावकोशिवं इतिश्वेताश्वतरोपनिष
न्मंत्रेणा कृतकृतसप्तमस्यमर्मर्षिक्रियते नरैः बाह्याभ्यंतरेवाध्यमपाभावोहिगच्छते इत्साहि शिव
वव नेश्व प्रसिद्धं॥ ॥इतिश्रीमत-अद्वैतविद्याचार्यश्रीविश्वजिद्याजिश्रीरंगराजाध्वरिवरसूनोर• राम:
प्पयदीक्षितस्य कृतौ ब्रह्मतर्कस्तवविवरणंसमाप्तं॥ ॥शुभमस्तु संवत १८३४ ॥ ७ ४३
ग्रंथसंख्या १३०० ॥ ॥

[OrderDescription]
,CREATED=17.02.20 10:57
,TRANSFERRED=2020/02/17 at 12:00:25
,PAGES=343
,TYPE=STD
,NAME=S0002830
,Book Name=M-2673-SHIV TANTRA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF

FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF

FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF

FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF

FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF

FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF

FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF

FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF

FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF

FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF

FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF

FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF

FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF

FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF

FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF

FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF

FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF
,FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF

FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF
,FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF

FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF
,FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF
,FILE267=00000267.TIF
,FILE268=00000268.TIF
,FILE269=00000269.TIF
,FILE270=00000270.TIF
,FILE271=00000271.TIF
,FILE272=00000272.TIF
,FILE273=00000273.TIF
,FILE274=00000274.TIF
,FILE275=00000275.TIF
,FILE276=00000276.TIF

FILE277=00000277.TIF
,FILE278=00000278.TIF
,FILE279=00000279.TIF
,FILE280=00000280.TIF
,FILE281=00000281.TIF
,FILE282=00000282.TIF
,FILE283=00000283.TIF
,FILE284=00000284.TIF
,FILE285=00000285.TIF
,FILE286=00000286.TIF
,FILE287=00000287.TIF
,FILE288=00000288.TIF
,FILE289=00000289.TIF
,FILE290=00000290.TIF
,FILE291=00000291.TIF

FILE292=00000292.TIF
,FILE293=00000293.TIF
,FILE294=00000294.TIF
,FILE295=00000295.TIF
,FILE296=00000296.TIF
,FILE297=00000297.TIF
,FILE298=00000298.TIF
,FILE299=00000299.TIF
,FILE300=00000300.TIF
,FILE301=00000301.TIF
,FILE302=00000302.TIF
,FILE303=00000303.TIF
,FILE304=00000304.TIF
,FILE305=00000305.TIF
,FILE306=00000306.TIF

FILE307=00000307.TIF
,FILE308=00000308.TIF
,FILE309=00000309.TIF
,FILE310=00000310.TIF
,FILE311=00000311.TIF
,FILE312=00000312.TIF
,FILE313=00000313.TIF
,FILE314=00000314.TIF
,FILE315=00000315.TIF
,FILE316=00000316.TIF
,FILE317=00000317.TIF
,FILE318=00000318.TIF
,FILE319=00000319.TIF
,FILE320=00000320.TIF
,FILE321=00000321.TIF

FILE322=00000322.TIF
,FILE323=00000323.TIF
,FILE324=00000324.TIF
,FILE325=00000325.TIF
,FILE326=00000326.TIF
,FILE327=00000327.TIF
,FILE328=00000328.TIF
,FILE329=00000329.TIF
,FILE330=00000330.TIF
,FILE331=00000331.TIF
,FILE332=00000332.TIF
,FILE333=00000333.TIF
,FILE334=00000334.TIF
,FILE335=00000335.TIF
,FILE336=00000336.TIF

FILE337=00000337.TIF
,FILE338=00000338.TIF
,FILE339=00000339.TIF
,FILE340=00000340.TIF
,FILE341=00000341.TIF
,FILE342=00000342.TIF
,FILE343=00000343.TIF
,